

УДК 304.444
УКПП
№ держреєстрації 0119U000205
Інв. №

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет (СумДУ)
40007, м. Суми, вул. Римського-Корсакова, 2;
тел. (0542) 33-41-08

ЗАТВЕРДЖУЮ
проректор з наукової роботи
д-р фіз.-мат. наук, професор

_____ А.М. Черноус

ЗВІТ
ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ

ЦІННІСНО-НОРМАТИВНІ ВИМІРИ АНТИДИСКРИМІНАЦІЙНОГО
МОДЕЛЮВАННЯ В СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ

(остаточний)

Науковий керівник НДР
д-р філос. наук, професор

О.П. Бойко

2021

Рукопис закінчено 16 листопада 2021 р.

Результати роботи розглянуто навковою радою СумДУ, протокол від 23.12.2021 р. № 7

СПИСОК АВТОРІВ

Науковий керівник НДР

Професор кафедри психології,
політології та соціокультурних
технологій,

д-р філос. наук, професор

23.12.2021 р.

О.П. Бойко
(вступ, п. 3.1,
п. 3.2, висновки)

Виконавці:

Завідувачка кафедри психології,
політології та соціокультурних
технологій,

канд. філос. наук, доцент

23.12.2021 р.

Н.Д. Світайло
(п. 3.1, 3.2,
висновки)

Доцент кафедри психології, політології
та соціокультурних технологій,

канд. псих. наук, доцент

23.12.2021 р.

Т.В. Іванова
(п. 5.2)

Доцент кафедри психології, політології
та соціокультурних технологій

д-р педаг. наук, доцент

23.12.2021 р.

О.В. Купенко
(п. 1.3, 5.4)

Старший викладач кафедри психології,
політології та соціокультурних
технологій,

канд. філос. наук

23.12.2021 р.

Ю.М. Савельєва
(п. 2.2, 5.3)

Доцент кафедри психології, політології
та соціокультурних технологій,

канд. наук з держ. упр., доцент

23.12.2021 р.

В.М. Семенов
(п. 1.1)

Асистент кафедри міжнародного,
європейського права та порівняльного
правознавства,

канд. юр. наук

23.12.2021 р.

А.С. Славко
(п. 1.2, 2.1)

Старший викладач кафедри психології,
політології та соціокультурних
технологій

23.12.2021 р.

В.П. Павленко
(п. 3.3)

Доцент кафедри психології, політології
та соціокультурних технологій,
д-р педаг. наук, доцент

23.12.2021 р.

О.В. Купенко
(розділ 4)

Директор Регіонального центру з
надання безоплатної вторинної правової
допомоги у Сумській обл.,
канд. педаг. наук

23.12.2021 р.

О.М. Демченко
(п. 5.1)

Заступник директора Регіонального
центру з надання безоплатної вторинної
правової допомоги у Сумській обл.

23.12.2021 р.

В.Г. Волобуєва
(п. 5.1)

Заступник начальника відділу
комунікацій та правопросвітництва
Регіонального центру з надання
безоплатної вторинної правової
допомоги у Сумській обл.

23.12.2021 р.

Н.І. Поставська
(п. 5.1)

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 197 с., 13 рис., 8 табл., 138 джерел.

ГЕНДЕР, ДИСКРИМІНАЦІЯ, НАСИЛЬСТВО, ПРОТИДІЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ, ПРОТИДІЯ НАСИЛЬСТВУ, ЦІННОСТІ.

В умовах ускладнення соціально-політичної та соціально-економічної ситуації, у зв'язку з військовою агресією з боку Російської федерації, зростанням напруги у суспільстві, авторський колектив звертає увагу, що формування та реалізація політики протидії дискримінації не лише не втрачає, а набирає актуальності, особливо в частині визнання базових цінностей, що лежать в основі політики захисту права на життя та безпеку.

Мета роботи - визначення концептуальних основ формування політики, спроможної забезпечити генерування та поширення цінностей, ефективно використання механізмів і ресурсів, орієнтованих на захист прав і свобод осіб та повагу до гідності кожної людини. Такий пошук актуалізується і тим, що сьогодні на практиці ми, на жаль, стикаємось з численними фактами, які суперечать розумінню і визнанню в суспільстві людини як цінності.

Об'єктом аналізу є політика протидії дискримінації і насильству в суспільстві виключно в контексті ціннісних та соціальних основ, без врахування яких її формування не видається можливим.

Методи дослідження: теоретичні - аналіз наукової та законодавчої бази, емпіричні – опитування, збір фактів, первинне узагальнення, опис дослідних даних, систематизація та узагальнення.

Увагу акцентовано на тому, що причиною недостатньої активності влади у напрямку реалізації законодавства щодо запобігання та протидії дискримінації є низький рівень обізнаності та розуміння положень як антидискримінаційного законодавства та принципів формування державної політики з питань недискримінації зокрема, так і визнання існування самої проблеми дискримінації загалом. Також, важливим моментом в дослідженні є питання певної відстороненості значної частини суспільства від проблематики протидії

дискримінації та забезпечення поваги до гідності кожної людини. А відтак, актуальним є звернення не лише до правових, а й до ціннісних основ формування та реалізації політики.

ЗМІСТ

	с.
ВСТУП	8
1 Правові основи формування протидії дискримінації: міжнародний та український контекст	11
1.1 Правові основи протидії дискримінації та насильству в суспільстві: загальні положення	11
1.2 Рівність і недискримінація. Правові основи формування політики рівності та протидії дискримінації в міжнародному праві	19
1.3 Міжнародні та вітчизняні документи з проблеми старіння як ціннісні та правові основи протидії дискримінації за ознакою віку	27
2 Гендерна рівність: правові та ціннісні основи	39
2.1 Генеза реалізації принципу гендерної рівності в Європі та перспективи для України	39
2.2 Гендерна рівність як базова цінність, яка забезпечує недопущення дискримінації	48
3 Ціннісні основи політики протидії дискримінації та насильству.....	61
3.1 Складові моделі формування та реалізації політики протидії дискримінації та насильству	61
3.2 Ціннісні основи запиту на вироблення політики протидії дискримінації та насильству в українському суспільстві	66
3.3 Соціокультурні та соціально-психологічні чинники ворожості та дискримінації у суспільстві	75
4 Соціальні цінності та права людини у контексті професіоналізації соціальної роботи	93
4.1 Становлення соціальної роботи як професійної діяльності для реалізації соціальних цінностей та прав людини	94
4.2 Сучасний тезаурус соціальної роботи як відображення та інструмент реалізації соціальних цінностей та прав людини	107

5 Позитивні практики реалізації політики протидії дискримінації та насильству при моделюванні соціальних систем	131
5.1 Система безоплатної правової допомоги Сумщини на захисті прав осіб, постраждалих від домашнього насильства	132
5.2 Дискримінація в житті трансгендерних людей	152
5.3 Дослідження з питань гендерних аспектів насильства у школах України	165
5.4 Ініціативи для людей похилого віку як шлях подолання ейджизму..	170
ВИСНОВКИ	181
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	186

ВСТУП

Згідно Статті 3 Конституції України, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1]. Виходячи з цього, державна політика має базуватись на визнанні цінності кожної людини і врахуванні суспільних інтересів та потреб всіх зацікавлених сторін, включаючи й тих, хто знаходиться у вразливій ситуації чи є маргіналізованим.

Тому важливим напрямом наукового пошуку постає необхідність визначення концептуальних основ формування політики, спроможної забезпечити генерування та поширення цінностей, ефективне використання механізмів і ресурсів, орієнтованих на захист прав і свобод осіб та повагу до гідності кожної людини. Такий пошук актуалізується і тим, що сьогодні на практиці ми, на жаль, стикаємось з численними фактами, які суперечать розумінню і визнанню в суспільстві людини як цінності. І це є реальністю і суспільним викликом, у відповідь на який у державі ухвалено Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Зокрема, у ст. 2 цього закону зазначено: Законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак:

- 1) забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб;
- 2) забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб;
- 3) повагу до гідності кожної людини;
- 4) забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб [2].

На основі моніторингового дослідження Українського незалежного центру політичних досліджень ще у 2015 році були зроблені висновки щодо недостатньої активності центральних органів виконавчої влади, органів виконавчої влади на місцях, органів місцевого самоврядування, які демонстрували формальне ставлення до реалізації положень закону, що стосуються їхньої компетенції. Законодавча та нормативно-правова діяльність центральних органів виконавчої влади, яка стосується соціальних, гуманітарних

чи соціогуманітарних питань, значною мірою не оцінюється в контексті формування політики протидії дискримінації стосовно різних груп та позитивних дій [3]. Звертаємо увагу й на те, що з 2014 року в Україні значно ускладнилась соціально-політична та соціально-економічна ситуація, що пов'язане з військовою агресією з боку Російської федерації, зростанням напруги у суспільстві. І в таких умовах формування та реалізація політики протидії дискримінації не лише не втрачає, а набирає актуальності, особливо в частині визнання базових цінностей, що лежать в основі політики, захисту права на життя та безпеку. Додатковим чинником виступає і пандемія, яка вносить у суспільне життя нові обмеження та складнощі.

Водночас, як зазначають Пономарьов С.Ю., Федорович І.Ю., причиною недостатньої активності влади у напрямку реалізації законодавства щодо запобігання та протидії дискримінації є низький рівень обізнаності та розуміння положень як антидискримінаційного законодавства та принципів формування державної політики з питань недискримінації зокрема, так і визнання існування самої проблеми дискримінації загалом. Адже поширеною як у суспільстві, так і серед органів державною влади є думка про те, що проблема нерівності та дискримінації взагалі не притаманна Україні [4]. Проте не менш важливою видається сьогодні і певна відстороненість значної частини суспільства від проблематики протидії дискримінації та забезпечення поваги до гідності кожної людини. А відтак, актуальним є звернення не лише до правових, а й до ціннісних основ формування та реалізації політики.

Не менш важливим видається сьогодні і робота з розроблення місцевих програм щодо запобігання та протидії дискримінації - детальних і реалістичних. Адже реформа децентралізації і передача на місцевий рівень значної частини повноважень передбачає таку роботу на основі загальнодержавної стратегії, включаючи проведення детального аналізу проблем і потреб вразливих груп, які можуть зазнавати дискримінації, формування відповідних планів заходів з залученням представників дискримінованих груп до їх розроблення. У цьому контексті зростатиме і роль просвітницької роботи, а також об'єднання зусиль

місцевої влади та громадських організацій, науковців та освітян для спільного формування політики, спроможної забезпечити генерування та поширення цінностей, ефективне використання механізмів і ресурсів, орієнтованих на захист прав і свобод кожної людини.

Зазначимо, що в рамках даного видання ми не ставимо завданням детальний аналіз чи розроблення загальнодержавних або місцевих стратегій чи програм щодо запобігання та протидії дискримінації. Політика протидії дискримінації і насильству в суспільстві буде об'єктом нашого аналізу виключно в контексті ціннісних та соціальних основ, без врахування яких її формування не видається можливим.

1 ПРАВОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ: МІЖНАРОДНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

1.1 Правові основи протидії дискримінації та насильству в суспільстві: загальні положення

Важливим завданням суспільства на сучасному етапі розвитку є завдання недопущення проявів дискримінації та насильства. І базовими інструментами, що дозволяють запобігти дискримінації, є правові основи протидії дискримінації та насильству в суспільстві. Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення терміну «основи»: те на чому що-небудь ґрунтується, тримається базується // головна складова частина чого-небудь; серцевина, ядро // головні засади, підвалини чого-небудь (моралі, поведінки і т. ін.) // провідні принципи, правила, якими хто-небудь постійно керується в житті, діяльності // джерело, база виникнення, розвитку чого-небудь [5]. Тому, звертаючись до правових основ протидії дискримінації та насильству, будемо перш за все звертатись до нормативних документів, на яких ґрунтується, якими визначається система правового забезпечення цієї політики.

У юридичній літературі, зокрема, при розгляді організації і діяльності органів публічної влади в Україні, фахівцями розглядається три види основ: правові, територіальні на матеріально-фінансові, Під правовими основами розуміються перш за все сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі організації і функціонування органів публічної влади, закріплюють елементи їх організації і діяльності [6]. Взявши за основу це визначення можна стверджувати, що під правовими основами протидії дискримінації та насильству в суспільстві можна розуміти сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі протидії дискримінації та насильству в суспільстві. І у цьому контексті слушним видається питання: які саме норми необхідно віднести до тих, що регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі протидії дискримінації та насильству в суспільстві.

Сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі протидії дискримінації та насильству в суспільстві, можна умовно розділити на дві частини. До першої необхідно віднести норми міжнародного права, а до другої – вітчизняного або національного. Слід зауважити, що вони тісно пов'язані між собою, і у більшості випадків норми національного законодавства доповнюють, деталізують чи розширюють норми міжнародного права з питань протидії та запобігання дискримінації та насильству. Тобто міжнародне право у багатьох випадках є основою, правовою базою для прийняття тих чи інших правових норм вітчизняного законодавства. Також необхідно відзначити той факт, що якщо міжнародний нормативно-правовий акт ратифікований національним парламентом – Верховною Радою України - він є обов'язковим до виконання на території нашої країни і має вищу юридичну силу ніж вітчизняне законодавство. Про це, зокрема, йдеться у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Зокрема у статті 3 цього закону зазначено наступне: якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Законом, застосовуються правила міжнародного договору [2].

Детальний аналіз правових основ формування політики рівності та протидії дискримінації в міжнародному праві буде викладено нижче, а на даному етапі звернемось лише до декількох міжнародних нормативно-правових актів, що стосуються питання запобігання та протидії дискримінації і є визначальними у цій сфері. Це перш за все «Загальна декларація прав людини», яка була прийнята Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй ще у грудні 1948 року (Україна ратифікувала цей документ у 1973 році). Її прийняття було обумовлене прагненням запобігти у майбутньому тим жахам, у тому числі й внаслідок дискримінації (зокрема, трагедія Голокосту, масові депортації за національною ознакою тощо), які пережило людство під час Другої світової війни. Цей нормативно-правовий документ став основою для створення юридичних умов для запобігання та протидії дискримінації у сучасному світі.

Змістовне навантаження цього міжнародного документу було уточнено і деталізовано у міжнародних актах, угодах, національних конституціях та законах багатьох країн сучасного світу. Проте базові аспекти запобігання дискримінації закладені у перших статтях цього документу, дійсно є визначальними. Зокрема у статті 1 зазначено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства [7]. Стаття 2 цього документу деталізує положення першої статті: «Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті» [7].

До міжнародних нормативно-правових актів в яких деталізовано та конкретизовано положення «Загальної декларації прав людини» необхідно віднести також: «Міжнародний Білль про права людини», «Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права», «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права», «Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», «Конвенцію про права дитини», «Рамкову конвенцію про захист національних меншин», «Конвенцію про права осіб з інвалідністю» та ін.

Перелік зазначених вище нормативно-правових актів щодо запобігання дискримінацію та насильству не є вичерпним, і цей перелік можна продовжувати. Слід зазначити, що зазначені акти є базовими в цих питаннях для світової спільноти.

Нормативно-правовими документами національного рівня, які є правовою основою щодо запобігання та протидії дискримінації в суспільстві, є конституції та закони. Так, Конституція України, прийнята у 1996 році, містить окремий

розділ, що стосується прав людини і включає базові положення щодо запобігання та протидії дискримінації та насильству («Права, свободи та обов'язки людини та громадянина»). У світовій юридичній практиці щодо захисту прав людини вважається позитивним прикладом коли базові права людини і громадянина закріплені в національному законодавстві окремим законом, бажано в національній конституції. Саме такий захист прав людини має місце в Україні.

У першому розділі Конституції України, що має назву «Загальні засади» визначено базові положення щодо захисту прав людини, запобігання і протидії дискримінації та насильству в суспільстві. Так стаття 3 визначає, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [8]. У статті 11 закріплено положення щодо недопущення дискримінації по відношенню народів, що проживають в Україні. У тексті Основного закону це визначено наступним чином: «Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Стаття 15 першого розділу декларує багатоманітність, відповідно - відсутність дискримінації за політичними, економічними та ідеологічними ознаками [8].

Другий розділ Конституції України фактично закріплює у національному правовому полі положення «Загальної декларації прав людини» та інших нормативно-правових документів міжнародного рівня, якими гарантуються права людини і, відповідно, визначаються положення, що сприяють запобігання дискримінації та насильству в суспільстві. Стаття 21 визначає, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. У статті 22 закріплено положення про те, що права і свободи людини не є вичерпними і не можуть бути скасовані [8].

Положення щодо протидії дискримінації деталізовано у статті 24, якою визначено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та

соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [8].

Зазначені положення Конституції України щодо запобігання дискримінації та насильству в суспільстві конкретизовано в національному законодавстві. Слід зауважити, що в цьому питанні базовим у вітчизняному законодавстві є Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Цей закон визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації з метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина [2]. Принципово важливим у контексті аналізу правових основ є те, що законодавчо права людини не відокремлюються від питання запобігання дискримінації та протидії насильству. Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» також визначено базові терміни, що стосуються проявів дискримінації та запобігання цьому явищу: антидискримінаційна експертиза, дискримінація, непряма дискримінація, підбурювання до дискримінації, позитивні дії, пособництво у дискримінації, утиск.

Сам термін дискримінація визначено таким чином. Дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі - певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим

Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [2]. У статті 2 цього закону визначено такі принципи недискримінації у законодавстві України, а саме:.. Законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак: забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; повагу до гідності кожної людини; забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб [2].

Сфера дії цього Закону, відповідно до статті 4 поширюється на відносини між юридичними особами публічного та приватного права, місцезнаходження яких зареєстровано на території України, а також фізичними особами, які перебувають на території України, а дія цього Закону поширюється на такі сфери суспільних відносин як: громадсько-політична діяльність; державна служба та служба в органах місцевого самоврядування; правосуддя; трудові відносини, у тому числі застосування роботодавцем принципу розумного пристосування; охорона здоров'я; освіта; соціальний захист; житлові відносини; доступ до товарів і послуг; на інші сфери суспільних відносин [2]. Отже, практично всі сфери суспільної діяльності охоплено цим законом.

Розділ другий, що має назву «Механізми забезпечення та протидії дискримінації» Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» визначає суб'єкти, що мають повноваження щодо запобігання та протидії дискримінації. До них відповідно до цього закону належать: Верховна Рада України, Уповноважений Верховної ради з прав людини, Кабінет міністрів України, інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, громадські організації, фізичні та юридичні особи [2]. Отже, коло осіб визначене законом, що покликані забезпечити недопущення дискримінації, є доволі широким і включає не тільки органи публічної влади, а й громадський сектор. У тексті закону також конкретизовано, яким чином перелічені суб'єкти вирішують завдання щодо недопущення проявів дискримінації.

Третій розділ закону конкретизує відповідальність за порушення законодавства про запобігання та протидію дискримінації. Передбачено можливість оскарження рішень, дій чи бездіяльності з питань дискримінації; встановлює можливість відшкодування матеріальної та моральної шкоди, що завдані внаслідок дискримінації. Для осіб, винних у порушенні вимог українського законодавства про запобігання та протидію дискримінації передбачено цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність.

Інші закони та підзаконні нормативно-правові акти деталізують та конкретизують положення Конституції України та базового Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», формуючи правові основи і фактично - національні стандарти у сфері запобігання та протидії дискримінації. Зокрема, це має місце у цивільному, адміністративному та кримінальному законодавстві нашої країни. Це Кримінальний кодекс України (ст. 161); Кодекс законів про працю України (ст. 21, 22); Закон України «Про забезпечення рівних прав жінок і чоловіків»; Закон України «Про національні меншини в Україні»; Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (ст. 2); Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», тощо. Усі галузеві законодавчі акти також містять відповідні анти дискримінаційні норми. Наприклад, Закон України «Про освіту», Закон України «Основи законодавства про охорону здоров'я», Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальних захист людей, які живуть з ВІЛ» тощо.

З огляду на те, що відповідно до Конституції України та національного законодавства саме державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування України покликані сприяти забезпеченню прав і свобод громадян нашої країни та осіб без громадянства, що законно проживають на території нашої країни, проілюструємо це на прикладі Закону України «Про державну службу». Так у статті 4 «Принципи державної служби» зазначено, що державна служба здійснюється з дотриманням таких принципів: верховенства права – забезпечення пріоритету прав і свобод людини і громадянина відповідно

до Конституції України, що визначають зміст та спрямованість діяльності державного службовця під час виконання завдань і функцій держави, ... забезпечення рівного доступу до державної служби – заборона всіх форм та проявів дискримінації, відсутність необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження [9].

Зазначені положення фактично дублюються і в інших Законах України. Так, у законі «Про службу в органах місцевого самоврядування» фактично повторюються зазначені вище положення Закону України «Про державну службу». Зокрема, у статті 4 цього закону серед основних принципів служби в органах місцевого самоврядування визначає пріоритет прав і свобод людини і громадянина [10]. Таким чином, законодавство закріплює положення щодо недопущення порушення прав людини і відповідно проявів дискримінації як безпосередньо у відносинах з іншими громадянами нашої країни, так і по відношенню до посадових осіб публічної влади. Аналогічні положення містять і інші Закони України та підзаконні нормативно-правові акти.

Підсумовуючи, зазначимо, що правові основи протидії дискримінації та насильства як сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі протидії дискримінації та насильству в суспільстві, виписані послідовно і системно у повній відповідності до міжнародних документів. На національному рівні основні правові положення щодо запобігання та протидії дискримінації визначено в Основному Законі нашої країни – Конституції України. Базовим законом щодо протидії дискримінації є Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», який конкретизує положення Конституції. У переважній більшості як законів, так і підзаконних нормативно-правових актів цивільного, адміністративного, кримінального та інших галузей права передбачено конкретизацію та уточнення основних положень антидискримінаційного законодавства. Слід наголосити на тому що відповідно до Конституції України: «Права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією України, не є вичерпними. Конституційні

права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод [8]. Ця теза дозволяє стверджувати, що за допомогою механізмів, що складають правову основу запобігання дискримінації та насильству в суспільстві, можна запобігти проявам або мінімізувати наслідки цих негативних явищ.

1.2 Рівність і недискримінація. Правові основи формування політики рівності та протидії дискримінації в міжнародному праві

Рівність та заборона дискримінації є одними із базових цінностей, на яких побудовано сучасну людську цивілізацію. З часу, коли «Загальна декларація прав людини» проголосила рівність всіх людей у своїй гідності і правах, це положення стало фундаментом більшості правових систем світу. Європейський континент загалом та Європейський Союз, зокрема, не стали винятком. Про важливу роль згаданих концепцій свідчить їх закріплення у статті 2 Договору про ЄС серед основних цінностей Союзу та в статтях 8 і 10 Договору про функціонування ЄС. Хартія основних прав ЄС приділяє питанням рівності та недискримінації цілий розділ (Розділ III. Рівність). З огляду на аналіз згаданих положень первинного законодавства ЄС можна дійти висновку, що для європейського законодавця рівність і недискримінація є тісно пов'язаними поняттями, і доволі часто формальна рівність визначається як відсутність дискримінації за будь-якими ознаками.

У праві Ради Європи теж міститься заборона дискримінації. Наприклад, стаття 14 ЄКПЛ забороняє дискримінацію при реалізації прав, гарантованих Конвенцією, а стаття 1 Протоколу 12 (ратифікований Україною 09 лютого 2006 року) містить загальну заборону дискримінації.

Як вже зазначалось раніше, на універсальному рівні також існують положення щодо заборони дискримінації і рівність всіх осіб перед законом і судом. Центральним у цьому контексті є, наприклад, Білль про права людини (містить Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські

та політичні права та Міжнародний пакт про економічні соціальні та культурні права і протоколи до них). Такі акти як Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про ліквідацію дискримінації щодо жінок, Конвенція проти катування, Конвенція про права дитини, Конвенція про права осіб з інвалідністю теж пропагують цінності рівності і недискримінації.

Види дискримінації. Пряма дискримінація. Пряма та непряма дискримінації мають різний механізм та тому розрізняються як у національному, так і в міжнародному праві. Наприклад, український законодавець у статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», передбачає, що (пряма) дискримінація - ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, ... крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [2].

Практика Європейського суду з прав людини містить більш лаконічне визначення дискримінації. Зокрема, у справі *Willis v. United Kingdom* Суд зауважив, що згідно з усталеною практикою дискримінація означає відмінність у поводженні, без об'єктивного та розумного виправдання, з особами в подібних ситуаціях (§ 48) [11].

При цьому, на думку Суду, відмінність у поводженні не повинна мати об'єктивного та розумного виправдання, не переслідувати «законної мети» або / та не мати «розумного ступеню пропорційності» між використаними засобами та переслідуваною метою щоб вважатись дискримінацією (справа *Kurić and others v. Slovenia*, § 386) [12]. При цьому Суд неодноразово підкреслював, що йдеться не про всі відмінності у поводженні, а тільки про ті, які ґрунтуються на так званих «захищених ознаках» - тобто расі, кольорі шкіри, статі, мові, національному чи етнічному походженні тощо. З часом ЄСПЛ розширив у своїй

практиці перелік «захищених ознак», додавши до нього, наприклад, сексуальну орієнтацію чи наявність в особи ВІЛ.

Перелік «захищених ознак» не є вичерпним і за належних підстав Суд може визнати іншу ознаку захищеною. Наприклад, у справі «Altınay v. Turkey» аплікант скаржився на дискримінаційне ставлення до випускників професійно-технічних училищ порівняно з випускниками звичайних шкіл (тобто, він претендував на те, щоб «захищеною ознакою» було визнано навчальний заклад, який закінчив заявник). Справа в тому, що в останній рік навчання заявника в училищі уряд Туреччини змінив правила вступу до університетів, встановивши систему нарахування балів, яка надавала значні переваги випускникам шкіл. Заявник попросив про переведення до школи, проте його прохання не було задоволене без належних для того підстав. У результаті заявник не зміг вступити до університету, хоча за умови, якби його диплом було зараховано як шкільний, він мав би достатньо балів для вступу на омріяний факультет. У рішенні Суд вказав, що зазвичай питання вищої освіти належать до сфери дискреції держави і автономії університетів. Проте, у вказаному випадку йшлося не тільки про різницю у поводженні, а і про непослідовну поведінку уряду, яка порушувала принцип правової визначеності. Зважаючи на відсутність передбачуваності для заявника змін до правил щодо доступу до вищої освіти та відсутності коригувальних заходів, Суд вирішив, що відмінне ставлення обмежувало право заявника на доступ до вищої освіти і тому воно суперечить статті 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 2 Протоколу № 1 до Конвенції [13] (§60).

Таким чином, елементами прямої дискримінації є:

- 1) факт несприятливого поводження з особою;
- 2) «компаратор» - коло осіб, порівняно з якими дискримінована особа зазнає відмінного ставлення;
- 3) факт, що причиною такого несприятливого поводження є наявність в особи певної ознаки, що належить до «захищених» [14].

Однією із перших справ, в якій ЄСПЛ мав визначити наявність чи відсутність дискримінації, стала *Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use*

of Languages in Education in Belgium або Бельгійська мовна справа [15]. У ній франкомовні заявники скаржились на те, що Бельгія не надає їх дітям належної можливості навчатись французькою мовою у тих муніципалітетах, де вони проживають. У ній Суд підкреслив, що мова є важливою ознакою власної ідентичності особи і тому може вважатись «захищеною ознакою» у контексті статті 14. Так само важливою складовою ідентичності є релігійні переконання особи, проте у справі *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark* ЄСПЛ не погодився що обов'язкові уроки статевої освіти у державних школах дискримінують дітей релігійних батьків [16].

У справі *Ponomarev v. Bulgaria* апліканти скаржились на необхідність платити за здобуття середньої освіти. У Болгарії шкільна освіта безкоштовна для громадян та іноземців, які мають право постійно проживати у країні. Заявники були громадянами Росії, тому повинні були сплачувати 800 і 2600 євро за навчання, що вони вважали дискримінацією за ознакою громадянства. Розглядаючи справу, Суд наголосив, що держави користуються правом обмежити надання дороговартісних послуг нелегальним мігрантам чи іноземцям з коротким терміном перебування, проте право на освіту не повинно належати до таких послуг, бо воно напряму захищене Конвенцією. Суд вказав, що дедалі більше країн зараз рухаються до так званого «суспільства, заснованого на знаннях», тож середня освіта відіграє все більшу роль в успішному особистісному розвитку та в соціальній та професійній інтеграції. Більше того, у сучасному суспільстві наявність не більше ніж базових знань та вмінь є перешкодою для успішного особистісного та професійного розвитку. Це заважає зацікавленим особам пристосовуватися до свого оточення та тягне за собою далекосяжні наслідки для їх соціального та економічного добробуту (§57). Крім того Суд підкреслив, що заявники, які вільно говорили болгарською та виростили в Болгарії, навряд чи потребували створення особливих умов навчання. Відтак, обмеження їх доступу до середньої освіти через порівняно високу платню за неї є дискримінаційним [17].

Непряма дискримінація. Натомість, відповідно до статті 1 ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», непряма дискримінація - ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [2].

Елементами непрямой дискримінації є:

- 1) нейтральне правило, положення чи практика, що застосовуються одноманітно до всіх;
- 2) більш негативний вплив таких нейтральних практики чи правила на певне коло осіб;
- 3) «компаратор» - коло осіб, порівняно з якими дискримінована особа потрапляє у менш вигідне становище;
- 4) наявність в особі захищеної ознаки, через що особа потрапляє у менш вигідне становище [14].

Однією із відносно «свіжих» справ, в яких ЄСПЛ аналізував механізми непрямой дискримінації, стала *D.H. and others v. The Czech Republic*. Апліканти – члени ромської громади – скаржились на те, що їх діти за результатами тестів переважно потрапляють до спеціалізованих шкіл з полегшеною програмою. Аналіз тестів, які використовувались для такого розподілу, показав, що вони розроблялись для дітей чехів та не враховували ймовірних культурних відмінностей, внаслідок чого ромські діти з інтелектом середнім чи вище середнього опинялись у спеціалізованих школах. Результати тестів можна було оскаржити, проте Суд не погодився, що батьки ромських дітей, які самі належать до дискримінованої меншості та переважно мають погану освіту, дійсно повністю усвідомлювали таку можливість. Незаперечним також видається, що батьки постали перед дилемою: вибір між звичайними школами, які були погано обладнані для задоволення соціальних та культурних відмінностей їх дітей, і в

яких їхні діти ризикували піддатись ізоляції та остракізму, та спеціальними школами, де більшість учнів були ромами (§ 203). Відтак, у цій справі Суд констатував наявність непрямой дискримінації [18].

Іншим випадком непрямой дискримінації стала справа, порушена проти Туреччини – *Çam v. Turkey*. Вона стосувалась ситуації, коли незряча аплікантка намагалась вступити до консерваторії. Незважаючи на успішно зданий творчий іспит, адміністрація консерваторії відмовила заявниці у вступі з огляду на інвалідність. Відмову намагались виправдати як невиконанням формальностей (неподання всіх необхідних документів), так і непристосованістю консерваторії для навчання незрячих людей. Суд вказав, що статтю 14 Конвенції слід читати з урахуванням вимог цих текстів щодо розумного пристосування, котрі слід розуміти як «необхідні та відповідні зміни та коригування, що не нав'язують непропорційний чи неправомірний тягар, залежно від потреб у тій чи іншій ситуації», і що люди з інвалідністю мають право очікувати їх з метою «задоволення чи реалізації, на основі рівності з іншими особами, усіх прав людини та усіх основоположних свобод». Таке розумне пристосування дозволяє виправити фактичні нерівності, які не можуть бути виправдані і становлять дискримінацію (§64). Відтак, відмова заявниці на підставі її інвалідності та відсутність спроб пристосувати умови навчання у консерваторії таким чином, щоб вони були підходящими для незрячих осіб була визнана Судом дискримінаційною [19].

Інші класифікації дискримінації. Хоча виділення прямої та непрямой дискримінації є найбільш важливим як з точки зору теорії, так і з точки зору правозастосовної практики, існують інші класифікації видів дискримінації.

Наприклад, дискримінація може здійснюватися за однією (дискримінація) чи за кількома (мультидискримінація) ознаками. Зокрема, чорношкіра дівчинка з інвалідністю може зазнавати неналежного поводження через расу, стать та стан здоров'я. Іншою доволі поширеною класифікацією видів дискримінації можна вважати класифікацію за суттю захищеною ознаки. Відповідно, це дає підставу говорити про гендерну, расову, етнічну, релігійну тощо дискримінацію.

Позитивні дії. Загалом у ситуаціях структурної нерівності, особливо у випадках непрямой дискримінації, причиною неналежного поводження з особою є те, що певне правило застосовується до всіх одноманітно, без врахування конкретних відмінностей (наприклад, інвалідності особи, її статі чи національного походження). Зокрема, поширеними є ситуації, коли при визначенні робочих годин не враховується наявність у певної особи дітей, які потребують додаткового піклування або при поясненні певних правил не враховують, що окремі особи не володіють чи погано володіють мовою, якою ведеться пояснення. У таких випадках ймовірним є виникнення ситуації непрямой дискримінації особи.

Отже, для того, щоб запобігти випадкам непрямой дискримінації уряди, роботодавці, постачальники послуг (як публічного, так і приватного характеру) тощо мають переконатися, що вони вжили всіх необхідних заходів для корегування своїх правил і практики таким чином, щоб враховувати відмінності, внаслідок існування яких для окремих осіб будуть створені нові перепони чи обтяження.

У документах ООН такі дії іменуються «спеціальними заходами», а правових актах ЄС - «конкретними заходами» або «позитивними діями». Так, наприклад, у Загальному коментарі № 25 до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Комітет із ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок наголошує, що «заходи, вжиті державами-учасницями відповідно до пункту 1 статті 4, мають бути спрямовані на прискорення [досягнення] рівноправної участі жінок у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській чи будь-якій іншій сфері. Комітет розглядає застосування цих заходів не як виняток із норми про недискримінацію, а як наголос на тому, що тимчасові спеціальні заходи є частиною необхідної стратегії держав-учасниць, спрямованої на досягнення фактичної рівності жінок з чоловіками у користуванні своїми правами людини та основними свободами. Хоча застосування тимчасових спеціальних заходів часто усуває наслідки дискримінації жінок у минулому, зобов'язання держав-учасниць відповідно до

Конвенції покращити становище жінок до фактичної рівності з чоловіками існує незалежно від будь-яких доказів минулої дискримінації. Комітет вважає, що держави-учасниці, які приймають та здійснюють такі заходи відповідно до Конвенції, не дискримінують чоловіків» [20].

При цьому, Комітет підкреслює, що термін «заходи» охоплює широкий спектр законодавчих, виконавчих, адміністративних та інших регуляторних інструментів, політик та практик, таких як:

- програми інформаційно-роз'яснювальної роботи або підтримки;
- розподіл та/або перерозподіл ресурсів;
- пільгові режими;
- цільовий підбір, найм і просування по службі;
- числові цілі, пов'язані з часовими рамками; і
- системи квот.

Національний законодавець вирішив запозичити термін «позитивні дії», який використовується в ЄС. Так, відповідно до статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», *позитивні дії* - спеціальні тимчасові заходи, що мають правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях для особи та/або групи осіб реалізовувати на рівних підставах права і свободи надані їм Конституцією і законами України [2].

У частині 3 статті 6 цього ж Закону вказано, що не вважаються дискримінацією дії, які не обмежують права та свободи інших осіб і не створюють перешкод для їх реалізації, а також не надають необґрунтованих переваг особам та/або групам осіб за їх певними ознаками, стосовно яких застосовуються позитивні дії, а саме:

- спеціальний захист з боку держави окремих категорій осіб, які потребують такого захисту;
- здійснення заходів, спрямованих на збереження ідентичності окремих груп осіб, якщо такі заходи є необхідними;

- надання пільг та компенсацій окремим категоріям осіб у випадках, передбачених законом;
- встановлення державних соціальних гарантій окремим категоріям громадян;
- особливі вимоги, передбачені законом, щодо реалізації окремих прав осіб [2].

Таким чином, підсумовуючи, можемо зауважити, що дискримінація є негативним явищем для суспільства, а боротьба з нею може набувати різноманітних форм: від формальної заборони нерівного поводження до позитивних заходів, покликаних виправити «структурну нерівність». Усунення дискримінації є ще одним кроком до досягнення не формальної, а реальної рівності. Водночас не можемо не погодитись з дослідниками, які зазначають, що недосконалість або «недієвість антидискримінаційного законодавства і досі залишається однією з перепон на шляху європейської інтеграції України. Нормативно-правова база запобігання та протидії дискримінації не може ефективно працювати без визначення процедур їх застосування, передбачення відповідних санкцій, які будуть застосовані в судах проти порушників антидискримінаційного законодавства» [21]. Тому системна робота у цьому напрямку є вкрай актуальною.

1.3 Міжнародні та вітчизняні документи з проблеми старіння як ціннісні та правові основи протидії дискримінації за ознакою віку

Проблеми, пов'язані із старінням населення, давно увійшли у фокус уваги міжнародної спільноти. І сьогодні видається важливим додатково привернути увагу українського суспільства до цих документів, дати поштовх активізації відповідних положень в порядку денному та повсякденній практиці органів державної влади та місцевого самоврядування як орієнтирів для забезпечення кращої якості життя похилих людей в Україні, виключення чи то свідомих, чи несвідомих фактів дискримінації та насильства.

Старіння людей є одним з пунктів порядку денного ООН. Ще у 1991 році ООН встановила Міжнародний день похилих людей – 1 жовтня. **Мадридський міжнародний план дій з проблем старіння** (MIRAA: The Madrid International Plan of Action on Ageing) був ухвалений на Другій всесвітній асамблеї ООН з проблем старіння в Іспанії 8-12 квітня 2002 р. [22]. І нині цей документ залишається актуальним системним аналізом пріоритетів, проблем і цілей, таким, що визначає міжнародні плани дій та політику держав.

Позитивний погляд на процес старіння є одним з невід’ємних положень Мадридського міжнародного плану дій із проблем старіння. Вихідною при цьому визначається така суперечність. Визнання авторитету, мудрості, гідності та стриманості, які набуваються з життєвим досвідом, було звичайним елементом поваги до похилих людей протягом всієї історії людства. Однак у наш час у деяких суспільствах цими цінностями часто нехтують, і похилі люди невинувато часто розцінюються, зображуються як тягар для економіки через зростання їхніх потреб у медичних і соціальних послугах. Набагато рідше похилі люди зображуються як симпатичні, творчі особистості зі своєю індивідуальністю, що вносять важливий вклад у суспільне життя.

Перший пріоритетний напрям Мадридського міжнародного плану дій із проблем старіння – це участь похилих людей у розвитку. Передбачається, що вони мають брати повноправну участь у процесі розвитку і користуватися його результатами. Однак при цьому зазначається, що міграція, урбанізація, тенденція до розпаду розширеної сім’ї й утворення більш компактних сімей із більш мінливим складом, відсутність доступу до необхідної для досягнення самостійності технології та інші соціально-економічні зміни призводять до витіснення похилих людей з основного процесу розвитку, послаблюють їх продуктивні соціально-економічні ролі та позбавляють традиційних джерел соціальної підтримки.

Участь похилих людей у розвитку передбачає не лише визнання внеску, вже зробленого ними в минулому, але й залучення їх до ухвалення та реалізації рішень на всіх рівнях, що стосуються сьогодення та майбутнього. Держави

мають забезпечити бажаним похилим людям можливість працювати та навчатися, здійснюватися це має з урахуванням процесів міграції, динаміки в сільських районах, наявного рівня бідності та злиднів, а також ризиків надзвичайних ситуацій.

Другий пріоритетний напрям Мадридського міжнародного плану дій із проблем старіння – це забезпечення охорони здоров'я і добробуту в похилому віці. Люди похилого віку мають повне право на доступ до профілактичного та іншого лікування, реабілітації. Визнається, що зміцнення здоров'я населення та профілактика захворювань протягом усього життя повинні бути орієнтовані на збереження самостійності в плані догляду за собою, профілактику і уповільнення перебігу хвороби. Акцент зроблено на підвищення якості життя похилих людей, у тому числі тих, які мають інвалідність.

Крім органів державного управління підкреслюється роль інших важливих суб'єктів, зокрема неурядових організацій та сімей, які допомагають окремим особам вести здоровий спосіб життя, тісно співпрацюючи з органами державного управління в справі створення сприятливих для цього умов.

Зростання потреб у догляді та лікуванні з боку старіючого населення вимагає відповідної стратегії. Відсутність такої стратегії може привести до серйозного збільшення суспільних витрат.

Третій пріоритетний напрям Мадридського міжнародного плану дій із проблем старіння – це створення сприятливих умов. Зазначається, що неадекватні обсяги одержуваних національних прибутків поряд із демографічними змінами ставлять під загрозу фінансування соціальних послуг та систем соціального захисту в багатьох країнах. Оцінки ООН свідчать про катастрофічний брак ресурсів, необхідних для досягнення узгоджених на міжнародному рівні цілей розвитку. Потрібне партнерство між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються.

З іншого боку, підкреслюється важливе значення зміцнення політик і програм, спрямованих на створення у середині держав соціально інтегрованого, згуртованого суспільства для всіх – для жінок і чоловіків, дітей, молоді та осіб

старшого віку. Уряди повинні відігравати ключову роль в формуванні та здійсненні політики, яка сприяє створенню сприятливих умов для похилих людей, поряд із залученням до цієї діяльності громадянського суспільства і самих похилих людей.

На виконання Мадридського міжнародного плану дій із проблем старіння у вересні 2002 року в Берліні (Німеччина) відбулася регіональна конференція держав-членів Європейської економічної комісії ООН (UNECE: United Nations Economic Commission for Europe) та було ухвалено регіональну стратегію, орієнтовану на зосередження на особливостях демографічної та економічної ситуації регіону, який багато в чому відрізняється від інших регіонів світу. Було ухвалено **Регіональну стратегію впровадження Мадридського міжнародного плану дій** (MIPAA/RIS: The Regional Implementation Strategy for MIPAA for the UNECE Region) включно із такими групами зобов'язань: мейнстримінг щодо старіння; інтеграція та участь; економічне зростання; соціальна безпека; ринки праці; навчання протягом всього життя; якість життя, самостійне життя та здоров'я; гендерна рівність; підтримка сімей, які надають догляд; регіональне співробітництво [23].

У відповідь на названі міжнародні документи ситуація в Україні була узагальнена в **«Національному звіті України про Регіональну стратегію впровадження Мадридського міжнародного плану дій про старіння 2007-2011рр.»** [24]. У цьому документі зазначалося, що Україна є країною з високим рівнем демографічного старіння: за часткою людей у віці 60 років і старше Україна входила до 25 найстаріших країн світу. При цьому відносно низькою (порівняно з середньоєвропейськими показниками) була частка людей старше 70 або 80 років в Україні, спостерігався значний гендерний розрив у тривалості життя та стійкі регіональні особливості. Як певний внесок у реалізацію Регіональної стратегії впровадження Мадридського міжнародного плану дій оцінюються кроки у розвитку можливостей освіти для людей похилого віку, закладені основи для створення нетрадиційних видів і форм навчання для людей похилого віку, певний прогрес у професійному навчанні протягом усього життя.

Хоча й зазначалося, що прогрес України в адаптації національної освітньої системи до мінливих економічних, соціальних та демографічних умов поки недостатній і не відповідає сучасним вимогам.

Варто зазначити, що для України характерною є хороша інтеграція похилих людей у структуру сімейних стосунків і збереження традицій сімейної взаємопідтримки: люди похилого віку активно беруть участь у вихованні та догляді за онуками, дорослі діти переважно регулярно допомагають батькам справлятися з домашніми справами, а іноді надають їм матеріальну підтримку. Однак при цьому констатовалося, що соціальна інтеграція та участь похилих людей, використання їх потенціалу все ж є недостатніми. Люди похилого віку здебільшого сприймалися як інертні елементи. Відсутніми були умови для забезпечення їх ефективної участі в суспільному житті. Застосовані шляхи соціальної інтеграції похилих людей виявилися недостатньо вагомими; певна частина пенсіонерів залишилася за межами соціальної інтеграції, а для іншої значної частини соціальна інтеграція була обмежена лише сім'єю. Інтеграція людей похилого віку в суспільство в Україні покладалася на них самих і відбувалася здебільшого, коли вони самі це ініціювали. Тому не дивним було те, що, згідно з соціологічними опитуваннями, більшість пенсіонерів негативно оцінюють політику української держави щодо похилих людей [24].

Серед актуальних документів національного рівня розглядаємо Стратегією державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року (схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 січня 2018 р. № 10-р), очікуваними результатами реалізації якої є збільшення очікуваної тривалості активного життя осіб віком від 60 років; підвищення рівня медичної допомоги, зокрема, шляхом проведення медичних оглядів і диспансерного спостереження за станом здоров'я громадян похилого віку; підвищення рівня охоплення громадян похилого віку, які зайняті самоосвітою; підвищення рівня зайнятості осіб віком від 55 до 64 років; підвищення рівня охоплення формальною освітою осіб віком від 45 років; підвищення рівня охоплення соціальними послугами громадян похилого віку за місцем

проживання; зменшення кількості випадків незаконного відчуження майна громадян похилого віку.

Враховуючи наявне в Україні ставлення до людей похилого віку на наступному етапі Стратегія державної політики з питань здорового та активного довголіття може бути підсилена через більш чітке артикулювання очікуваного результату щодо **формування в суспільстві позитивного погляду на людей похилого віку, визнання їх внеску**, що є одним з основних акцентів Мадридського міжнародного плану дій з проблем старіння. Тим більш, що хоча в діючій стратегії до 2022 окремо виділеного очікуваного результату немає, однак у **Плані заходів із реалізації Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року** наявні відповідні завдання та індикатори їх виконання.

На момент написання цієї монографії не вдалося виявити даних щодо виконання завдань, оцінки індикаторів (як в процесах, так і в результатах) Плану заходів із реалізації Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року. У тому числі це стосується й індикаторів виконання щодо захисту прав та інтересів громадян похилого віку, які постраждали від кривди (дискримінації за віком, від насильства тощо). Оприлюднення звіту щодо Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року відкріє можливість подальшого аналізу наявності сигналів оптимістичного чи песимістичного сценаріїв щодо місця людей похилого віку в суспільстві нині і в перспективі. Натомість у суспільстві розвивається негативне ставлення до старості, що, вочевидь, не йде на користь ні сучасним похилим людям, дискримінуючи їх, ні сучасній молоді, для якої малюється неприглядне майбутнє їх власної старості. Отже важливою є системна робота щодо формування в суспільстві позитивного погляду на людей похилого віку, визнання їх внеску.

У цілому, співставляючи Стратегією державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року, з одного боку, із пріоритетними напрямками Мадридського міжнародного плану дій та

зобов'язаннями Регіональної стратегії впровадження Мадридського міжнародного плану, з іншого боку, слід підкреслити таке. Звертає на себе увагу певна відокремленість наведених у стратегії формулювання очікуваних результатів від життєдіяльності суспільства в цілому. Тоді як у Мадридському міжнародному плані дій із проблем старіння наголошується важливість зміцнення політик і програм, спрямованих на створення у середині держав соціально інтегрованого, згуртованого суспільства для всіх – для жінок і чоловіків, дітей, молоді та осіб старшого віку. Далі ж у Регіональній стратегії впровадження Мадридського міжнародного плану дій із проблем старіння зазначається, що **проблема старіння населення має стати мейнстримом у всіх державних політиках і програмах** з метою забезпечення гендерно-чутливої та заснованої на фактах скоординованої та інтегрованої політики, щоб привести суспільства та економіки у гармонію з демографічними змінами. Тобто в документах міжнародного рівня йдеться про те, що проблема старіння має бути виведена за рамки окремих цільових програм, натомість на системному рівні ввійти в функціонування держави в її орієнтуванні на потреби громадян.

Наступний міжнародний документ, якій варто взяти до уваги, орієнтує нас на найближчі перспективи. Це **документ Всесвітньої організації здоров'я «Десятиліття здорового старіння на період 2020-2030 рр.»**, заснований на Мадридському міжнародному плані дій з проблем старіння. Особливістю цього документу є те, що він узгоджений із Порядком денним у сфері сталого розвитку на період до 2030 р., 17 Цілями сталого розвитку тисячоліття [25]. Ставиться мета забезпечення здорового старіння як реальності для всіх. При цьому здорове старіння розглядається не тільки як відсутність захворювань, а як зміцнення функціональних здібностей, які дозволяють людям похилого віку займатися цінними для них видами діяльності.

У документі «Десятиліття здорового старіння на період 2020-2030 рр.» констатується: незважаючи на передбачуваність старіння населення і його темпи, що прискорюються, країни знаходяться на різних рівнях готовності. В даний час багато людей похилого віку не мають доступу до основних ресурсів,

необхідних для повноцінного і гідного життя. Багато хто також стикається з щоденними перешкодами для здоров'я та благополуччя, а також повноцінної участі в житті суспільства. Ці труднощі посилюються для людей похилого віку, у нестабільних умовах і надзвичайних ситуаціях, коли ресурси є ще обмеженішими, а перешкоди значнішими. Підкреслюється, що для забезпечення сталого розвитку та досягнення цілей, викладених у порядку денному на період до 2030 р., спільноти мають бути підготовлені та здатні реагувати на потреби похилого населення сьогодні та в майбутньому [26].

Керівні принципи для десятиліття здорового старіння:

- взаємопов'язаність та нероздільність: усі зацікавлені сторони повинні розглядати всі цілі у сфері сталого розвитку як єдине ціле, а не як список цілей, які можна реалізувати вибірково;

- інклюзивність: залучення всіх верств суспільства, незалежно від віку, статевої та етнічної приналежності, здібностей, місця проживання або іншої соціальної категорії;

- багатостороннє партнерство: багатосторонні партнерства мобілізуються для обміну знаннями, досвідом, технологіями та ресурсами;

- універсальність: зобов'язує всі країни, незалежно від рівня доходів та розвитку, проводити всебічну роботу із забезпечення сталого розвитку, за необхідності адаптуючись до певних умов і груп населення;

- нікого не залишити без уваги/охопити всіх: це стосується всіх людей, ким би вони не були і де б вони не були, з урахуванням їх конкретних проблем та вразливостей;

- рівність: рівні, справедливі можливості користуватися детермінантами та засобами забезпечення здорового старіння, включаючи соціальний та економічний статус, вік, статеву приналежність, місце народження чи проживання, статус мігранта та рівень здібностей; іноді це може вимагати особливої уваги до деяких груп населення, щоб забезпечити максимальну користь для найменш благополучних, найуразливіших чи маргіналізованих членів громад;

- єдність поколінь: соціальна згуртованість та інтерактивний обмін між поколіннями для підтримки здоров'я та благополуччя всіх людей;
- відповідальний підхід: орієнтує на роботу протягом 10 років та у довгостроковіших перспективах;
- не нашкодити: країни мають захищати благополуччя всіх зацікавлених сторін та зводити до мінімуму будь-який прогнозований збиток іншим віковим групам [26].

Маючи вже певні результати реалізації в Україні міжнародних документів із проблем старіння із наведених керівних принципів «Десятиліття здорового старіння на період 2020-2030 рр.» особливо підкреслимо таке. Усі зацікавлені сторони повинні розглядати всі цілі у сфері сталого розвитку як єдине ціле, а не як список цілей, які можна реалізувати вибірково, і в цьому єдиному цілому проблема старіння населення має отримати своє місце, з одного боку, окреме й особливе виходячи із потреб і особливостей людей похилого віку, з іншого боку, гармонійно пов'язане із іншими цільовими групами, з урахуванням можливостей накладання вразливостей цільових груп. «Нікого не залишити без уваги/охопити всіх» – цей девіз має зробити стан найбільш незахищених груп маркером успішності, сталості та стійкості держави, громади, сім'ї. Безперечно, зрозумілим є, що досягнути суттєвих змін можна в довгостроковій перспективі, орієнтуючись на часовий відрізок 10 та більше років. Однак разом із тим важливим представляється забезпечення наступності в державних програмах та програмах органів місцевого самоврядування територіальних громад в їх горизонтальних і вертикальних зв'язках, часових перспективах [26].

У «Десятилітті здорового старіння на період 2020-2030 рр.» діяльність передбачається у чотирьох напрямках:

- зміна установок, думок і поведінки щодо віку та старіння;
- забезпечення у місцевих спільнотах умов, що сприяють розширенню можливостей людей похилого віку;
- надання орієнтованої на людину комплексної та первинної медико-санітарної допомоги з урахуванням потреб людей похилого віку;

– забезпечення похилим людям доступу до довгострокового догляду [26].

На особливу увагу заслуговують акценти щодо необхідності фундаментальних змін не тільки на рівні дій, але й установок щодо віку та старіння. Стосовно змін установок, думок і поведінки щодо віку та старіння, то такі кроки стосуються перш за все формування позитивного сприйняття та реальних і конструктивних політик: незважаючи на великий внесок літніх людей у життя суспільства, поширеним є негативне ставлення до цієї групи людей, яке рідко ставиться під сумнів. Стереотипи і дискримінація за ознакою їхнього віку (ейджизм) зачіпають людей різного віку, але особливо негативно позначаються на здоров'ї та добробуті представників похилого віку. Ейджизм впливає на те, як визначаються проблеми, які ставляться питання та які пропонуються рішення. Ейджизм створює бар'єри у політиці та програмах у сфері освіти, праці, охорони здоров'я, соціального та пенсійного забезпечення. Це призводить до маргіналізації людей похилого віку в громадах, обмежує їх доступ до послуг і перешкоджає визнанню цінності та використанню їх людського та соціального капіталу. Коли ейджизм накладається на інші форми дискримінації, це явище може створювати особливо несприятливі умови для літніх жінок та людей похилого віку з інвалідністю. Від держав у десятилітті здорового старіння очікується ухвалення або ратифікація нормативно-правових документів, що забороняють дискримінацію за віком, забезпечення механізмів їх виконання.

Крім боротьби з негативними стереотипами, забобонами та дискримінацією, яка має бути невід'ємною частиною всіх напрямків діяльності, необхідні й інші заходи для формування більш позитивного та реалістичного ставлення до віку та старіння, а також створення суспільства, яке б більшою мірою враховувало вікові особливості [26].

Багатосекторальні та багатосторонні партнерства на основі співробітництва цілеспрямовано включені в концепцію Десятиліття здорового старіння та в кожний із чотирьох напрямків діяльності, що продиктовано прагненням до здійснення глибоких перетворень поряд із зміцненням довіри між поколіннями за рахунок створення оптимальних можливостей для здорового

старіння людини. Як механізм для зв'язку та взаємодії пропонується створення спеціальної платформи, що передбачає роботу у чотирьох напрямках:

- врахування різноманітних думок людей похилого віку, членів їхніх сімей, осіб, які забезпечують догляд, молоді та представників громад, забезпечення їхньої участі у житті суспільства;
- виховання лідерів та зміцнення потенціалу на користь вживання належних заходів у різних секторах;
- налагодження зв'язків між різними зацікавленими сторонами з різних країн світу на користь поширення та узагальнення накопиченого ними досвіду;
- зміцнення бази даних, стимулювання наукових досліджень та інновацій для прискорення реалізації.

Передбачається, що платформи у різних державах розвиватимуть тісне співробітництво з відповідними багатосекторальними та багатосторонніми партнерськими програмами та іншими координаційними механізмами в рамках та за межами ВООЗ та системи Організації Об'єднаних Націй. Розбудова партнерства передбачає спільне вироблення критеріїв та оцінку досягнення успіху.

План Десятиліття здорового старіння приділяє першочергову увагу ролі національного та субнаціонального керівництва та їх відповідальності за результати, створення потужного потенціалу, у тому числі для моніторингу та оцінки, зниження тягаря звітності шляхом узгодження роботи численних зацікавлених сторін та систем, які країни використовують для моніторингу та оцінки своєї національної політики та стратегій у галузі старіння.

Відповідним чином, для того щоб Україна зайняла гідне місце в «Десятилітті здорового старіння на період 2020-2030 рр.», потрібно розпочати роботу задля прогресу за визначеними показниками, включаючи діяльність щодо боротьби з дискримінацією за ознакою віку. Для відстеження показників прогресу потрібен й інструментарій для збирання, зберігання, узагальнення відповідних даних, врахування їх при прийнятті рішень на рівні державних політик та діяльності органів місцевого самоврядування.

Підсумовуючи аналіз міжнародних і українських документів з проблем старіння, погодимося із такою рекомендацією Проєкту Звіту про оцінку політики та нормативно-правової бази України щодо права літніх осіб на соціальний захист згідно зі статтею 23 Європейської соціальної хартії (переглянутої), проведеної в межах Проєкту Ради Європи «Розвиток соціальних прав людини як ключовий чинник сталої демократії в Україні»: «Під час прийняття політичної стратегії, спрямованої на забезпечення посилення рівня захисту вразливих груп населення, повинен застосовуватися підхід, що базується на правах людини, а самі права людини – підняті до рівня керівних принципів будь-яких заходів. Повинні міститися посилання на міжнародні зобов'язання країни в сфері прав людини» [27].

Співставлення українських і міжнародних документів з проблем старіння, на нашу думку, відображає абсолютно різні реалізовані в них підходи. Українські документи представляються скоріше документами для реалізації державних гарантій щодо окремої цільової групи – а саме зайнятості, пенсійного забезпечення, медичних послуг, догляду людей похилого віку. Міжнародні документи закликають переосмислити сьогодення та майбутнє багатьох країн світу як старіючих (й Україна тут не є виключенням). Зменшення працюючого населення й збільшення числа непрацюючих похилих людей неминує визначає збільшення фінансового тягаря на перших, для забезпечення хоча б прожиткового рівня інших. Це неминучий природний процес, який не можна вирішити без діалогу та згуртованості представників всіх вікових груп, із урахуванням національних, гендерних, місцевих особливостей, а також кількості доступного для держави та людини фінансового ресурсу. Не вирішувати це питання означає продовжувати погіршувати ситуацію для майбутніх похилих людей, створюючи для них ще більші ризики дискримінації та насильства.

2 ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ: ПРАВОВІ ТА ЦІННІСНІ ОСНОВИ

2.1 Генеза реалізації принципу гендерної рівності в Європі та перспективи для України

Історія утвердження гендерної рівності на теренах Європи має не тільки наукову, а і практичну цінність для українських дослідників і поборників гендерної рівності. Вивчення досвіду двох найбільш успішних утверджувачів гендерної рівності у світі – Ради Європи та Європейського Союзу – може стати помічною «дорожньою картою» як для правотворчої, так і для правозастосовної діяльності, уникнути можливих помилок і швидше скоротити «гендерний розрив». Відтак, пропонуємо більш детально ознайомитись із генезою легального закріплення та реалізації принципу гендерної рівності в Європейському Союзі та у праві Ради Європи.

Варто насамперед нагадати, що принцип гендерної рівності закріплений у первинному праві Європейського Союзу як одна з основних цінностей, на яких ґрунтується діяльність Союзу (стаття 2 Договору про Європейський Союз, далі – ДЕС). Статтею 8 Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЕС) встановлюється, що у своїй діяльності Союз спрямовується на усунення нерівностей та сприяння рівності жінок та чоловіків. У свою чергу, стаття 23 Хартії основних прав ЄС підтверджує рівність між чоловіками і жінками та не виключає можливості позитивних дій на користь менш представленої статі.

На нашу думку, закріплення принципу гендерної рівності в окремій правовій системі проходить кілька етапів. Умовно назвемо їх декларативним, імплементаційним та етапом позитивних дій.

Декларативний етап, на нашу думку, включає в себе визнання принципу гендерної рівності і його закріплення (без деталізації) у конституційному законодавстві держави. Для європейської спільноти такий період припав на 1957 – середину 70-тих років ХХ століття і стосувався, у першу чергу, рівної оплати праці. Як зауважують дослідники, на первинному етапі розвитку права Європейського співтовариства, закріплення принципу гендерної рівності мало

виключно прагматичні підстави – на ньому наполіг французький уряд, побоюючись конкуренції зарубіжних товарів, виготовлених із використанням переважно дешевшої жіночої праці [28]. Відповідно, в тексті Договору про заснування Європейського економічного товариства (Римського договору, ДЄЕС) з'явилась стаття 119, яка передбачала: «кожна держава-член повинна ... забезпечити і згодом підтримувати застосування принципу, відповідно до якого чоловіки і жінки повинні отримувати рівну оплату за рівну роботу» [29]. Проте, тривалий час принцип гендерної рівності був не більше ніж порожньою декларацією. Зокрема, стаття 119 ДЄЕС передбачала втілення своїх положень у життя протягом так званого «першого етапу», тобто до 01 січня 1962 року, але до середини 1970-тих років практично не ухвалювались нормативні акти, спрямовані на імплементацію цього принципу.

Протягом цього «декларативного» періоду Суд ЄЕС кілька разів зіткнувся з необхідністю інтерпретувати положення статті 119 ДЄЕС при винесенні попереднього рішення, наприклад, у справі *Gabrielle Defrenne v. Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena* від 08 квітня 1976 року. У ній Суд підкреслив, що принцип рівної оплати праці за однакоvu роботу для чоловіків і жінок, закріплений статтею 119 ДЄЕС, є однією з засад співтовариства. Національні суди також зв'язані цим положенням і зобов'язані забезпечити захист прав у цій сфері, особливо щодо дискримінаційних норм, які містяться у безпосередньо у національному законодавстві чи колективних трудових угодах [30]. При цьому, у наступному рішенні у справі *Defrenne* Суд, однак, зауважив, що основні особисті права людини є частиною загальних принципів права Співтовариства, дотримання яких Суд зобов'язаний забезпечити. Усунення дискримінації за ознакою статі є частиною цих основних прав. Але Суд не зобов'язаний забезпечувати дотримання правила про недискримінацію у сфері відносин між роботодавцем і працівником, які є предметом виключно національного права [31]. З огляду на викладене вище видається, що на першому етапі впровадження принципу гендерної рівності останній залишався не більше, ніж необов'язковою вказівкою, яка мала мало реального змісту.

Наступний – *імплементаційний* – етап впровадження принципу гендерної рівності, який розпочався з середини 70-тих років ХХ сторіччя і тривав близько двадцяти років, характеризується ухваленням низки актів вторинного права, які стосувались практичних аспектів реалізації згаданого принципу. У першу чергу вони закріплювали рівну оплату праці та встановлення рівних умов праці для чоловіків та жінок. Зокрема, серед таких актів можна назвати Директиву Ради 75/117/ЄЕС від 10 лютого 1975 року про наближення законів держав-членів, що стосуються застосування принципу рівної оплати праці для чоловіків і жінок, Директиву Ради 76/207/ЄЕС від 9 лютого 1976 року про імплементацію принципу рівного поводження з чоловіками і жінками стосовно доступу до працевлаштування, професійної підготовки та просування по службі та умов праці, Директиву Ради 79/7/ЄЕС від 19 грудня 1978 року поступове впровадження принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях соціального забезпечення.

При цьому з середини 80-тих років і до початку 90-тих років інституції ЄЕС (а потім і ЄС) починають звертати більше уваги на соціальні аспекти забезпечення гендерної рівності, зокрема – на захист прав жінок, які суміщають роботу з материнством. Саме тоді було ухвалено такі акти як Директива Ради 86/613/ЄЕС від 11 грудня 1986 року про застосування принципу рівного ставлення до чоловіків та жінок, які беруть участь в економічній діяльності, включаючи сільське господарство, або є самозайнятими, та про захист самозайнятих жінок під час вагітності та материнства, Директива Ради 92/85/ЄЕС від 19 жовтня 1992 року про запровадження заходів щодо сприяння поліпшенню безпеки та гігієни праці вагітних працівників та працівників, які нещодавно народили або годують грудьми, Директива Ради 96/34/ЄС від 3 червня 1996 року про рамкову угоду про батьківську відпустку.

У цей же період рішенням у справі *Susan Jane Worringham and Margaret Humphreys v. Lloyds Bank Limited* Суд ще раз підтвердив попередньо дане тлумачення статті 119 ДЄЕС та вказав, що зазначена стаття застосовується безпосередньо до всіх форм дискримінації, які лежать у сфері рівної оплати

праці. «До форм дискримінації, які можуть бути заборонені в судовому порядку, належать випадки, коли чоловіки і жінки отримують нерівну оплату за рівну роботу, що виконується в тій самій установі, як у державному, так і приватному секторі економіки» [32]. До подібних висновків Суд дійшов також у справі *J.P. Jenkins v Kingsgate (Clothing Productions) Ltd*, зазначивши, що стаття 119 Договору застосовується безпосередньо до всіх форм дискримінації за ознакою статі при оплаті праці. Крім того, Суд підкреслив, що стаття 1 вже загаданої вище Директиви Ради 75/117/ЄЕС, яка, головним чином, спрямована на полегшення практичної реалізації принципу рівної оплати праці, викладеного у статті 119 Договору, жодним чином не змінює зміст або обсяг цього принципу, визначеного в Договорі [33].

Як бачимо, у рамках наступного етапу впровадження принципу гендерної рівності в ЄЕС було розширено розуміння принципу гендерної рівності – не тільки як такого, що лежить виключно у площині оплати праці, а як такого, який зачіпає також і соціальні питання.

Проте, як відомо, декларування принципу гендерної рівності у джерелах первинного права і навіть створення механізмів реалізації цього принципу в актах вторинного права не завжди допомагають усунути фактичну нерівність. Саме тому виникає необхідність у вжитті *позитивних дій*. В ЄС така необхідність назріла в середині 90-тих років ХХ століття. Правники та історики нагадують, що ЄС ініціював дебати щодо легітимності заходів позитивних дій як засобу для вирішення проблем, з якими стикаються жінки у доступі до рівних можливостей, які офіційно пропонуються їм, за допомогою кількох судових проваджень [34]. Зокрема, у справі *Eckhard Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen* Суд підкреслив, що стаття 2(1) і (4) Директиви Ради 76/207/ЄЕС про імплементацію принципу рівного поводження з чоловіками і жінками стосовно доступу до працевлаштування, професійної підготовки та просування по службі та умов праці виключає національні правила, які, коли кандидати різної статі мають однакову кваліфікацію, автоматично надають пріоритет жінкам у секторах, де вони недостатньо представлені. Стаття 2(4) цієї Директиви, яка повинна

тлумачитися вузько і яка передбачає, що ця Директива не повинна порушувати заходи щодо забезпечення рівних можливостей для чоловіків і жінок, зокрема шляхом усунення існуючих нерівностей, які впливають на можливості жінок, існує конкретно і виключно для того, щоб дозволити заходи, які, хоча очевидно призводять до дискримінації за ознакою статі, фактично спрямовані на усунення або зменшення фактичних випадків нерівності між чоловіками і жінками, які можуть існувати в реальності суспільного життя. Таким чином, це дозволяє встановлення національних заходів, що стосуються доступу до праці, включаючи просування, які надають певну перевагу жінкам з метою поліпшення їхньої здатності конкурувати на ринку праці та продовжити кар'єру на рівних умовах з чоловіками [35]. Продовжуючи міркування про можливість закріплення у законодавстві заходів щодо позитивних дій, у справі Hellmut Marschall v. Land Nordrhein-Westfalen Суд вказав, що національне правило, яке у випадку, коли жінки щодо певної вакантної посади є менш представленою статтю, надає перевагу серед однаково кваліфікованих кандидатів різної статі перевагу жінкам (за умови відсутності специфічних характеристик кандидата-чоловіка, які роблять його більш прийнятним кандидатом), не виключається статтею 2(1) і (4) Директиви 76/207/ЄЕС про імплементацію принципу рівного поводження з чоловіками і жінками стосовно доступу до працевлаштування, професійної підготовки та просування по службі та умов праці. Але Суд встановив дві умови, які роблять позитивні дії допустимими:

по-перше, якщо у кожному окремому випадку національне законодавство передбачає, що кандидати-чоловіки, які настільки ж кваліфіковані, як і кандидати-жінки, гарантовано будуть предметом об'єктивної кадрової оцінки, яка враховуватиме всі критерії, специфічні для кожного з кандидатів. При цьому, якщо чоловік-кандидат має дві і більш специфічних характеристики, які свідчать на його користь, перевага має надаватись саме йому;

по-друге, застосовувані при оцінці кандидатів критерії не є такими, що дискримінують жінок [36].

Згодом питання позитивних дій перейшло з площини правозастосування до площини правотворчості. У результаті було ухвалено, наприклад, Директиву 2002/73/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 вересня 2002 року про внесення змін до Директиви Ради 76/207/ЄЕС про імплементацію принципу рівного поводження з чоловіками і жінками стосовно доступу до працевлаштування, професійної підготовки та просування по службі та умов праці, Директиву Ради 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 року щодо впровадження принципу рівного ставлення чоловіків і жінок до доступу та постачання товарів і послуг, Директиву 2006/54/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 5 липня 2006 року щодо впровадження принципу рівних можливостей та рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях працевлаштування та професійної діяльності, Директиву Ради 2010/18/ЄС від 8 березня 2010 року щодо впровадження переглянутої Рамкової угоди про батьківську відпустку, Директиву 2010/41/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 7 липня 2010 року щодо застосування принципу рівного ставлення до чоловіків та жінок, які беруть участь у діяльності самозайнятої особи, та скасування Директиви Ради 86/613/ЄЕС.

Наразі Європейський Союз практикує політику так званого «гендерного мейнстрімінгу» і продовжує реалізацію «позитивних дій», залишаючись одним із флагманів впровадження принципу гендерної рівності на планеті.

Інша організація, яка також долучена до формування європейського стандарту реалізації принципів гендерної рівності – Рада Європи – володіє не настільки потужними механізмами, проте «м'яко» формує загальні засади гендерної політики своїх держав-членів.

Варто визнати, що на початку свого існування Рада Європи не надто цікавилась питаннями гендерної рівності – більш пріоритетними видавались відбудова демократії та економіки після Другої світової війни. Проте згодом ситуація змінилась, і зараз для протидії гендерній дискримінації у Раді Європи послуговуються як законодавчими, так і інституційними інструментами. До перших варто віднести низку конвенцій Ради Європи, так чи інакше спрямованих

на викорінення окремих форм нерівності щодо жінок, а також рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи, резолюції і рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи та практику Європейського суду з прав людини. До других належить, зокрема, Комісія з гендерної рівності (Gender Equality Commission, GEC) Ради Європи, яка покликана забезпечити врахування гендерної рівності у всіх політиках Ради Європи та подолати розрив між зобов'язаннями на міжнародному рівні та реальністю для жінок у Європі [37]. Крім того, окремі питання протидії дискримінації за ознакою статі покладаються на Доповідачів з питань гендерної рівності, призначених в рамках міжурядових органів та інших структур Ради Європи, та Команду з гендерних питань [38].

Звертаючись до законодавчого доробку Ради Європи зазначимо, що витoki протидії гендерній дискримінації лежать у центральному правозахисному акті Ради Європи – Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, стаття 14 якої забороняє дискримінацію за низкою ознак, у тому числі – за ознакою статі. Також вартими уваги видаються нам такі акти як Європейська соціальна хартія (переглянута), Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми, Конвенція про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротська конвенція) та Конвенція про запобігання та протидію насильству щодо жінок та домашньому насильству (Стамбульська конвенція). Всі ці акти спрямовані так чи інакше на викорінення гендерної нерівності, встановлення однакових підходів до працевлаштування та освіти жінок, захисту їх від гендерно зумовленого насильства.

Органи Ради Європи також не стояли осторонь формування «гендерної повістки». Зокрема, Комітет Міністрів РЄ починаючи з кінця 70-тих років ХХ століття ухвалив низку рекомендацій щодо гендерної рівності та протидії сексизму. Серед найбільш знакових варто виділити такі:

- R (79)10 щодо жінок мігрантів;
- Rec(84)17 25/09/1984 про рівність між жінками і чоловіками в медіа;
- Rec(85)2 05/02/1985 про правовий захист від дискримінації за ознакою статі;

- Rec(98)14 07/10/1998 про гендерний мейнстрімінг;
- Rec(2002)5 про захист жінок від насильства;
- CM/Rec(2007)17 про стандарти і механізми гендерної рівності;
- CM/Rec(2012)6 про захист та поширення прав жінок та дівчат з інвалідністю;
- CM/Rec(2013)1 про гендерну рівність та медіа;
- CM/Rec(2019)1 про запобігання та боротьбу з сексизмом.

Також Комітет Міністрів звернув увагу на протидію сексизму в окремих сферах, ухваливши, зокрема, рекомендації CM/Rec(2007)13 про гендерний мейнстрімінг в освіті, CM/Rec(2008)1 про включення гендерних відмінностей у політику охорони здоров'я та CM/Rec(2015)2 про гендерний мейнстрімінг у спорті. Неможливо також переоцінити значення Стратегій з гендерної рівності. Перша з них, схвалена Комітетом міністрів у 2013, діяла з 2014 по 2017. Наразі діє друга Стратегія, розрахована на період з 2018 по 2023 роки. Вона, зокрема, передбачає 6 стратегічних цілей, включаючи запобігання гендерним стереотипам та сексизму, а також насильству проти жінок та домашньому насильству, забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя, досягнення збалансованої участі жінок та чоловіків у прийнятті політичних та громадських рішень, захист прав жінок та дівчат-мігрантів, біженців та шукачів притулку, а також включення гендерної проблематики у всі політики [38].

Парламентська Асамблея РЄ відкрила «гендерну повістку» у середині 80-тих років, ухваливши резолюцію 855 (1986) Рівність між чоловіками і жінками та рекомендацію 1008 (1985) Жінки в політиці. З того часу було ухвалено ще низку рекомендацій, наприклад, 1146 (1991) Рівні можливості та однакове поводження з жінками і чоловіками на ринку праці, 1229 (1994) Рівність прав між чоловіками і жінками, 1838 (2008) Посилення жінок у новому мультикультурному просторі та 2157 (2019) Щодо амбітної повістки Ради Європи з гендерної рівності.

До утвердження гендерної рівності долучився також Європейський суд з прав людини, ухваливши низку рішень щодо протидії дискримінації за ознакою

статі. У 1985 році у справі *Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom* ЄСПЛ розглядав питання різниці у поводженні з мігрантами з огляду на їх стать. Суд наголосив, що досягнення рівності статей [на момент винесення рішення] є головною метою в державах-членах Ради Європи. Це означає, що потрібно було б навести дуже вагомі причини, перш ніж різницю у ставленні з огляду на стать можна вважати сумісною з Конвенцією (§ 78) [39]. У справі *Burghartz v. Switzerland* заявники скаржились на положення швейцарського законодавства, яке не давало можливості чоловіку використовувати подвійне прізвище, утворене з його власного та прізвища дружини. При цьому для жінок таке право існувало. Суд у своєму рішенні ще раз наголосив на цілі досягнення гендерної рівності та вказав, що Конвенцію слід тлумачити з урахуванням сучасних умов, особливо важливості принципу недискримінації (§ 28) [40]. До таких же висновків ЄСПЛ дійшов у справі *J.D. and A v. the United Kingdom*, рішення в якій ухвалив вже у 2019 році. У вказаній справі йшлося про захист права на соціальне житло матері та її дочки з інвалідністю [41].

Ситуація в Україні. У вітчизняному законодавстві принцип гендерної рівності закріплено у статті 24 Конституції. Крім того, такі акти як ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (стаття 1) та Кодекс законів про працю (стаття 2-1) забороняють дискримінацію за ознакою статі. Україна ратифікувала низку конвенцій МОП щодо рівної оплати праці і захисту прав жінок:

- № 111 – Конвенцію про дискримінацію (зайнятість та заняття) 1958 року;
- № 100 – Конвенцію про рівність винагород 1951 року;
- № 156 – Конвенцію про працівників із сімейними обов'язками 1981 року;
- № 183 – Конвенцію про охорону материнства 2000 року;
- № 103 – Конвенцію про охорону материнства 1952 року.

Відповідно до статті 54 СК України, всі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Стаття 161 КК

України передбачає кримінальну відповідальність за посягання на рівноправність громадян за ознакою статі. Крім того, існує базовий ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Тим не менш, вбачається, що про досягнення повної гендерної рівності, особливо у сфері оплати праці та працевлаштування, говорити ще рано.

Постанова КМУ «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» [42] на реалізацію статті 14 Угоди передбачено два заходи, які стосуються впровадження гендерної рівності: створення інституту Урядового уповноваженого з питань гендерної політики (пункт 24 плану) та удосконалення механізмів та процедур розслідування та притягнення до відповідальності за порушення прав людини, зокрема ті, що пов'язані з домашнім, гендерним та сексуальним насильством (пункт 54). Обидва пункти на момент написання цього дослідження вже виконано, проте, з урахуванням стану правозастосовної практики, вони залишаються переважно декларативними. Механізм реалізації позитивних дій, віднедавна передбачений ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» фактично не застосовується. Відтак, вважаємо, що українську правову систему, з урахування «інерції» правозастосовної практики, можна охарактеризувати як таку, що перебуває на етапі *імплементації* положень, які закріплюють принцип гендерної рівності. Видається, що для реального втілення у життя принципу гендерної рівності в Україні потрібно докласти як законодавчих зусиль, так і скоригувати правозастосовну практику.

2.2 Гендерна рівність як базова цінність, яка забезпечує недопущення дискримінації

Постанова КМУ «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони», про яку мова йшла вище, визначає серед іншого не лише правові та організаційні принципи, що

стосуються впровадження гендерної рівності, а й окреслює широке коло завдань гуманітарного, соціального та культурного спрямування з метою формування у суспільстві гендерної рівності як базової цінності. Коло цих завдань передбачає реалізацію економічних, політичних, соціокультурних передумов для формування таких ціннісних підвалин, серед яких не останнє місце посідає і соціальна політика та внесення змін до нормативно правових документів. Так, наказом Міністерства соціальної політики України №86 від 7 лютого 2020 року було затверджено «Інструкцію щодо інтеграції гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів» [43], в якому дається визначення ключовим поняттям:

Стать - це анатомо-біологічні особливості людей, на основі яких люди визначаються як чоловіки або жінки.

Гендер - це соціально закріплені ролі, поведінка, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок/чоловіків.

У даному документі наголошується, що гендерний підхід дає можливість виявити відмінності впливу реалізації нормативно-правових актів на різні групи населення, включаючи маломобільні, та знайти оптимальні шляхи передбачення в нормативно-правових актах врахування потреб та інтересів різних груп населення [43]. При цьому Інструкція досить широко окреслює такі групи населення, які можуть зазнавати дискримінації і вплив на які бажано передбачити у нормативних документах: за статтю, віком, сімейним станом, місцем проживання, расою, кольором шкіри, політичними, релігійними та іншими переконаннями, інвалідністю, етнічним та соціальним походженням, громадянством, майновим станом, мовною ознакою тощо, що є не завжди є чітко вираженим, проте вимагає вивчення та врахування.

Кожна людина має вродженні особливості, які впливають на її життя. Хтось більш імпульсивний, не може всидіти на одному місці хтось більш спокійний, врівноважений. Окрім цього від самого народження у суспільства є певні очікування від особистості, які залежать від її статі, соціального положення

сім'ї. Ці фактори впливають на нас і формують нашу власну модель поведінки та гендерну ідентичність.

Приклад. Дівчинка з імпульсивним психотипом змалечку буде непосидюча, оточення їй буде говорити, що вона поводить себе як хлопчик. Як результат, у дорослому житті дівчина буде виконувати соціальні функції, які більше притаманні гендерній ролі чоловіка (займатись «чоловічим» спортом, забезпечувати сім'ю, бути головним).

Формування гендерної ідентичності

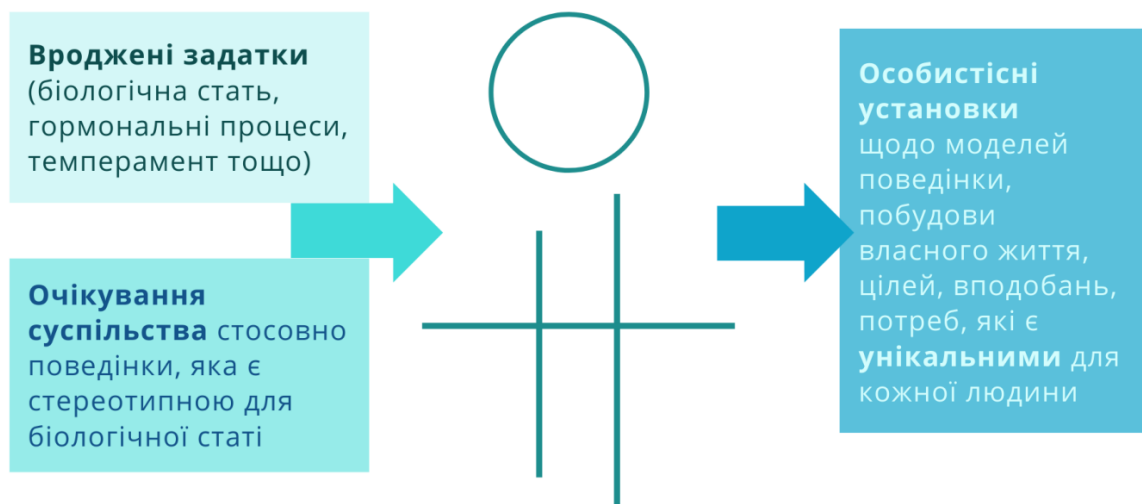

Рисунок 2.1 – Формування гендерної ідентичності

Гендерні ролі - соціальні та поведінкові норми, які, в межах конкретної культури, вважаються соціально прийнятними для осіб конкретної статі.

Гендерні ролі невід’ємно пов’язані зі існуванням стереотипів у кожної людини. **Стереотип** – це очікування стосовно поведінки інших, який ґрунтується на основі узагальненого власного досвіду та норм суспільства. Досвід, який ми запам’ятовуємо, дозволяє нам швидко реагувати у схожих ситуаціях. Стереотип є результатом повторюваного досвіду з певною соціальною групою, ми узагальнюємо його і потім керуємось як єдино вірним.

Приклад. Раніше питання виживання залежало від чіткого розподілу обов’язків: чоловіки мали вбивати здобич, що вимагало фізичної сили, яка біологічно частіше притаманна чоловікам, а жінки мали якісно приготувати їжу, адже в період антисанітарії від цього залежало життя групи. Потім такий розподіл затвердився і в обмеженні прав жінок в сфері забезпечення сім’ї, хоча це вже не залежало від біологічних особливостей статі. Зараз такі

вимоги не є актуальними, але стереотипи про те, що чоловік має забезпечувати сім'ю, а жінка – бути гарною господинею – залишились.

Стереотип, в свою чергу, може переходити в **упередження** – установку до дії стосовно певної людини, яка базується на наших власних стереотипах. Наприклад, досить часто люди вважають, що чим старшою є людина, тим менше вона здатна вчитись і менше вчиться чомусь новому. Саме тому і очікується, і виявляється на практиці, що коли 50-річні жінка чи чоловік звертаються до центру зайнятості, то їм скоріше запропонують підвищення кваліфікації або роботу з мінімальними вимогами і оплатою, аніж запропонують щось нове, наприклад, курси в зовсім новій сфері, навчання в якій має більші перспективи для майбутнього працевлаштування.

Є тонка грань між упередженнями та **дискримінацією** – обмеженнями у користуванні правами – які певним чином забороняють, або створюють умови, коли користуватися правами повною мірою неможливо через уявну або реальну ознаку відмінності людини або групи.

Приклад. Відповідно до ст.176 Кодексу законів про працю України не допускається залучення до робіт у нічний час, до надурочних робіт, до робіт у вихідні дні та направлення у відрядження вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до 3-ьох років. Це дискримінацією жінок на законодавчому рівні, оскільки не існує таких обмежень для чоловіків, які мають дітей віком до 3-ьох років, а вагітність розглядається як причина підвищеної небезпеки для життя.

Рисунок 2.2 – Відмінності між стереотипом, упередженням та дискримінацією

Маємо зазначити, що гендерні стереотипи є досить поширеними, живучими і суттєво впливають на суспільство в цілому та на його окремі сфери. Зокрема, негативні вплив таких стереотипів чітко простежується в ході аналізу гендерних проблем у сфері політики та професійних відносин. Всупереч конституційним нормам стать є критерієм, який диференціює можливості професійного та кар'єрного зростання. Прикладом можуть бути стереотипи, пов'язані зі змістом праці, зокрема, явище професійної сегрегації, що є відображенням дії стереотипів про пріоритети тієї чи іншої професійної діяльності саме для чоловіків чи жінок. Саме тому маємо специфічне представництво жінок в професійній структурі суспільства, наприклад, нерівномірний розподіл чоловіків та жінок у різних галузях (горизонтальна сегрегація), переважання жінок у сфері освіти, охорони здоров'я, торгівлі, обслуговування тощо, що призводить до нерівності в оплаті праці, дискримінації при наймі на роботу та дискримінації щодо розподілу посад навіть у рамках однієї професійної групи.

Отже, однією з причин не надто ефективної реалізації зазначених у попередньому розділі правових норм, у тому числі і антидискримінаційних, можна вважати саме поширеність стереотипів і упереджень. Причому не лише серед посадових осіб, а й серед пересічних громадян, права яких порушуються.

Однією з базових цінностей, яка забезпечує недопущення дискримінації є *гендерна рівність* - рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Це зафіксовано у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [44], яким визначаються основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та базові принципи державної політики у цій сфері у відповідності до міжнародних зобов'язань України стосовно гендерної рівності.

У контексті закріплення гендерної рівності як базової цінності, що має визначати як політику держави в цілому, так і конкретну повсякденну діяльність

людей, важливими є і вже зазначені вище правові засади та міжнародні зобов'язання України, і широка просвітницька діяльність, спрямована на роз'яснення цієї політики та подолання стереотипів, і щоденні кроки в економічній та соціальній сферах, спрямовані на подолання гендерних розривів та недопущення дискримінації. Адже цінності не існують самі по собі, а лише через конкретні прояви у конкретних справах.

Щодо міжнародних зобов'язань стосовно гендерної рівності, окрім викладеного у попередньому розділі, окремо зазначимо *Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, CEDAW)*, яку було прийнято 18 грудня 1979 року (Нью-Йорк). Україна ратифікувала цю Конвенцію 19 грудня 1980 року. Конвенція запровадила міжнародний механізм утвердження гендерної рівності і заснувала Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, який здійснює контроль за реалізацією державами положень Конвенції. Таким чином, було закладено організаційні основи для вибудови системи механізмів, спрямованих на забезпечення гендерної рівності.

Наголошуючи на відповідальності урядів держав за дискримінацію жінок, документ зумовлює важливість і стимулює розроблення відповідної національної політики у цій сфері, орієнтованої на виконання положень Конвенції. Мета такої політики дійсно сприяє утвердженню гендерної рівності як базової цінності, оскільки передбачає:

- Встановлення дійсної рівності (фактичної рівності, рівності на практиці); ліквідацію всіх форми дискримінації щодо жінок;
- Покращення фактичного становища жінок гарантування доступу до ресурсів та послуг;
- Подолання культурних та структурних бар'єрів на шляху до утвердження рівності;
- Подолання нерівності, включаючи гендерні стереотипи й традиційні ролі [45].

Ціннісна складова вказаних кроків забезпечується неухильним дотриманням основних принципів Конвенції: Принцип недискримінації; Принцип “дійсної рівності”; Принцип зобов’язань держави.

На виконання визначених Конвенцією завдань та принципів їх реалізації Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято **Факультативний протокол CEDAW** (10 грудня 1999 року). Це окремий масштабний договір, який орієнтовано на утвердження гендерної рівності і який окреслює модель створення механізму захисту прав, передбачених Конвенцією. Україна ратифікувала Факультативний протокол 5 червня 2003 року.

Протокол містить дві процедури:

- Процедуру подання скарг, за допомогою якої Комітет може розглядати подання і вирішувати чи були порушені права, викладені в Конвенції, визначаючи засоби захисту постраждалих.
- Процедуру проведення розслідування, відповідно до якої Комітет може ініціювати розслідування ситуацій серйозного чи систематичного порушення прав, викладених в Конвенції.

З точки зору бачення моделі антидискримінаційної політики такі процедури не лише забезпечують процедури реального захисту прав жінок та протидію дискримінації, а й сприяють формуванню відповідних установок і подоланню упереджень через визнання державою, яка ратифікує дані документи, реальності проблем і важливості завдань по їх подоланню.

Звертаючись у даному розділі до низки міжнародних документів, ми наголошуємо перш за все на тій системності та послідовності, яка проглядається у формуванні базових принципів та підходів, а також на тому, наскільки важливим і беззаперечним є визнання цінності прав людини і гендерної рівності зокрема. Фактично ці документи забезпечили не лише загальний правовий, а й соціокультурний контекст, який робить можливим позитивне сприйняття і постійне звернення до проблематики саме через визнання рівності та недопущення будь яких форм дискримінації.

Серед таких документів окремо виділимо *Пекінську декларація та Платформу дій (1995)*. Визначені нею пріоритети, які є надзвичайно актуальними для України, фактично окреслюють і параметри антидискримінаційної моделі, оскільки включають як розбудову відповідних механізмів, так і формування політик та просвітництво. Зокрема, серед пріоритетів для України, які визначені на основі глибокого аналізу ситуації у всіх сферах суспільного життя, в межах національного огляду Пекінської Декларації та Платформи дій для України (2015-2020 рр.) виділені наступні:

- Подальша розбудова національного механізму забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків;
- Підвищення обізнаності населення у сфері гендерної рівності;
- Запровадження позитивних заходів та квот для жінок (30%);
- Узгодження пріоритетів міжнародних організацій та донорів із завданнями Державної програми через діалог між донорами та Урядом;
- Аналіз нових тенденцій, що впливають на становище жінок та забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків [46].

Ще одним документом, який має стратегічне і формуюче значення для процесів у сфері впровадження гендерної рівності, є «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», відомий як Цілі сталого розвитку ООН (2015) [47]. Визначені цілі слугуватимуть основою для інтеграції зусиль, спрямованих на забезпечення стабільності, економічного зростання та соціальної справедливості.

Серед Цілей сталого розвитку виокремлена Ціль №5 «Гендерна рівність. Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток» [48]. Фіксація цього напрямку як окремої і важливої цілі означає визнання гендерної рівності як базової цінності, на реалізацію якої мають бути спрямовані зусилля і без якої не видається можливим сталий розвиток суспільства.

Дотримання рівного ставлення до жінок і чоловіків є також одним з *Копенгагенських критеріїв для вступу в ЄС*. Зокрема, План дій ЄС в галузі

гендеру 2016-2020 констатує одним з основних завдань впровадження гендерної рівності та посилення ролі жінок що через зовнішню діяльність корелює з Планом дій ЄС з прав людини і демократії (2015-2019). Важливо підкреслити саме ціннісну складову цього документу, адже зазначений План дій орієнтований на надання підтримки країнам-партнерам, країнам-сусідам у досягненні відчутних результатів забезпечення гендерної рівності, яка лежить в основі європейських цінностей та Цілей сталого розвитку ООН.

Ще одним важливим міжнародним документом, який окреслює принципові ціннісні основи гендерної політики та визначає механізми реалізації гендерної рівності та упередження дискримінації, є Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» [49]. І в контексті формування параметрів моделі антидискримінаційної політики вважаємо доцільним акцентувати увагу не лише на передумовах її прийняття, а й на особливостях імплементації та вже наявному досвіді впровадження.

Резолюції №№ 1325 і 1820 були прийняті Радою безпеки ООН у відповідь на низку викликів, які ускладнюють соціально-економічну ситуацію і процеси впровадження антидискримінаційної політики, зокрема, у багатьох країнах, Ці Резолюції розширюють сферу застосування *Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок* (CEDAW) шляхом уточнення її актуальності для всіх сторін у конфлікті. І в контексті даного дослідження маємо зазначити надзвичайну актуальність окреслених у резолюціях принципів та механізмів для України, яка з 2014 року знаходиться у ситуації тривалого і глибокого конфлікту, викликаного агресивною політикою Російської Федерації. Навіть з врахуванням того, що вказані резолюції не мають характеру прямої дії, визнання і поширення пропонованих підходів до вирішення проблем та поведінки у конфлікті є принципово важливими сьогодні.

Зокрема, акцентуємо увагу на такому порядку денному з питань прав жінок та гендерної рівності:

- Вимога участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях.

- Неприйняття насильства проти жінок як такого, що перешкоджає поліпшенню становища жінок і підтримує їх підлегле становище.
- Рівність жінок і чоловіків перед законом; захист жінок і дівчат через верховенство закону.
- Вимога сил та систем безпеки для захисту жінок і дівчат від насильства за гендерною ознакою - гендерно-обумовленого насильства (gender-based violence).
- Визнання факту, що особисті переживання/досвід та труднощі жінок і дівчат викликані системною дискримінацією.
- Гарантія включення жіночого досвіду, потреб і перспектив у політичні, правові і соціальні рішення, що визначають досягнення справедливого і міцного миру [49].

В Україні розроблений і затверджений Національний план дій з виконання резолюції ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року [50] в якому враховано міжнародні зобов'язання держави у сфері прав людини, зокрема стосовно досягнення Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року. При цьому варто зазначити системність та послідовність заходів в рамках вказаного плану дій, які включають, у тому числі і низку просвітницьких заходів для населення; продовження фахової підготовки кадрів центральних та місцевих органів виконавчої влади з цих питань, вдосконалення системи захисту жінок і дівчат, які постраждали від конфлікту.

З точки зору завдань антидискримінаційного моделювання вважаємо зазначений Національний план дій досить важливим документом, який на прикладі конкретного напрямку роботи фактично окреслює алгоритм побудови такої моделі, оскільки акцентує увагу на чіткому визначенні цільових груп, які можуть зазнавати тих чи інших дискримінаційних впливів, чинників, які мають бути враховані при плануванні та розробленні заходів, і навіть особливостей сприйняття тих чи інших дій з боку влади та самоврядування різними категоріями населення. Так, у документі наводяться статистичні дані, які підтверджують наявність проблеми та потребу у її системному вирішенні.

«...Серед внутрішньо переміщених осіб, безробітних внутрішньо переміщених осіб, постраждалих від насильства за ознакою статі та інших вразливих груп переважну кількість становлять жінки. За даними Мінсоцполітики, станом на 6 жовтня 2020 р. в Україні зареєстровано 1459302 внутрішньо переміщені особи, з яких 59 відсотків - жінки, зокрема у віці понад 65 років - 65 відсотків жінок». Окремо зазначається, що «вимушене переміщення негативно впливає на всіх громадян, але з урахуванням проявів дискримінації та гендерних стереотипів вплив на жінок є значно більшим і проявляється в ускладнених можливостях працевлаштування, меншому рівні доходу, більшій залежності від соціальних виплат, більшому обсязі неоплачуваної домашньої роботи та відповідно звуженні можливостей участі в суспільному та політичному житті» [50].

При цьому розробники Плану визнають, що вагомими перешкодами для виконання Резолюції Ради безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир, безпека» є недостатність знань і навичок у виконавців Національного плану, обмеженість людських і матеріальних ресурсів, технічного забезпечення.

Без сумніву, повноцінна участь жінок у встановленні миру робить мир міцнішим – про це свідчить досвід діяльності ООН у сфері захисту і безпеки. В умовах конфліктів участь жінок у вирішенні спірних питань і в перемовинах сприяють як дотриманню прав жінок, так і подовженню перемир'я. Тим більше, що у багатьох країнах жінки потерпають від тих чи інших конфліктів військового, міжнаціонального, релігійного характеру значно частіше саме через їх загальні обмежені можливості впливу на розвиток процесів і більшу соціальну вразливість. Тому прийняття Радою Безпеки ООН резолюції №1325 (2000), яка пов'язує питання гендерної рівності із підтримкою міжнародного миру та безпеки, і зазначена важливість участі жінок у цих процесах у широкому розумінні означає і певний рух у бік формування ціннісних установок і визнання прав людини.

Говорячи про певний сталий рух, напрям якого був заданий Резолюцією 1325, маємо зазначити, що через два десятиліття потому до цієї резолюції додалися ще 9 документів (станом на 24.10.2019), які її конкретизують, і

доповнюють з врахуванням нових умов і викликів. На сьогодні всі ці документи є «стовпами», на яких тримається робота Ради Безпеки ООН, але основною була і залишається резолюція «Жінки, мир, безпека», якою окреслені базові гуманітарні принципи та цінності.

Отже, міжнародна спільнота працює над забезпеченням миру через програму «Жінки, мир, безпека», зафіксовану в Резолюції Ради Безпеки ООН 1325. І принципово важливими у цьому контексті є два основні твердження:

- Жінки та чоловіки по-різному зазнають впливу збройного конфлікту,
- Жінки відіграють вирішальну роль у миробудівництві.

При цьому жінки, як і раніше, недостатньо представлені на етапах прийняття рішень, у вирішенні спірних питань і в перемовинах, а їх зусилля та успіхи недостатньо визнані у політичних та миротворчих процесах на всіх рівнях. Так, згідно статистики ООН Жінки, в період між 1990 та 2018 роками жінки брали участь у процесах миробудівництва у якості модераторок, свідків/підписантів, переговорниць у близько 10 % випадків (відповідно, 3 %, 4 %, 13 %). Крім того, лише 3 з 11 підписаних у 2017 р. угод про перемир'я, містили гендерно чутливі позиції. Якщо ж жінки беруть участь у миробудівництві, на 35% збільшується вірогідність того, що підписані угоди триватимуть щонайменше 15 років [51].

За статистикою 2020 року, у війську служить 31 тисяча 758 жінок-військовослужбовиць (це 15,6 % від загальної кількості). З них, 4810 — офіцери (8,9 %), 25 780 — особи рядового, сержантського та старшинського складу й 1162 курсантки. Наразі в Україні кількість жінок, які служать і працюють у Збройних Силах сягає майже 22,5 %. Це один із найбільших відсоткових показників жінок у співвідношенні до загальної чисельності війська навіть серед багатьох армій НАТО¹. Отже, жінки в Україні боронять мир пліч-о-пліч з чоловіками, хоча й змогли це робити на рівних відносно нещодавно.

¹ У нашому війську служить понад 31 тисяча жінок. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/03/04/v-nashomu-vijsku-sluzhyt-ponad-31-tysyacha-zhinok/>

Всі ці дані і факти актуалізують потребу розуміння питань, що пов'язують жінок, мир і безпеку – і в Україні, і в цілому світі. Для України яка переживає складні часи, пов'язані з тривалим і глибоким конфліктом, викликаним агресивною політикою Російської Федерації у Криму та на Донбасі, врахування вразливого становища жінок та співпраця в залученні жінок на всіх рівнях прийняття рішень в операціях з розбудови миру та вирішення конфліктів, а також в гуманітарних місіях є вкрай важливим. Адже жінки, як правило, є головними жертвами воєнних дій у прямому розумінні, а також побічно страждають через соціальні зміни та переміщення, необхідність піклуватись про дітей та літніх людей, хворих чи тих, хто має обмежені можливості тощо. Гендерна нерівність, яка заважає жінкам до конфлікту, зберігається і часто посилюється в таких умовах. Більше того, складнощі конфліктного періоду можуть загострювати ситуації і в бік нових проявів дискримінації та насильства. Не секрет, що жінки часто знаходяться в епіцентрі конфліктів, піддаються небезпеці та залишаються вразливими до конкретних ризиків під час збройних конфліктів, оскільки переважно вони піддаються сексуальному насильству, широко визнаному одному із найбільш травматичних переживань. Затяжні конфлікти ставлять під загрозу доступ жінок до медичної допомоги, що призводить до їх переміщення, відокремлення від сім'ї, впливає на їхню можливість доступу до безпечної питної води та їжі. Конфлікт посилює напругу та нерівність між поколіннями та між окремими групами, підкреслюючи безсилість бідних та маргіналізованих груп.

Таким чином, можемо зауважити, що Резолюція 1325 демонструє сучасний погляд на зв'язок між такими актуальними питаннями як гендерна рівність, права людини-жінки і конфліктами. А в контексті Цілей сталого розвитку цей документ через фіксацію принципів ціннісних основ гендерної політики та визначення механізмів реалізації дійсно спрямований на утвердження гендерної рівності та упередження дискримінації.

3 ЦІННІСНІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА НАСИЛЬСТВУ

3.1 Складові моделі формування та реалізації політики протидії дискримінації та насильству

У своєму аналізі і висновках ми виходимо з того, що у контексті формування політики протидії дискримінації і насильству в суспільстві важливим і актуальним є не лише консолідація зусиль державних органів влади, органів місцевого самоврядування, а також громадянського суспільства з метою оперативного реагування на факти насильства та надання необхідних послуг для постраждалих від насильства. Не менш важливим є і формуванні відповідних ціннісних підвалин, які визначали б значимість поваги до кожної особи та її гідності, неприйняття будь-яких проявів насильства та дискримінації.

Більше того, лише у випадку, коли саме такі цінності будуть позитивно сприйматися і підтримуватися значною частиною суспільства, стане можливим говорити про реальність політики. Будучи формою морально-етичної орієнтації та мотивації людей, втілюючись у традиціях та звичаях суспільства, цінності впливають на процеси функціонування та розвитку держави та її окремих інститутів, визначають параметри і можливості реалізації поставлених цілей та «коридори альтернатив» при визначенні співвідношення цілей та засобів їх досягнення. Адже політика держави буде дієвою та ефективною лише тоді, коли цінності, закладені в її основу, збігаються з суспільними та індивідуальними цінностями дійових осіб і цільових груп політики.

Саме тому, визнаючи здатність політики закладати, програмувати нові цінності, що будуть утверджені в ході її впровадження, дослідники все частіше зазначають важливість в ході формування політики аналізу та врахування аксіологічних засад, на яких вона має базуватися, а ціннісний вибір, включення етичних питань в процеси формулювання та реалізації рішень вважають насущним питанням творення політики. У цьому контексті актуальним постає і питання **соціальної прийнятності політики**, під якою розуміють узгодженість

основних положень та завдань політики з основними суспільними цінностями, ступінь сприйняття і згоди громадян зі здійсненням конкретного варіанта політики; рівень задоволення потреб та інтересів цільових суспільних груп цієї політики [52].

Навіть побіжний аналіз наявної ситуації в Україні свідчить про те, що державна політика у сфері протидії дискримінації не має сьогодні достатніх рис системності та послідовності, оскільки кроки, які започатковані на рівні законодавства, вимагають підкріплення на рівні визнання і підтримки їх безпосередньо у суспільстві, втілення в традиціях та звичаях, формах повсякденної поведінки різних груп, а не лише у діяльності представників публічної влади. І така ситуація актуалізує завдання аналізу чинників, які сприяють формуванню відповідних ціннісних підвалин, що визначали б неприйняття будь-яких проявів насильства та дискримінації на основі визнання прав та значимості кожної особи та її гідності. Ми погоджуємось з дослідниками, які зазначають важливість системного, комплексного підходу до аналізу дискримінації як явища, характерного для багатьох сфер суспільного і приватного життя. Більше того, спрощене розуміння цього явища і акценти на тлумаченнях дискримінації, які надаються чинним законодавством, суто правових механізмів протидії, є однією з причин відсутності такої системності. «Такий юридичний підхід до розуміння дискримінації та виняткова зосередженість на можливостях антидискримінаційного законодавства для подолання останньої є явно недостатніми, оскільки законодавство має тенденцію розглядати дискримінацію спрощено – як ізольовану в просторі та часі ситуацію, яка виникає в рамках чітко визначених правових відносин між конкретними фізичним або юридичними особами, групами осіб, тощо [21].

Між тим, дискримінація є більш комплексним феноменом, і ми погоджуємося з позицією М.Єлігулашвілі, І.Федорович та С. Пономарьова, що її варто аналізувати у ширшому, ніж правовий, соціокультурному контексті [53]. А відтак і питання ціннісних основ формування політики протидії дискримінації набуває окремого і важливого значення. Говорячи про дискримінацію як

соціокультурний феномен, докорінно невірно розглядати її як набір індивідуальних випадків, які обмежуються конкретними місцем та часом. Дискримінаційні рішення або дії мають тенденцію до накопичення як в рамках одного покоління людей, які стають її жертвами, так і через покоління, зокрема шляхом засвоєння молоддю з дискримінованих груп певних моделей поведінки, напрацьованих батьками у якості психологічної захисної реакції від дискримінації [53]. Це ще один важливий напрям аналізу, який частково виходить за межі завдань даного видання, проте видається досить перспективним, і ми зупинимось на ньому більш детально у наступному розділі.

Варто зазначити, що питання вироблення та аналізу політики, зокрема її правових, соціально-економічних та соціально-політичних основ, досить активно вивчаються дослідниками. Так, аналізу теоретичних та практично-прикладних аспектів формування політики присвятили свої роботи Т. Василевська, В. Варнавська, В. Жернаков, Г. Задорожний, І. Мельник, В. Мартиненко, Н. Нижник, Б. Пономаренко, В. Ребкало, І. Розпутенко, В. Саламатов, В. Тертичка. Водночас очевидною є недостатня дослідженість тих аспектів формування політики, які стосуються саме її ціннісних основ. Тому у цьому контексті заслуговують на особливу увагу окремі дослідження, присвячені ціннісній складовій у формуванні окремих напрямів державної політики і в яких аналізується роль ціннісної складової у творенні публічної політики [54].

Будь яка політика реалізується у конкретному соціальному середовищі, яке характеризується наявною соціальною структурою, прийнятими моделями поведінки, способами та формами взаємодії між людьми та окремими групами, культурними, національними та релігійними традиціями, очікуваннями як від влади, так і від окремих соціальних інституцій. І ми підтримуємо позицію Т. Василевської, яка зазначає, що недостатня увага в ході розроблення політики до ціннісних її основ та конфлікт цінностей призводить до невизначеностей, що можуть провокувати розрив, а звідси й утруднення пошуку консенсусу між

суспільними цінностями та етичними принципами та ускладнення вироблення адекватної й справедливої політики [52].

Ми поділяємо точку зору авторського колективу під керівництвом М. Михальченка і під цінностями розуміємо загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, як основи духовного та матеріального життя людини, які визначають мету, сенс, значення, наміри, нормативність і формальні межі її самореалізації [55]. Крім того, цінності виконують у суспільстві і значимі соціальні функції, виступаючи інструментом або формою міжособистісних відносин, сферою і способом пристосування людей до умов вже існуючої соціальної дійсності. Цінність також є певним алгоритмом та програмою творчої переробки суспільства, вона прямо впливає на характер і напрямок його змін [56].

Переважає більшість дослідників, які вивчали питання цінностей та їх функцій у суспільстві, акцентують увагу на значимості цінностей як регуляторів людської діяльності, зазначаючи і особливі форми та обмеження такої регуляції – через формування норм, ідеалів, визначення критеріїв обрання варіантів дії та оцінювання вчинків. А у періоди складних і масштабних соціально-економічних та соціально-політичних перетворень, які сьогодні все ще переживає Україна, кризові явища зачіпають і ціннісні основи суспільства, що сприяє розмиванню національних і традиційних цінностей і втрату ними регулюючого впливу в умовах несформованості нових ціннісних орієнтацій, а також уможливорює маніпуляцію свідомістю громадян. Ще П. Сорокін свого часу зазначав, що проблема цінностей в широкому значенні завжди виникає в епохи обезцінювання культурної традиції та дискредитації ідеологічних засад суспільства [57].

Таким чином, розглядаючи модель формування та реалізації політики протидії дискримінації та насильству у її залежності як від влади, держави, так і від тих умов, у яких здійснюється ця політика, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на значенні ціннісних чинників. Адже ми впевнені, що модель такої політики може бути ефективно вибудована лише на ціннісній основі, складовими якої є культура, свобода, рівність, повага, взаєморозуміння,

толерантність, довіра, відповідальність. І поступ у цьому напрямку сприятиме досягненню Цілей тисячоліття, зокрема, реальному подоланню гендерної нерівності та соціальної ізоляції, відмови від дискримінації за національними, расовими, соціальними, гендерними, релігійними чи іншими ознаками.

А існуюча ситуація, коли свобода, рівність, повага, довіра, відповідальність, взаєморозуміння і толерантність не стали поки визначальним в ієрархічній системі цінностей пересічних українців, важко говорити про належний рівень соціальної прийнятності політики. Можливо саме тому описані вище правові основи політики протидії реалізується настільки повільно і несистемно. І причиною цього є не лише певні соціально-економічні негаразди, на які досить часто посилаються і політики, і пересічні громадяни, виправдовуючи ті чи інші прояви неповаги до прав людини та насильницькі вчинки. Хоча очевидним є те, що бідність, військова загроза, низький рівень соціальної спроможності і згуртованості, бар'єри недовіри між людьми актуалізують потребу у формуванні і функціонуванні механізмів, здатних забезпечити кожній людині відчуття підтримки, приналежності до громади та солідарності. Особливо це стосується найбільш вразливих категорій населення, які часто зазнають проявів дискримінації [58]. Більше того, недовіряючи один одному і сподіваючись лише на себе, ми тим самим певною мірою знецінюємо один одного, знецінюємо саме поняття «людина».

Очевидним є і завдання детального аналізу бар'єрів, які не сприяють успішній реалізації політики протидії дискримінації. З нашої точки зору розроблення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року є одним з визначальних кроків у напрямку реального забезпечення прав та можливостей для тих соціальних груп, які відчують на собі дискримінаційний вплив. Адже окрім акцентів на інфраструктурних зрушеннях Стратегія проголошує дійсно високі стандарти доступу до послуг, що забезпечить кожному громадянину рівні умови участі у всіх сферах життя суспільства. А безбар'єрність стане наскрізним принципом державної політики та включатиметься до всіх довгострокових рішень та

програм на національному та місцевому рівні [59], виступаючи, таким чином, і визначальною складовою моделі політики протидії дискримінації.

3.2 Ціннісні основи запиту на вироблення політики протидії дискримінації та насильству в українському суспільстві

Система цінностей як ієрархічно побудована сукупність суб'єктивних преференцій та порівняльних оцінок усіх основних об'єктів, процесів і явищ, що зустрічаються у житті носіїв цієї системи (окремих осіб, груп чи всього суспільства) є необхідною для здійснення вибору в конкретних життєвих ситуаціях. Особливо тоді, коли для раціонального прийняття рішення не вистачає інформації, здібностей або мотивації, коли людині просто не хочеться замислюватись, а простіше надати перевагу за вже відпрацьованим ціннісним вибором. Таке розуміння цінностей було сформульоване ще М. Рокичем у роботі «Вірування, атитюди, цінності» (1968), в якій він визначав відмінність установок (атитюдів) і цінностей тим, що цінність характеризує віру в загальні ідеї та поняття, тобто такі, що можуть відноситися до декількох конкретних об'єктів або ситуацій. Тоді як установка – це набір вірувань, що відноситься до одного об'єкту або ситуації. Аналогічно розуміли їх співвідношення і У. Томас та Ф. Знанецький: «Цінність – є об'єктивною стороною установки. Отже, установка є індивідуальна (суб'єктивна) сторона соціальної цінності» [60]. В цьому сенсі поняття «установки» співвідноситься із поняттям «ціннісна орієнтація» індивіда, яка, за визначенням, є відображенням в індивідуальній свідомості суспільно-значущих цінностей.

Варто зазначити, що цінності бувають різними за масштабом узагальнення та значимістю для індивіда. Зокрема найважливішими для нього є «базові цінності», які, відповідно, узагальнюють доволі широкий клас об'єктів єдиним когнітивним та емоційним ставленням, Базові цінності – це поняття, що характеризує основні ціннісні орієнтації індивіда як у житті в цілому, так і в основних сферах його діяльності – у роботі, в політиці, в сім'ї та побуті, - тобто в тих сферах, що визначають його добробут, рівень задоволеності життям та

самооцінку. А, отже, вся практична діяльність індивіда визначається його базовими ціннісними орієнтаціями: схильністю до консерватизму чи до випробування нового, до несамостійності та беззаперечного підкорення керівнику чи до свободи вибору та творчості, визнанням гідності людини та поваги її прав чи, навпаки, схильністю до порушень чи їх нехтування. Причому названі ціннісні орієнтації існують не самі по собі, а у вигляді емоційно-оцінних настроїв, наприклад, презирства до боягузливого чіпляння за старе чи роздратування від гонитви за новим, гордості за своє вміння «крутитись» або, навпаки, за здатність не зраджувати принципам.

Інша річ, що ці настрої, як правило, формуються не власними моральними роздумами особи, а спільними цінностями її референтної групи: малої, якщо це дуже специфічні, нетипові цінності, або великої, якщо цінності є типовими і вкоріненими у традиціях. Однак цінності не визначають повністю напрям та інтенсивність цих емоційно-оцінних настроїв: цінності задають лише їх основне скерування й загальні рамки, а вже в цих рамках настрої можуть змінюватись під впливом успішної пропаганди та місцевих лідерів думок, що іноді радикально змінюють напрям та емоційну інтенсивність громадської думки, а це, у свою чергу, модифікує настрої окремих груп та осіб – в залежності від того, наскільки вони піддаються її впливу.

Втім, варто зауважити, що усталена точка зору на цінності пояснює їх як приховані навіть від їх носія, більшою мірою не усвідомлені преференції та схильності, а значить простежити їх можливо лише через аналіз реальної поведінки людей, в яких ці цінності знаходять прояв.

В цьому сенсі дуже продуктивним виглядає поділ цінностей на «матеріальні» та «постматеріальні», а також – спосіб їх виявлення та фіксації, запропонований американським соціологом, професором Мічиганського університету (США) Рональдом Інглхартом. Теорія Р. Інглхарта заснована на результатах емпіричних досліджень - Всесвітнього огляду цінностей (World Values Survey), який проводиться під його керівництвом з 1981 року і є одним із найавторитетніших і широко використовуваних міжнародних досліджень, яке

охоплює майже 120 країн / суспільств (майже 95% світового населення). Україна долучилася до «Світового Дослідження Цінностей» (World Values Survey, WVS) у 1999 році (четверта хвиля WVS), та брала участь в наступних хвилях – у п'ятій (2006 рік) та шостій (2011 рік). На сьогодні доступними є й результати, отримані в ході сьомої хвилі дослідження у 2020 році [61].

Звернення до методології та досліджень Р. Інглхарта, який особливу увагу приділяв змінам ціннісних орієнтацій людей, зокрема, при переході від індустріального (модернізованого) до постіндустріального (постмодернізованого) суспільства, в рамках даного видання видається вкрай продуктивним. Вважаємо, що це не лише дозволить додатково сконцентрувати увагу на особливостях ціннісних основ українського суспільства, а й через наявні сьогодні дані щодо динаміки змін та ієрархії цінностей уможливить більш чітке бачення **запиту на вироблення політики протидії дискримінації та насильству в українському соціумі**, а відтак – і моделі такої політики, яка була б соціально прийнятною.

У підході Р.Інглгарта цінності культур розташовуються по двох осях: цінності виживання або цінності самовираження і традиційні або секулярно-раціональні цінності [62]. Суспільства, де переважають цінності «виживання», відрізняються відносно низьким рівнем особистого добробуту, невисокими показниками здоров'я населення, відсутністю міжособистісного довіри, нетерпимістю до інакомислячих, неувагою до рівності статей, підвищеним інтересом до матеріальних аспектів життя, вірою в могутність науки і техніки, ігноруванням природоохоронної проблематики, готовністю підтримувати авторитарні режими. Спільноти, що висувають на перший план цінності «самовираження», по всіх перерахованих позиціях дотримуються протилежних поглядів.

Дослідження цінностей Р. Інглгарта підводить до висновку про те, що постмодернізаційне суспільство характеризується не стільки зміною характеру виробництва, скільки трансформацією ціннісних орієнтацій людини. Сьогодні успіх асоціюється не з володінням та накопичуванням речей, а з якістю життя, і

супроводжується негативним ставленням до колишньої зосередженості на споживанні й неприйняттям уніфікації та стандартизації життя. Матеріальне благополуччя втрачає свою високу значимість, а на перший план виходять такі цінності, як індивідуальне самовираження та саморозвиток, орієнтація на людину та якість її життя.

Дослідженню цінностей, у тому числі і особливостей цінностей українців, присвячені роботи як філософів, так і соціологів, культурологів, політологів, економістів, оскільки сама проблематика лежить на перетині кількох наук. У контексті даного дослідження заслуговують на увагу роботи І. Бекешкіної, В. Бриндзи, О. Балакіревої, М. Колеснікова, Л. Нагорної, О. Невмержицької, С. Савойської, Л. Станіславенко, В. Юрчишина, В. Яворського та інших. Визнаючи обумовленість цінностей українського суспільства реальним станом соціально-економічних і політичних процесів у державі, дослідники все ж зазначають, що суперечливий і дуже повільний відхід суспільства від пострадянських орієнтацій у сферах розбудови політичного устрою, економіки, формування відносин громадянина з державою компенсується ціннісним наближенням українців до провідних європейських країн у питаннях толерантності і відповідальності за своє життя і добробут [63]. Водночас такий темп такого руху наближення не можна вважати задовільними, а ціннісно-нормативна система виступає одним з бар'єрів руху в цьому напрямі, про що свідчать емпіричні дані, отримані в ході чергової хвилі Світового дослідження цінностей в Україні [64]. І ціннісно-культурне поле українського соціуму характеризується строкатістю та суперечливістю.

Р.Інглгарт виділив так звані матеріалістичні цінності, в яких наголос робиться насамперед на економічну та фізичну безпеку, та «постматеріалістичні цінності», серед яких переважають пріоритети якості життя та проблеми індивідуального самовираження. Інакше цю пару можна назвати цінностями безпеки та цінностями благополуччя. І кілька хвиль «Світового дослідження цінностей», включаючи й сьому хвилю 2017-2020 рр., демонструють хоч і досить суперечливий, проте видимий поступ України в бік поступового прийняття

секулярно-раціональних цінностей (тобто відхід від традиційних) і цінностей самовираження замість цінностей виживання [61].

Така суперечливість визнається дослідниками цілком зрозумілою оскільки постсоціалістичні впливи і нестабільність економіки та позиції України в міжнародній спільності детермінують перебування українського суспільства на хиткому балансі цінностей виживання і самовираження. Проте в умовах системної кризи в Україні перебування суспільства в стані балансу між цінностями виживання і самовираження – абсолютно логічне, а рух – у напрямку демократизації, поширеності сприйняття секулярно-раціональних цінностей є свідченням завершення процесу трансформації постсоціалістичного українського суспільства і входження його в групу високорозвинених країн Європи [65].

Заслуговують на увагу не лише загальний спектр ціннісних орієнтацій українського суспільства, відповідно до результатів «Світового дослідження цінностей», а й зміна окремих пріоритетів. Так, «у виборі пріоритету між стабільною економікою, боротьбою зі злочинністю, переходом до більш гуманного суспільства, де цінується особистість, або до суспільства, де ідеї цінуються більше за гроші, переважна більшість українців продовжує ставити на перше місце стабільну економіку. Однак важливість цього пріоритету дещо знизилась – з 75,8 % в 2011 до 65,4 % в 2020. Помінялися місцями як перший пріоритет боротьба зі злочинністю та цінування особистості – боротьба зі злочинністю майже не втратила як пріоритет (10,7 % в 2011 та 10,0% в 2020). Однак перехід до більш гуманного суспільства, де цінується особистість, стали називати удвічі частіше як перший пріоритет (7,1% в 2011 та 14,0 % в 2020)» [64].

Остання хвиля «Світового дослідження цінностей» (WVS UA 2020) проходила на фоні досить складних економічних, політичних - соціальних і навіть гуманітарних... політичних подій окупація частини Криму та частини Донбасу, тривалі військові дії на Донбасі та зростання числа внутрішньо переміщених осіб, пандемія COVID-19, яка не лише забрала багато життів, а й призвела до втрати багатьма українцями роботи або частини доходів, зростання

темтів міграції та формування нових груп з частково маргінальним статусом тощо. І при цьому, відповідно до даних сьомої хвилі WVS, у 2020 році українці почувалися в більшій безпеці, в тому числі фінансово, а також більш щасливо, ніж 9 років тому [61]. Проте, звертаючись до результатів даного дослідження, вважаємо за необхідне акцентувати увагу не лише на оцінках загального самопочуття українців, а перш за все на тих оцінках, які відображають їх бачення власної безпеки, а також ставлення до тих процесів і тих груп, які, з нашої точки зору відображають допустимість, поширеність або ж іншим чином дотичні до проблеми дискримінації.

Проведений нами аналіз цих показників дозволяє зробити загальний висновок про впевнений рух у бік визнання цінностей, які є основою реальної рівності та свободи.

Так, більшість населення України (74,6 %) відчувають себе безпечно. І це позитивний показник у контексті підвищеної уваги у суспільстві до питань домашнього насильства. Загалом зростає частка тих, хто за останній рік ніколи не відчував себе у небезпеці у своєму домі/квартирі, з 69 % до 73,8 % [61].

Позитивним можна вважати й те, що люди починають помічати ті чи інші порушення. Наприклад, в 2020 році про те, що біля їхнього місця проживання часто відбуваються вияви расизму чи сексуальних домагань, зазначили близько 4 % опитаних в Україні (при цьому, частка відповідей щодо виявів расизму зросла удвічі від 2011 року, коли цей показник дорівнював 1,9 %) [61].

Зростання толерантності до людей з ВІЛ (частка тих, хто не хотів би жити поряд з ними, знизилась з 52 % до 36,4 %) і до гомосексуалів (відповідна частка знизилась з 62 % до 44,8 %); Зростання толерантності до абортів (частка відповідей «виправдано» зросла з 15,1 % до 21,0 %) [61].

Досить суперечливим у сприйнятті значної частини українського суспільств залишається питання гендерної рівності та прав жінок. Так, залишаються живучими і прийнятними стереотипи щодо необхідності більшого вкладу чоловіка у сімейний бюджет, і третина українців погоджується з тим, що «якщо жінка заробляє більше грошей, ніж чоловік, це, як правило, викликає

проблеми» у сім'ї. І лише 23,2 % опитаних визнають прийнятним ситуацію, коли жінка заробляє більше грошей, ніж чоловік [64]. Не надто багато уваги готові українці приділити питанню сексуальних домагань у місцевості проживання (лише біля 4% опитаних зазначають про такі випадки). І такий показник може свідчити як про недостатню обізнаність і здатність розпізнати відповідну поведінку, так і про традиційне намагання замовчувати відповідні випадки.

Власне, такі показники і оцінки, отримані в ході дослідження актуалізують розроблення та впровадження системної політики у сфері забезпечення гендерної рівності та недопущення дискримінації. Так, Проект Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року посилається на низку результатів досліджень, які свідчать про готовність суспільства, в цілому, до активних перетворень у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Проте визнається, що серед частини населення розповсюджені антигендерні настрої, передусім, через низьке їхнє розуміння переваг впровадження гендерних підходів у всіх сферах життєдіяльності суспільства як для жінок, так і для чоловіків у їхньому різноманітті. Стійкими залишаються гендерні стереотипи [66]. Така ситуація, з нашої точки зору, ще більш актуалізує інформаційну та просвітницьку роботу.

Хоча для переважної більшості населення України залишається неприйнятним побиття дружини чоловіком. При цьому у порівнянні з результатами попередньої хвилі дослідження частка тих, хто вважає таку поведінку недопустимою, знизилася з 92,2 % в 2011 до 89,5 % в 2020. Аналогічно, дещо знизилася частка тих, хто вважає недопустимим насильство проти інших людей (93 % в 2011 та 88,2 % в 2020). Оцінка ситуації, коли батьки б'ють дітей, залишається стабільною: в 2020 році 5,6 % опитаних вважають, що це можна виправдати, і 83,1 % - що так робити не можна [64]. Очевидно, що на такі оцінки вплинула ситуація останніх років – тривалі військові дії, період карантину та вимушеної ізоляції в тісному домашньому просторі тощо.

Певні зрушення у ціннісних орієнтаціях населення, які відбулись в останні роки, у тому числі і у бік визнання цінності людського життя та гідності, знайшли

відображення і у зростанні випадків звернень з приводу вчинення домашнього насильства. Зазначимо, мова йде не про зростання кількості таких випадків (хоча їх кількість також зросла в період карантину та вимушеної ізоляції в тісному домашньому просторі), а про те, що у попередні роки такі випадки просто замовчувались, не афішувались. Загалом у суспільстві більш поширеним був інший варіант реагування – промовчати, стерпіти, адже все одно підтримки чекати не було звідки. А громадська думка, навпаки, частіше «працювала» на осуд і байдужість, а іноді навіть і на виправдання насильників. Проте протягом 2021 року, у порівнянні з 2020-м, за даними пресслужби Міністерства соціальної політики України, кількість звернень з приводу вчинення домашнього насильства в українських родинах збільшилась на 45 %².

Загалом за 9 місяців 2021 року відповідними органами було зафіксовано 205 608 звернень з приводу вчинення домашнього насильства, з них 82 % надійшло від жінок (167 900 звернень), 16 % – від чоловіків (32 707), 2,43 % – від дітей (5 001). При цьому зростання кількості звернень фахівці Міністерства соціальної політики вважають свідченням того, що довіра до державних органів влади зросла, спільна робота державних інституцій, міжнародних організацій, громадського сектору щодо попередження та боротьби з домашнім насильством має позитивні результати, люди готові відкрито говорити на цю тему та звертатися за допомогою³.

Варто зазначити, що станом на кінець 2021 року в Україні соціальні послуги надавались 584 спеціалізованими службами, створено та функціонують 33 притулки у 18 областях та Києві, а також 304 мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам. Зокрема, перший на Сумщині притулок для постраждалих від домашнього насильства відкривається на Тростянецьчині. Громада отримала на це 9,5 мільйонів гривень державної субвенції. Кошти виграли у конкурсі проектів в рамках реалізації державної

² Стало відомо, скільки чоловіків стали жертвами домашньої тиранії
<https://iviche.com/news/stalo-vidomo-skilky-cholovikiv-staly-zhertvamy-domashnoi-tyranii/>

³ Цьогоріч на 45 % збільшилась кількість звернень з приводу вчинення домашнього насильства у порівнянні з минулим роком Міністерство соціальної політики України. (msp.gov.ua)

програми щодо створення мережі спеціалізованих закладів допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства⁴.

Загальнолюдські цінності визнаються в загальногуманітарному плані цілком прийнятними для України і вже зафіксовані як у нормативно-правових документах, так і стають частиною світоглядних і ціннісних орієнтацій пересічних громадян. Але коли справа доходить до шляхів реалізації цих цінностей у повсякденній суспільній практиці, досить частими стають проблеми, спектр яких включає як недостатню глибину розуміння та відстороненість і апатію, так і досить радикальні форми прояву, наприклад войовничий індивідуалізм, нетерпимість тощо. У цьому контексті йдеться про розуміння цінностей як джерел індивідуальної мотивації, що функціонально відображають потреби людей, і про визнання цінностей реальними регуляторами діяльності.

Так, питання несформованості цінностей для певної частини суспільства дійсно трансформується у невластиві форми поведінки наприклад, прояви войовничого індивідуалізму. Мова йде про ситуації, коли індивідуалізм як спосіб прийняття дійсності набирає крайніх форм виразу і граничить з насиллям та проявами дискримінації по відношенню до інших. Адже будь яка особа має право вимагати поваги до своєї індивідуальності і чинити так, як вона вважає правильним. Водночас, під впливом як обставин, так і відсутності усталених традицій досить поширеними стають прояви такого індивідуалізму, коли людина ставить себе понад усе, допускає порушення прав інших, оскільки всі інші розглядаються лише як засоби досягнення нею власних цілей або ж як «обмежувачі» в їх реалізації.

Загалом у цьому контексті маємо зазначити, що зафіксована дослідженнями тенденція в бік визнання загальнолюдських цінностей може стати основою для формування у суспільстві відповідного сприйняття цільових Комплексних програм, спрямованих на захист окремих груп що знаходяться у

⁴ На Сумщині відкриють притулок для жінок, які постраждали від домашнього насилля <https://suspilne.media/184085-na-sumsini-vidkriut-pritulok-dla-zinok-aki-postrazdali-vid-domasnogo-nasilla/>

ситуаціях вразливості. Тим більше, наголосимо, що умовою ефективності цих програм, як і нормативних документів в цілому, є не лише чітке визначення основних сфер, які охоплює політика протидії дискримінації, а й готовність суспільства бачити і відчувати прояви, здатні порушити права тих чи інших груп чи окремих людей.

Водночас зазначений ціннісний вибір демонструє і певний рівень готовності суспільства об'єднатись навколо розуміння пріоритетності прав і свобод людини, що мають бути забезпечені та захищені на основі принципів рівності та недискримінації. Адже сьогодні у суспільстві переважають стереотипні уявлення щодо того, що реалізація політики протидії дискримінації та насильству є справою перш за все держави, у кращому випадку – відповідних громадських організацій. Тоді як широка громадськість і місцеве самоврядування досить часто займають відсторонену позицію [67]. І причиною є не стільки ціннісні розходження, скільки неготовність до опанування механізмів співдії, здатних забезпечити ефективність співпраці та взаємодії у процесі формування та реалізації політики у сфері протидії дискримінації.

3.3 Соціокультурні та соціально-психологічні чинники ворожості та дискримінації у суспільстві

Визнаючи, що державна політика у сфері протидії дискримінації та насильству завжди повинна враховувати суспільні інтереси та погляди всіх зацікавлених сторін, включаючи і особливо тих, хто є вразливим та маргіналізованим, маємо враховувати і те, що запит на ту чи іншу політику, як і її ціннісні основи виростають з глибин цього ж суспільства і відображають його суттєві **соціокультурні та соціально-психологічні** характеристики. Тому доцільним є аналіз тих чинників, які впливають на ці характеристики, зокрема зумовлюють певний рівень ворожості, недовіри та прояви дискримінації.

Будь-яка ворожість починається з недовірливості, яка в обмеженому масштабі може бути корисною, але надмірна недовірливість вже є патологією. І саме тому найбільш недовірливі люди на практиці виявляються найбільшими

простаками [68], які «наступають на ті самі граблі» не тільки через низькі кваліфікованість і раціональність та слабку стриманість. Бути раціональними та ефективними їм заважає бути обмеженість їх соціальних зв'язків, а відтак – і недостатність інформації, яку вони можуть отримати, та односторонність її аналізу (що відбувається зазвичай у вузькому колі однодумців), яка не дозволяє зробити правильні висновки. Більше того, брак довіри змушує людей вимагати якомога більше одне від одного за кожен послугу, і ця «інфляція вимог» лише знижує їх доходи, - тоді як наявність довіри дозволяє взагалі не вимагати негайно взаємних послуг, а звертатись по допомогу згодом, навіть через роки, і що важливо – отримувати бажане, адже їх партнери не припускають думки, що в цій ситуації можна обманювати чи не дотримуватись зобов'язань.

Наявність і підтримання взаємної довіри всередині спільноти фахівці визначають як соціальний капітал, котрий є більшою чи меншою сукупністю конструктивних персональних зв'язків індивідів або груп, що виступає найбільш цінним ресурсом вирішення ними своїх виробничих, побутових і суспільних завдань. Конструктивність (або, навпаки, деструктивність) цих зв'язків визначається загальним рівнем довіри людей один до одного в усьому суспільстві і в межах конкретної соціальної групи, і визначає, у свою чергу, згуртованість та солідарність цих спільнот [69]. Позитивний соціальний капітал передбачає конструктивні зв'язки, а розмір його вимірюють широтою і різноманітністю цих зв'язків солідарності та взаємодопомоги. І чим ширшими вони стають, тим надійнішою стає основана на традиціях довіри мережа взаємодопомоги, яка робить неможливою пряму купівлю послуг (зокрема й через хабарі). Адже для того, щоб увійти у це довірене коло (мережу), треба відповідати його рівню чесності, старанності та кваліфікованості (принаймні шахраї та нездари в нього точно не допускаються), і це змушує людей працювати на свою репутацію і не ризикувати нею.

Очевидно, що наявність стабільної, традиційної довіри розвиває не лише моральну атмосферу суспільства, але й рівень професійної кваліфікованості та старанності його членів. І навпаки, якщо щирої й альтруїстичної довіри не

вистачає, то стосунки між людьми стають ворожо-підозріливими або перетворюються на сліпу відданість окремому вождю (секти, мафії або ідеологізованої країни), що стає негативним соціальним капіталом, який перетворює їх спільноту на таку, що животіє у злиднях і кримінальних «розбірках» [70]. На щастя, такого стану в Україні (на відміну від Росії) немає і, можна вірити, не буде. Навпаки, всупереч кризі та війні (і розчаруванні у політиках) в українському суспільстві серед простих людей розвиваються волонтерство та взаємодопомога, а відтак і взаємна довіра [71]. Натомість і влада боїться застосовувати каральні методи, визнаючи силу солідарності і розуміючи можливі масштаби обурення людей щодо тих чи інших нахабних кроків влади.

У розвитку соціального капіталу важливо покладатися на так звані «**слабкі** соціальні зв'язки», тобто на зв'язки нерегулярні, ті, якими ми поєднані із неблизькими нам людьми (сусідами, знайомими, знайомими знайомих, колегами по роботі тощо). Дослідження показують, що для соціального успіху найбільш корисними й інформативними виявляються саме слабкі зв'язки, а не сильні (тобто – постійні, родинні та дружні зв'язки). Так, провівши опитування серед жителів передмістя Бостона, які нещодавно змінили роботу, американський соціолог М.Грановеттер визначив, що найбільш корисним з точки зору пошуку роботи є не близьке оточення суб'єкта (сильні зв'язки), а люди, з якими опитувані знайомі «шапочно» (слабкі зв'язки). Це явище пояснюється тим, що через сильні зв'язки люди обмінюються обмеженим колом даних, які їм і так уже відомі, оскільки у цих звичних зв'язках обговорюються переважно одні і ті ж самі теми, у той час як обмін дійсно важливою, новою інформацією відбувається якраз через слабкі зв'язки, які є набагато ширшими й різноманітнішими [72].

Якраз тому «сильні зв'язки» корпоративних (кланово-мафіозних) груп дають, зрештою, слабкі й навіть катастрофічні результати, тому що ці групи замкнуті, вони не підтримують інформаційний обмін із «зовнішніми», і через це дізнаються про все останніми, втрачають зв'язок із реальністю і роблять неприпустимі помилки. Ось чому, за даними досліджень, більш кваліфіковані й освічені професійні групи активніше використовують слабкі зв'язки, а групи

некваліфікованих працівників та соціально незахищених і дискримінованих людей активніше спираються на сильні зв'язки [73]. А з цього робимо важливий висновок: утворенню й підтриманню слабких соціальних зв'язків (нетворкінгу) треба вчити, інакше соціально вразливі групи так і залишаться на дні суспільства.

Люди – суспільні істоти і їм потрібна взаємодія або, принаймні, присутність інших людей. Експериментально доведено, що в присутності інших випробовувані швидше вирішують прості задачі на множення або викреслювання певних літер із тексту. Але присутність сторонніх зменшувало швидкість заучування безглузких слів, проходження лабіринту і вирішення складних прикладів на множення, - тоді як ті, хто перебував у спокійному стані, справлялися з цими завданнями краще. Пояснення цьому парадоксу було отримано завдяки одному загальновідомого принципу експериментальної психології: збудження завжди посилює домінуючу реакцію. В даному випадку мотивація, джерелом якої є присутність інших людей, збуджує соціальні емоції, що посилює добре засвоєні реакції та звички, які є «домінуючими». Складні ж завдання є для людини такими, бо їх виконання засвоєне не так добре, правильна відповідь не така очевидна, а тому тут домінуючою реакцією є страх і перенапруження, котрі ще більше посилюються завдяки збудженню від присутності інших, що й підвищує частоту неправильних рішень.

Причому вплив інших людей зростає разом зі збільшенням їх кількості. Цей феномен називається соціальною фасилітацією, тобто поліпшенням ефективності виконання простих і добре засвоєних операцій у взаємодії з іншими або на їх очах [74, 75]. Саме нею пояснюється натхненна гра спортивних команд перед своїми уболівальниками (зокрема краща, ніж на тренуваннях), щоправда – в матчах із посильними суперниками, коли не доводиться робити нічого незвичайного. І навпаки, коли суперник надто складний, а перемога дуже потрібна і для неї треба «стрибати вище голови», спортсмени, що називається, «перегорають» і діють так, ніби до ніг прив'язані гирі або вони відразу все позабували, - тобто грають не просто погано, а гірше, ніж зазвичай (і набагато гірше, ніж на тренуванні, де немає глядачів). Тут має місце соціальна інгібіція,

тобто погіршення швидкості та якості виконуваних дій під впливом присутності сторонніх спостерігачів, зокрема уявних.

Втім, соціальна інгібіція породжується не лише мотивацією самопрезентації перед іншими (як у випадку із соціальною фасилітацією), але також і боязню оцінки (у людей із низькою самооцінкою, яка, до речі, виявляється у «зірковій хворобі», тобто у показному демонструванні своєї «величі») та відволіканням уваги (коли спортсмен починає думати, як він виглядає). Виявлено, що в групах із розвинутим командоутворенням, - тих, що перебувають на рівні згуртованості та спрацьованості, - присутність інших дає ефект фасилітації, а в групах на рівні роз'єднаності – ефект інгібіції (що й не дивно, адже на цьому етапі члени групи прагнуть справити якнайкраще враження на інших, а тому дуже бояться негативної оцінки) [76].

Зрозуміло, що все це породжується мотивацією презентувати себе якомога краще та боязню зганьбитися перед людьми, яким ми хочемо сподобатись і які, у свою чергу, подобаються нам і є для нас важливими. Мова тут не іде про бажання добитися їх дружби або любові (про що говорилося у четвертій темі), а лише – про отримання їх визнання (тобто – про мотивацію самоствердження). Люди, що перебувають на рівні мотивації самоствердження (а таких – більшість), постійно і безкорисливо намагаються сподобатися іншим, проте – не всім в однаковій мірі. Більше всього ми прихильні до схожих на нас і неприязні до несхожих [77]. Саме цим і пояснюється ворожість до «чужих» та «інакших» - навіть якщо вони нічого поганого ще не зробили, - яка називається ксенофобією.

Сприяє ворожості брак досвіду взаємодії, і насамперед – співробітництва з уявними «ворогами», а отже і використання стереотипних установок щодо цих (і всіх інших) незнайомців. І зрозуміло, що взаємодія у вигляді боротьби без правил (нечесного суперництва) посилює наявну ворожість, оскільки виправдовує свою патологічну агресію тим, що «ми змушені відповісти на їх агресію» (це явний приклад хибного долання свого когнітивного дисонансу)⁵.

⁵ Див. про це в описі експерименту М.Шерифа та ін.: https://lesswrong.ru/w/Експеримент_в_Робберс_Кейв

Тут має місце упередження – тобто невинувато негати́вна установка по відношенню до групи та її окремих членів, зокрема явне засудження та ворожість проти інших людей виключно на підставі їх належності до спільноти, яка нам не подобається. Негативні оцінки, що відрізняють суспільні упередження, походять із потреби виправдати навчені форми поведінки та негативні переконання, звані також стереотипами. Слідувати мисленнєвому стереотипу – значить невинувато узагальнювати: євреї – жадібні, вірмени – ласі до жінок, блондинки – наївні. А втім, такі стереотипи – це скоріше банальні теми для жартів (в які також входять тещі, нові багаті тощо), а от коли всіх за національною ознакою (або за зовнішністю) вважають потенційними злочинцями (як це, приміром, роблять у Москві стосовно т.зв. «осіб кавказької національності»), то це вже ксенофобія, на ґрунті якої зростають расизм, націоналізм (і навіть нацизм) та шовінізм⁶.

Відмінність ксенофобських упереджень від звичайних – у тому, що останні, можна сказати – простими упередження, є не більш як шаблони мислення, до яких навіть їх носії не ставляться серйозно і не оцінюють за ними незнайомих, - тобто в них немає емоційного та поведінкового компоненту. Тоді як ксенофобські упередження, крім когнітивних кліше включають у себе емоційну ворожість і поведінкові звичаї, які називаються дискримінацією людей за якоюсь спільною ознакою. Тож подолати необхідно всі три компоненти, а це відбувається не водночас. У США в 1942 році більше двох третин усіх білих американців (і 98 % у південних штатах) були проти скасування сегрегації в школах; однак у 1980 році вже прихильники спільного навчання склали 90 %.

Проте ця зміна стосувалась лише (1) мисленнєвих стереотипів, тоді як (2) почуття цих людей були не такими толерантними: більше половини опитуваних заявили, що відчують незручність від необхідності спілкуватись чи сидіти поряд із афроамериканцем. У дослідженні, проведеному серед американців, 75% опитаних повідомили, що вони «могли би робити покупки в магазині, що належить гомосексуалісту», але тільки 39% погодились б «відвідувати лікаря-

⁶ Див.: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Націоналізм>; <http://forum.ethology.ru/showthread.php?t=3456>

гомосексуаліста». Далі почуття штовхають людей до відповідних цим почуттям (3) рішень, а рішення – це вже форма поведінки. В експерименті, коли білий штовхав чорношкірого, тільки 13 % глядачів оцінили цю дію як «насильницьку поведінку». Але зовсім інше ставлення проявлялося, коли чорношкірий штовхав білого: 73% учасників експерименту впевнено говорили, що це «насильство».

Коли ці ж американці свідомо обирали, як їм вчинити, вони не виявляли прихованих упереджень (адже упередження – це автоматична й несвідома реакція), навпаки, в експерименті по використуванню ударів електрострумом у процесі «навчання» (експеримент С. Мілгрема) білі піддослідні не наносили ударів більшої сили чорношкірим (швидше навпаки, більш інтенсивні електричні розряди діставалися білим, - що, до речі, називається «зворотною» або «позитивною дискримінацією» більшості⁷ в умовах надмірної політкоректності). Однак коли «жертва» не знала, хто завдає удар або піддослідний вважав, що за ним не слідкують, то білі частіше били струмом якраз афроамериканців. Крім того, коли по ходу експерименту «жертви» ображали «катів», останні відповідали більш агресивно саме проти чорношкірих учасників (адже в глибині душі вважали, що ті – порівняно з білими – мають вести себе скромніше).

Втім, упередження виявляються більше щодо незнайомих. Так, вивчення журналів реєстрації процедур психіатричної клініки показало: більш сувора процедура – гамівна сорочка та заспокійливе – застосовувалася щодо нових чорношкірих пацієнтів майже в чотири рази частіше, ніж по відношенню до нових пацієнтів-білих, хоча кількість насильницьких інцидентів за участю білих і чорних практично не відрізнялось. Однак з плином часу персонал клініки починав ставитися до чорношкірих пацієнтів так само, як і до білих: після закінчення їх першого місяця у клініці використання гамівної сорочки щодо чорношкірих різко зменшувалася. Очевидно, забобони щодо «чорних» як групи спрацьовували до тих пір, поки чорношкірі пацієнти були відносними новачками

⁷Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Позитивна_дискримінація;
<http://www.coe.int/uk/web/compass/discrimination-and-intolerance>

у клініці; а потім, у міру того як ступінь знайомства білих співробітників з конкретним чорношкірим пацієнтом зростала, сходила нанівець і поведінка, обумовлена упередженням.

Більшість стереотипів ґрунтується не на дійсному життєвому досвіді, а на чутках і пересудах або на образах, сформованих для нас засобами масової комунікації, або, зрештою, на ідеях, віра в які виправдовує інші наші підозри, забобони та негарні вчинки, а також поєднує нас з оточенням, у якому ми не хочемо виділятися. Дослідження (і подальша практика десегрегації) показали, що расові відносини на Півдні США підтримувалися в першу чергу простим конформізмом із соціальними нормами, що домінували в цьому регіоні, тобто виконували функцію соціального пристосування. Коли в готелі Півдня надсилали письмовий запит на проживання людей іншої раси, на нього в більшості випадків прислали відмову, але коли представники небілої раси заходили в ці ж готелі «вживу», їм не відмовляли у поселенні. Переконаною ж ксенофобія була тільки у небагатьох людей із авторитарними нахилами, і вона, вочевидь, була лише приводом для реалізації своєї схильності до насильства.

Гендерні стереотипи виявляються більш тривкими, ніж расові. Так, дослідники намагалися виторгувати найнижчу ціну за нову машину, яка обійшлася самому дилеру приблизно в 11 000 доларів. В результаті середня ціна для білих чоловіків склала 11 362 долари; для білих жінок – 11 504 долара; для чорношкірих чоловіків – 11 783 долара, а для чорношкірих жінок – 12 237 доларів. Водночас більшість жінок заперечують, що відчують, ніби особисто вони є об'єктами дискримінації, і вважають, що дискримінації піддаються інші жінки. Подібне заперечення свого особистого ущемлення при визнанні дискримінації по відношенню до своєї групи виявлено у безробітних, відкритих лесбіянок, афроамериканських і латиноамериканських меншин. Це може означати як віру в ідею своєї групової дискримінації (і звичку на неї жалітися), так і невміння самостійно кваліфікувати дискримінацію проти себе. В обох випадках це результат недостатньої грамотності у даному питанні.

За дослідженнями чоловічі персонажі по частоті появи у телефільмах, що йдуть у прайм-тайм, вдвічі перевершують жіночі, і жінки набагато частіше, ніж чоловіки, представлені жертвами злочинів, пов'язаних із насильством. Аналогічно контент-аналіз дитячих книжок, удостоєних різних літературних премій, виявив, що, незважаючи на кількісне зростання в останні роки жіночих персонажів і малюнків, що зображають жінок, останні в переважній більшості зображуються як залежні і пасивні істоти, зайняті роботою по дому або ж взагалі не зайняті нічим, і які вважають за краще проводити час удома. А між тим телебачення сильно впливає на свідомість глядачів, і якщо ми майже не бачимо жінок у ролях сильних керівників і лідерів, ми легко можемо зробити висновок, що вони або не здатні ефективно користуватися владними повноваженнями, або надають перевагу пральні, аніж залі засідань.

Тим більше, що з іншого боку расові і гендерні стереотипи породжують у тих, на кого вони направлені, боязнь підтвердити існуючий негативний стереотип їх «інтелектуальної неповноцінності», і цей надмірний «тягар тривожності» стає «самоздійснюваним пророцтвом». Так, коли білим і чорношкірим студентам запропонували однакові завдання, то останні виконали їх на своєму звичному рівні, якщо думали, що це звичайні навчальні тести, а якщо дізнавались, що це тести по вимірюванню їх інтелекту, то їх результати ставали помітно гіршими (тоді як у білих в обох випадках результати не відрізнялись, адже вони не відчували боязні доказати ними свою «неповноцінність»). Крім того, расові або гендерні стереотипи, буди соціалізовані, стають у багатьох людей переконанням в обмеженості власних здібностей, що підштовхує їх миритися з низьким статусом і не пробувати сили в пошуках кращої долі.

Таким чином стереотипи не лише спрощено описують і пояснюють поведінку й особистість своїх об'єктів, і не лише ущемляють їх права, але й стигматизують усіх, хто належить до нетипових і не домінуючих у суспільстві груп, тобто таврують їх загальноприйнятими ярликами «нездар», «ледарів», «невдах», - пробитись крізь які вдається дуже небагатьом, а багато хто і не

пробує це робити. І це не лише їх особиста проблема, адже основний стимул для морального й кар'єрного розвитку будь-якої людини – це не гроші, які їй платять, а перспективи для її мрій і зазіхань. Якщо вона бачить, що може досягти більшого, ніж батьки чи сусіди, то намагається працювати чесно, вчитись і працювати на своє майбутнє, а якщо не бачить таких можливостей, то починає займатись або злочинами, або самодеструктивною поведінкою (пияцтво, наркоманія та інші залежності).

Тож коли людина без життєвих перспектив приходять грабувати представників благополучної більшості, це вже стає проблемою не тільки для стигматизованих меншин. І це засвідчує статистика: найбільш криміногенні саме ті райони, жителі яких вірять, що їм «нічого не світить» у житті. В більшості випадків ця віра не цілком справедлива: упередження щодо них, як ми бачили, не є нездоланими, навпаки – вони проходять самі собою, треба лише вміти не ображатись на деякі підозри чи навіть цькування («булінг», на жаль, природна річ для слаборозвинених спільнот), реагувати на них із гідністю (тобто не допускати ні емоційних зривів, ні самоприниження) і дочекатись ставлення до себе як до особистості, а не ярлика.

Тому у маргіналів, що зневірюються у своїх легальних перспективах, проблема не стільки соціальна, скільки психологічна: вони звикли надто бурхливо реагувати на щонайменші прояви настороженості до себе і вважають це гордістю, хоча насправді це прояви хворобливого почуття меншовартості, - яке, власне, і треба у них «лікувати». В експерименті жінки, які вірили, що у них на обличчі намальовано жахливий шрам, постійно відчували криві погляди та зверхність оточуючих, хоча насправді малюнок був змитий і ставлення до них було звичайним. Отже, якщо не позбутися цієї невпевненості та агресії, то далі розвиватиметься «упередження у відповідь», яке стає набагато більш фанатичним, оскільки воно базується на ефекті негативної примітивізації противника, тобто його уніфікації та демонізації.

Якщо стереотипи більшості є скоріше зверхніми й насмішкуватими, то упередження меншості йдуть набагато далі: вони демонізують та уніфікують

образ противника, позбавляючи його всіх людських рис (зокрема рис слабкості та глупоти, які могли би пояснити його дії не злодійськими намірами) і наділяючи найжахливішими і водночас надприродно могутніми рисами (завдяки яким все, що відбувається, є здійсненням його підступних планів), а на додачу вважають всіх, «хто не з нами» - однаково поганими, деіндивідуалізованими частинами «узагальненого образу ворога», в якому не може бути півтонів і винятків. А після того, як меншини реалізують ці стереотипи в агресивних діях «на випередження», то спрацьовує закон: ми прихильні до тих, кому допомогли і неприязні до тих, кому нашкодили, - дія котрого ще більше налаштовує проти «ворога», який може і не підозрювати про їх переживання.

«Випереджувальна» ворожість стає «самоздійснюваним пророцтвом» і проковує іншу сторону на конфлікт, у якому негативне дзеркальне сприйняття створює у кожної сторони впевненість: ми хочемо співробітничати, але змушені захищатись, це все – через них! Через дзеркальне сприйняття кожен учасник конфлікту гіперболізує відмінності та, особливо, непримиренність позиції іншого і цим сам себе залякує. Політологи вважають, що серби почали війну в Боснії почасти через перебільшений страх щодо фанатизму боснійських мусульман, які, нібито, збираються винищити іновірців. Втім, це самозалякування минається, щойно припиняються обопільні прокльони і конфлікт змінюється реальним співробітництвом.

У своїй класичній праці «Природа упереджень» («The Nature of Prejudice») Г. Оллпорт навів перелік п'ятнадцяти можливих результатів дискримінації. На його думку, всі її наслідки можуть бути зведені до двох основних типів: (1) приписування вини зовнішнім обставинам (боротьба у відповідь, підозрілість, посилення гордості за свою групу) і (2) самозвинувачення жертви (відхід від боротьби, ненависть до себе, агресивне ставлення до власної групи). Другий тип формує навчену безпорадність, скарги на долю, соціальну пасивність і самодеструктивну поведінку (хоча буває і такий побічний прояв, як антисемітизм у євреїв або антиукраїнство у русифікованих «хохлів», що стидаються свого походження внаслідок боязні насмішок та цькування).

Відповідно до фундаментальної помилки атрибуції ми схильні вважати наявний стан людей результатом не обставин, а їх особистісних характеристик. Тому на рабство віками дивилися крізь пальці, пояснюючи його поведінкою самих рабів. Дослідники виявили, що простого спостереження за тим, як когось безвинно ображають, виявляється достатнім для того, щоби жертва сприймалася як менш гідна людина. Після спостереження за тим, як наносилися досить болючі удари струмом, експериментатор просив людей оцінити своє ставлення до жертви. Будучи безсилі змінити долю жертви, спостерігачі частенько відмежовувалися та принижували її. Коли двом групам розповіли одну історію з різними за «щасливістю» фіналами, то ті, хто чув про заручини, вважали цей фінал цілком логічним у силу достоїнств обох героїв, а ті, хто чув про згвалтування, також вважали цей фінал неминучим, засуджуючи жінку за її провокаційну поведінку.

Подібне принижуюче ставлення до нещасних жертв виникає з нашої потреби вірити в те, що «я живу у справедливому світі, де всі отримують те, чого заслуговують». Тобто феномен «віри у справедливий світ» призводить до феномену «звинувачення жертви»⁸. Ця закономірність означає, що люди часто байдужі до соціальної несправедливості не тому, що їх взагалі не турбує питання справедливості (це якраз не так), а лише тому, що несправедливості вони не бачать. Вони припускають, що жертви насильства поводитися провокаційно; що якщо хтось із подружжя побив іншого, то той, мабуть, сам дав привід до бійки; що бідняки не заслуговують кращої долі і що хворі несуть відповідальність за свої хвороби. Подібні думки допомагають процвітаючим людям переконувати себе у тому, що вони заслужили те, що мають.

Не буде перебільшенням сказати, що людина бачить те, що їй хочеться бачити. Звичайно, мова йде не про сиюхвилинні забаганки, а про більш стійкі та глибокі цінності людини, які – згадаємо – вона отримує від важливих для неї

⁸ Див.: The Belief in a Just World. A Fundamental Delusion. URL: https://books.google.by/books?id=1t3VBQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; Копылова Н. «Сам виноват»: почему нам нужно признать, что мир несправедлив. URL: <http://surl.li/caefi>

інших шляхом наслідування й переймання (соціалізації). Тож вибірковість і однобокість сприйняття – це не стільки особиста неадекватність, скільки групова, яка носить назву соціальної апперцепції. Соціальна апперцепція – це вплив на сприйняття людини думок, настроїв, традицій і взаємин групи, ходу та результатів їх спільної діяльності, - що виявляється, насамперед, у спільних, узгоджених оцінках різних суспільних об'єктів.

Соціальна апперцепція не обов'язково приводить до дискримінації та конфліктів, адже упередженість буває не тільки негативною (як у перелічених випадках), але й позитивною, коли група впевнена у хорошому до себе ставленні інших і сама налаштовується щодо них таким же чином. Соціальна апперцепція, яка виникає внаслідок узагальнення думок групи, передбачає певне спрощення і категоричність, що неминуче порушує точність і адекватність сприйняття. Однак позитивне оцінювання інших, навіть якщо воно не заслужене і дається нами авансом, породжує позитивне дзеркальне сприйняття і конструктивну взаємодію, а значить помилятися у похвалі є вигіднішим, аніж помилково критикувати.

При безпосередньому спілкуванні ворожість до меншин буває заразливою, - що є почасти проявом конформності, а почасти використанням можливості скинути з себе відповідальність і «відігратись» за всі свої невдачі на комусь завідомо слабшому [78]. Варто зауважити, що колективний досвід, який впливає на наші судження в рамках соціальної апперцепції, не обов'язково походить від наших безпосередніх знайомих, тобто тих груп, членами яких ми є. Ще одним важливим джерелом такого досвіду є ЗМІ, і насамперед – телебачення, масштаби впливу якого досі є не до кінця зрозумілими. З одного боку ТБ – це головне джерело зовнішньополітичної інформації і якщо всі його канали працюють в унісон (що буває в тоталітарних країнах), то вони легко можуть настроїти більшість людей на ворожість чи на приязнь до іноземців. Щодо внутрішньополітичної інформації, то вплив «телевізора» тут дещо врівноважується чи навпаки – посилюється «холодильником», тобто – рівнем добробуту.

Найкрупніший бунт чорношкірого населення Лос-Анджелеса у 1992 році було спровоковано не самим фактом побиття поліцейськими афроамериканця (що бувало не раз), а тим, що будши випадково знятим на відео, цей епізод безперервно крутили по телебаченню, і це підігрівало громадську думку. Втім, був ще один, не менш важливий чинник – погана економічна ситуація в країні і особливо високий рівень безробіття саме в афроамериканських районах Лос-Анджелеса (тобто – той самий «холодильник»). Тож виправдання судом поліцейських було лише «тригером» (спусковим гачком) для вибуху накопиченої в масах люті (наслідком якої було 44 загиблих і біля двох тисяч важко поранених).

Це, до речі, важливий висновок, на якому варто наголосити: ніколи бурхлива емоційна реакція не породжується самим тим фактом, на який людина (а тим більше – група) реагує, адже для незвичайного сплеску почуттів необхідна додаткова енергія, котра має внаслідок чогось накопичуватись. Звична емоційна реакція може спричинятись оцінюваним нею фактом, але для вибуху люті або радості (навіть якщо це запальний холерик) людину мають певний час «напружувати», а значить причиною вибуху є дії людей, які її «заряджали», а не той тригер, на якому вона, зрештою, розрядилась. А значить для допомоги людям, що пережили бурхливі емоційні реакції, слід шукати й усувати причину накопичення напруги, не зосереджуючись лише на приводі для їх емоційного зриву.

Саме ця закономірність дозволяє заперечувати «провину» телебачення і гостросюжетних фільмів у рості числа агресивних дій серед глядачів [79]. Те, що в новинах число сцен насильства збільшується, винний перехід до т.зв. «інфотейнменту», а не об'єктивне почастишання таких подій (адже число останніх сильно коливається). А те, що в якісь періоди можна помітити супутнє, паралельне збільшення насильства і на екрані, і в житті, це ще не означає, що саме перше породило друге. Як писав Е.Дюркгейм, те, що більшість людей помирає у ліжку не означає, що саме ліжка їх убиває. Якщо люди стають злішими і схильними до агресії, це виявляється не обов'язково у прямому насильстві,

скоріше – в ілюзорному, тобто в наданні переваги фільмам-бойовикам та іншим жорстоким видовищам, - на що, власне, і реагують наповнювачі медійного простору збільшенням таких сцен.

Так само і комп'ютерні ігри-«стрілялки» не призводять до масових розстрілів, в яких саме ігри часто і звинувачують після чергового «мас-шутінгу» в Америці чи Росії. Дослідження авторитетного наукового центру Lego доводить, що відеоігри допомагають боротися із психологічними та психічними розладами, знімають стрес, роблять людей менш соціопатичними, сприяють розвитку загальних і спеціальних здібностей, а головне – створюють «відчуття власної потрібності», особливо необхідного для подолання депресії [80]. Тобто насправді ігри-«шутери» не зменшують бар'єр, що утримує від вбивства, - як про це пишуть безвідповідальні журналісти (адже такого бар'єру у більшості нема, тому що в них немає потреби у вбивствах), - а навпаки, ігри знижують відчуття самотності й непотрібності, котрі й підштовхують до настільки жорстоких проявів свого розчарування життям.

А от що робить людей злішими, крім об'єктивної ситуації («холодильника»), пояснює т.зв. «двохфакторна теорія емоцій» (С.Шехтера), яка крім фізіологічної реакції виділяє також її атрибуцію, тобто навішений на неї когнітивний ярлик, що скеровує емоційне збудження. Навіть на явну несправедливість люди можуть не тільки обуритися чи образитися, але й засміятися, засмутитися, відчути розчарування або відчай, зреагувати подивом або відразою. І особливо це стосується спільних, загальних емоцій: яку назву на них повішати, так вони і будуть розвиватися. А відтак «телевізор» впливає скоріше у тому сенсі, що він підкидає людям пояснення того, що саме вони відчувають і щодо чого, - тобто він каналізує їх напругу у відповідне русло.

Крім того, телебачення може розповсюджувати хвилі колективного психозу, наприклад – «моду» на копіювальні самогубства серед підлітків [77] або ще якісь шокуючі девіантні вчинки, - адже про саму можливість таких дій люди дізнаються від ТБ. Однак це не означає, що слід забороняти такі передачі (тим паче, що підлітки легко знайдуть подібну інформацію і в Інтернеті), адже

причина їх психологічної напруги – в нестачі емпатійного спілкування [81] і невмінні спілкуватись «по душах», в нереалізованості потреби у сенсі життя (теорія В. Франкла)⁹ і неувазі оточуючих до цих проблем. Тож міняти слід насамперед ці, внутрішньо-психологічні чинники напруги, а не зовнішні приводи (т. зв. «тригери») для їх вияву.

Втім, нині все більший вплив на масову свідомість мають уже не ТБ, а соціальні мережі й Інтернет, - поява яких мала, нібито, збільшити свободу думок і висловлювань, але вийшло з точністю до навпаки: невміння їх споживачів справитися з інформаційним «сміттям» змушує людей об'єднуватися у віртуальні групи з жорсткими, нетолерантними поглядами (тобто заданим групою «тунелем реальності»), щоби фільтр цих поглядів і оцінок дозволяв кожному члену групи легше орієнтуватися в потоці інформації. Свої групи у соцмережах безкінечно повторюють однакові думки, а члени цих груп все більше вірять аргументам своїх однодумців (хоча майже ніхто з них насправді не думає, коли репостить чужі і часто тенденційні висловлювання). Цей ефект називають іще «культурним трайбалізмом», оскільки користувачі соцмереж фактично розбиваються на Інтернет-племена зі своїми фетишами, табу та уявленнями про вселенське зло.

В результаті часто стається так, що благородні за своїм задумом флешмоби та Інтернет-рухи на кшталт руху за права афроамериканців #blacklivesmatter або руху проти харасменту та сексуального насильства #metoo і #ЯНеБоюсьСказати, піднімають не стільки хвилю співчуття, скільки посилюють прямо протилежні настрої завдяки однобокому (через «тунель реальності») резонансу у соцмережах. Оскільки розважально-інформаційні ресурси (ті, що займаються «інфотейнментом») зосереджені на подачі та обговоренні шоково-негативної інформації, то будь-яку подію вони намагаються подати саме як скандальну та шокуючу. Раніше подібним займалася лише низькопробна «жовта преса», а сьогодні – майже всі ТБ-канали та Інтернет-ресурси (включно із соцмережами).

⁹ Див.: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/problema-pro-yaku-zvikli-movchati-chomu-harkivski-pidlitki-zvodyat-rahunki-z-zhittyam-20170602582279>

І внаслідок цього підходу широке обговорення будь-якої проблеми обов'язково закінчується зростанням ворожості як до цієї проблеми, так і до її учасників та жертв [82].

Тому націлювати просвітницькі, за задумом, феміністичні програми в сторону засудження якоїсь поведінки чи якоїсь категорії людей і співчуття їх жертвам – стратегічно не вигідно, адже дає зворотний ефект у середній і далекій перспективі. І головна помилка тут – негативізм цілей та спір і критика як метод. Річ у тім, що освічені та задоволені життям люди (яких навіть у багатих країнах НЕ більшість) можуть визнавати помилки, але – НЕ ДОВГО, особливо якщо критиками не пропонується дієвий, придатний до виконання метод їх виправлення. Набагато ефективнішим є метод індивідуальної похвали та суспільного визнання за правильну поведінку, яка має стати взірцем для інших.

Адже намагання допомогти жертві, яке за задумом було виключно гуманне, ставши підтримане політиками, перетворюється на надання привілеїв окремим категоріям населення під гаслом того, що їх предки були пригнічені (були жертвами), а самі вони все ще не досягли фактичної рівності з іншими у якихось показниках соціального успіху (недостатній їх відсоток у органах влади, в керівництві фірм чи надмірний відсоток – у в'язниці). Але привілеї – це не права: право – це можливість, якою ти можеш скористатися або ні в силу своїх здібностей (і для якої держава має лише надати достатньо інформації та організаційної підтримки, - про що дивись у наступній темі, в питанні про аномію), тоді як привілеї – це нерівні з іншими, виключні гарантії отримання соціальних можливостей без жодних заслуг – лише за приналежність до певної категорії населення.

А гірше те, що привілеї на ділі не вирішують проблеми, а лише створюють вигляд боротьби з нею (адже політики – великі майстри «показухи») і цим заводять її у глухий кут, адже діють не на причину проблеми, а на її наслідки: наприклад, щоби в керівництві великого бізнесу було більше жінок, потрібно не вимагати штучного збільшення їх частки, а навчити велике число жінок створювати і розвивати стартапи, шукати й знаходити перспективні бізнес-ідеї

та писати бізнес-проекти, поєднувати ризик і виваженість, засвоювати приховані «правила гри», підбирати команду, бути вимогливими і при цьому співчутливими, - тобто потрібно вести масштабну і тривалу роботу, результати якої дадуться взнаки доволі нескоро. Вимагати ж привілеїв для людей, які є меншиною в певній сфері, - це легше і швидше, але водночас породжує нові проблеми, зокрема – так званої «зворотної дискримінації», коли саме більшість виявляється обмеженою у правах через надані меншості привілеї [83].

Гуманізація життя суспільства і розвиток толерантності збільшують число тих, кого на політичному рівні визнають жертвами пригнічення (проститутки, наркомани, злочинці) і кого намагаються не карати, а «лікувати», ресоціалізувати й давати якісь привілеї. Тому бути жертвою соціальних обставин і звинувачувати «байдуже» суспільство у своїх гріхах стало модним і вигідним, породивши в багатьох розвинутих країнах цілу «культуру жертви», в якій бути «слабаком» і невдахою не соромно, як раніше, а престижно, тоді як критикувати таких людей – небезпечно, адже на тебе відразу накинуться їх навіжені захисники¹⁰. А захисники прав жертв, натомість, демонструють повну неповагу до прав тих, кого лише підозрюють у провині перед жертвами, що сформувало масову «культуру скасування» («cancel culture»)¹¹. Очевидно, що причини будь-яких невдач лежать не у зовнішніх обставинах (які, звичайно, треба гуманізувати для розширення рівних можливостей), а у внутрішніх бар'єрах і браку мотивації, тобто в проблемах, які є полем діяльності соціальної психології.

¹⁰ Див.: The Rise of Victimhood Culture. URL:

https://en.wikipedia.org/wiki/The_Rise_of_Victimhood_Culture; Unraveling the Mindset of Victimhood.

URL: <https://www.scientificamerican.com/article/unraveling-the-mindset-of-victimhood/>

¹¹ Про «культуру скасування» див.: <https://suspilne.media/48015-so-take-cancel-culture-ta-ak-ludi-znovu-opinilisa-po-rizni-boki-barikad/>; <https://zaborona.com/ya-tebe-skasovuyu-scho-take-cancel-culture-yak-vona-vlashtovana-ta-chomu-ne-zovsim-praczyuye/>; <https://kunsht.com.ua/vidteper-ya-vas-ne-znayu-kultura-skasuvannya/>

4 СОЦІАЛЬНІ ЦІННОСТІ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У справу формування та реалізації політики протидії дискримінації та насильству у суспільстві на основі соціальних цінностей та прав людини неоціненний внесок роблять фахівці з соціальної роботи. І весь не дуже тривалий період професіоналізації соціальної роботи – це історія розуміння наявності в суспільстві груп, права яких порушені, і допомога в реалізації порушених прав шляхом розвитку людей та громад.

У 2014 році під час світового конгресу в Мельбурні було схвалене глобальне визначення соціальної роботи як заснованої на практиці професії та академічної дисципліни з широким колом цілей – сприяння соціальним змінам та розвитку, соціальній згуртованості, активізації та звільненню людей [84]. У 2018 році Міжнародною федерацією соціальних працівників та Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи було ухвалено «Глобальну декларацію етичних принципів соціальної роботи», яка орієнтує на досягнення найвищих стандартів професійної доброчесності. Відповідно до цього документа, адресованого фахівцям в усіх країнах світу, соціальна робота підкріплюється її власними теоріями, теоріями соціальних і гуманітарних наук, але також важливими визнаються місцеві знання конкретних регіонів реалізації соціальної роботи [85].

Соціальна робота як галузь, що професіоналізується, намагається знаходити дієві відповіді на нові виклики. Так, в екстремальних умовах поширення світом вірусу COVID-19 у 2020 році спільноти соціальних працівників підтвердили свій професіоналізм, оперативно розробляючи та впроваджуючи нові інструменти забезпечення доступності послуг для людей у складних життєвих обставинах [86] порушуючи та обговорюючи водночас і складні питання ризиків порушення прав людини в умовах пандемії, а також зростання насильства в сім'ях в умовах самоізоляції. Постало навіть ширше

завдання, ніж допомога людям у складних життєвих обставинах. Світ переосмислює цінності сім'ї, спілкування, свободи.

В Україні міжнародні процеси професіоналізації соціальної роботи збігаються в часі з процесами реформування в державі системи надання соціальних послуг, зокрема: становлення інклюзивної освіти [87]; деінституалізації та впровадження сімейних форм виховання для дітей, позбавлених батьківського піклування [88]; впровадження пробаційних програм у пенітенціарній системі [89]. Ще один процес – децентралізація влади – передавання значної частини повноважень, ресурсів і відповідальності від державних органів виконавчої влади до органів місцевого самоврядування [90]. Серед цілей цього процесу – наближення соціальних послуг безпосередньо до людей та сімей, які їх потребують. Нові підходи до надання соціальних послуг визначено в Законі України «Про соціальні послуги» [91]. Всі ці процеси мають на меті створення умов для реалізації соціальних цінностей та прав людини, протидії дискримінації та насильству у суспільстві.

Для кращого розуміння застосування відповідних технологій, методів і засобів соціальної роботи в першій половині XXI століття доцільним представляється аналіз історії професіоналізації цієї галузі.

4.1 Становлення соціальної роботи як професійної діяльності для реалізації соціальних цінностей та прав людини

Виходимо з того, що з доісторичних часів природною є взаємна допомога між людьми та слідування релігійним настановам. У законодавствах доісторичних держав, наприклад у Законах царя Хаммурапі (Вавилон, XVII століття до нашої ери), злочинами вважали ухилення від надання допомоги вбогим, будь-який обман, неповагу до старших [92].

В Україні з давніх часів поступово розвивалися різні форми допомоги: культові (обереги, тризна, братчина), общинно-родові (призначення громадських родичів, почергове утримання, приймацтво, дарообмін), господарські (толоки, складчина, супряга). У релігійних повчальних творах, полемічній літературі,

працях українських філософів дослідники виявляють початкові теоретичні судження, що впливали на становлення суспільної свідомості щодо питань підтримання вразливих категорій населення [93]. Однак наведене було швидше формою суспільної свідомості.

Початком розвитку соціальної роботи як професії науковці визначають злам XIX та XX століть, коли почали фіксуватися спеціальні знання в наукових текстах, створюватися групи людей, зайнятих однаковим типом праці, виникла потреба в спеціальній підготовці до виконання функцій соціальної роботи.

Однак ще раніше основи соціальної роботи як професійної діяльності закладалися великими педагогами. Так, І. Г. Песталоці наприкінці XVIII століття створює особливу освітню систему – притулок для бідних дітей. У закладі активно реалізується ідея про поєднання навчання з працею, що є природною відповіддю на психологію дітей та їх прагнення до урізноманітнення діяльності [94].

XX століття було доволі продуктивним для розвитку соціальної роботи як професії. Водночас на початку XXI століття маємо галузеву суперечність між зростанням складності соціальних систем, з одного боку, та природним відставанням темпів оновлення змісту професійної підготовки, з іншого. З урахуванням того, що в XXI столітті соціальна робота як професійна діяльність і галузь науки продовжує інтенсивно розвиватися, і відповідні зміни потрібно враховувати в підготовці фахівців. Завданням є зрозуміти динаміку розвитку, задану в XX столітті, щоб спробувати організувати формування потрібних професійних компетентностей у функціонуванні педагогічної системи на випередження.

Серед впливових імен тих, хто закладав основи професії, названі Дж. Адамс, М. Річмонд, А. Саломон. Внесок М. Річмонд (1861–1928 рр.) в теорію соціальної роботи полягає в тому, що вона описала сутність індивідуальних методів професійної діяльності соціальних працівників. Підходи, які вона запропонувала, базувалися на біхевіористській психології та основах психоаналізу З. Фрейда. У книзі «Дружній візит до бідняків:

керівництво для працюючих в благодійних організаціях» М. Річмонд сутність поняття «допомога» осмислює як дружню акцію однієї людини стосовно іншої, що передбачає й відповідне ставлення до найнужденніших, й зміну суспільного ставлення до цих людей. Виокремлено методи індивідуальної роботи: директивні (шляхом безпосереднього впливу на клієнта) та недирективні (шляхом взаємодії з оточенням клієнта) [95].

У книзі «Соціальні діагнози» (1917 рік) М. Річмонд описала етапи індивідуальної інтервенції (як прототип методу «роботи з випадком» («case work»)): одержання інформації щодо проблемної ситуації клієнта; дослідження стану соціальних відхилень і діагноз; прогноз про перспективи покращання; «лікування», надання допомоги клієнтові [96]. Дослідниця виділяє етап прогнозу про перспективи покращання, і хоча поняття «проект» не використовується, але говориться про необхідність аналізу майбутнього перед безпосередньою діяльністю, що приймаємо як маркер доцільності проектної компетентності майбутніх бакалаврів соціальної роботи.

Також М. Річмонд сформулювала принципи ментальної гігієни, які пізніше були прийняті як основи етичного кодексу соціального працівника: симпатизувати клієнтові, віддавати йому перевагу, заохочувати його, спільно з ним розробляти плани дій [95].

М. Річмонд ставила перед собою мету організації соціальної роботи як професійної діяльності шляхом інвестицій у підготовку персоналу, здатного надавати кваліфіковану допомогу, спираючись водночас на результати наукових досліджень. Її активність була спрямована як на розроблення теоретичних основ соціальної роботи, так і на створення відповідних навчальних закладів [96].

Якщо в теоретичних розробках М. Річмонд основний акцент було зроблено на встановлення соціального діагнозу, то існував й інший підхід – соціал-колективістський. В історії становлення соціальної роботи як професії дослідники пов'язують цей підхід з іменем Дж. Адамс (1860–1935 рр.), яка запровадила модель сетльменту («занурення», «спільне проживання»). У Чикаго в 1889 році в умовах тотальної економічної кризи вона заснувала сетльмент

«Халл Хаус» («Hull House»). Це був будинок для проживання бідняків, життя в якому пронизувалося ідеєю сусідської допомоги. Чоловіки та жінки вищого прошарку суспільства постійно проживали в ньому серед нужденних, маючи за мету заохочувати їх до освіти, підвищення культурного рівня, взаємодопомоги та самоорганізації. Специфіка такої соціальної роботи полягала в тому, що ті, хто допомагали, не позиціонували себе як професіонали, вони просто жили тими самими проблемами, але на відміну від бідняків мали знання, можливості та ресурси для вирішення проблем і подавали приклад [97].

На відміну від М. Річмонд, яка приймала порядок сучасного для неї суспільства, Дж. Адамс займала більш політизовану позицію. Центральна теза дослідниці: середовище є «хворим», потрібно втрутитися в нього й змінити його, щоб покласти край нещастям та бідності. Діяльність Дж. Адамс та її однодумців була спрямована на зміну законів, покращання житлових умов та умов праці людей, захист прав дітей і жінок [98]. Членами сетльменту «Халл Хаус» були реалізовані проекти: Ліга захисту мігрантів (Immigrants' Protective League), Асоціація захисту підлітків (Juvenile Protective Association), перший в Америці Суд у справах неповнолітніх (Juvenile Justice Court) та Підліткова клініка психопатії (Juvenile Psychopathic Clinic) [98].

І М. Річмонд, і Дж. Адамс акцентували на важливості професійної підготовки до соціальної роботи. З погляду М. Річмонд професійна освіта повинна стати основою вдосконалення процесу надання соціальної допомоги, а універсальне професійне вміння – це володіння кейс-методом та встановлення соціального діагнозу. Зі свого боку Дж. Адамс просувала ідею про необхідність вивчення спеціальних соціальних теорій із метою формування ставлення соціальних працівників до світу на засадах соціал-колективістського підходу, що визначає необхідність соціальних реформ [97].

У працях М. Річмонд та Дж. Адамс виявлені певні специфічні поняття, що фактично стали основою для формування сучасного тезауруса соціальної роботи, хоча самі назви в сучасній практиці не зовсім збереглися або одержали своє уточнення. Так, використане М. Річмонд поняття «інтервенція» зберіглося

та було розвинене в сучасному тезаурусі соціальної роботи, а етапи індивідуальної інтервенції набули свого розвитку в понятті «робота з випадком». Хоча запропоноване М. Річмонд поняття «принципи ментальної гігієни» було виведене з обігу, натомість з'явилося поняття «етичні принципи соціальної роботи», а робота міжнародної професійної спільноти соціальних працівників над формуванням цих принципів істотно впливає на професіоналізацію галузі. Використане Дж. Адамс словосполучення «подавати приклад» трансформувалося в сучасне поняття «наснаження». А от поняття «сетльмент» вважається доречним зіставити із сучасним поняттям «деінституалізація», яке певною мірою є протилежним за своїм змістом. Якщо «сетльмент» (як «занурення», «спільне проживання»), за Дж. Адамс, – це спеціальна установа для тих, хто потребує допомоги, куди приходять для спільного проживання представники вищого прошарку суспільства, то «деінституалізація» передбачає, навпаки, виведення людей, які мають певні складні життєві обставини, із спеціалізованих установ та розміщення їх у власних або спеціально підготовлених сім'ях зі створенням спеціалізованих сервісних організацій для надання послуг сім'ям. І це істотно відрізняється від моделі сетльменту, яка хоч і була відкритою для зв'язків із зовнішнім середовищем, більше того, передбачала ініціювання таких зв'язків, але все-таки передбачала певну ізольованість клієнтів соціальної роботи від суспільства.

В Європі, зокрема в Німеччині, теорія соціальної роботи та професійна підготовка соціальних працівників набули свого розвитку в діяльності А. Саломон (1872–1948 рр.). Вона організувала першу німецьку школу для жінок у Берліні, де вихованок готували до соціально-педагогічної діяльності. Освіта в цій школі була спрямована на те, щоб дівчата та жінки свідомо працювали в соціально-педагогічній сфері, а також отримували й теоретичну підготовку. Лозунгом школи було: «Допомогу іншому для самопомоги». А. Саломон, як і М. Річмонд, використовувала термін «соціальний діагноз», але на відмінну від своєї американської колеги А. Саломон приділяла більшу увагу громаді як основному полю діяльності. А. Саломон апелювала саме до жінок, яким, на її

думку, від природи властиві почуття всезагальної соціальної справедливості та відповідальності, що дає можливість виходити за національні межі та створювати «народні держави». У цьому сенсі А. Саломон знаходилась у своїх працях на перетині індивідуально-терапевтичного та соціал-колективістського теоретичних підходів [99].

Необхідно підкреслити, що в першій половині ХХ століття активно відбуваються процеси започаткування професійної підготовки в галузі соціальної роботи в різних країнах світу. Свідчення відображені в друкованих працях А. Саломон. Дослідниця встановила контакти зі значною кількістю центрів підготовки фахівців із соціальної роботи, у 1928–1929 рр. за її безпосередньої участі створено Міжнародну асоціацію шкіл соціальної роботи, яку А. Саломон і очолює. У друкованій праці в 1937 року А. Саломон систематизує діяльність шкіл соціальної роботи в різних країнах світу, відносячи до першої групи країни з найбільшою кількістю шкіл соціальної роботи: Францію, Німеччину, Великобританію, США, Бельгію. Узагальнений опис інших країн надано в трьох групах: країни, які мали нейтралітет у часи Першої світової війни і, таким чином, мали всі можливості для розвитку, – Швейцарія, країни Скандинавії та Нідерланди; країни, які були втягнуті у війну та потребували змін, – Австрія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина; третя група – ті, які здійснили перші кроки для впровадження регулярних програм із соціальної роботи, – країни Британської співдружності, південно-африканські країни, країни Близького Сходу та Азії. Загалом проаналізовано школи соціальної роботи в 32 країнах світу [100]. У своїй публікації А. Саломон не лише залишила свідчення про різке збільшення кількості закладів професійної підготовки соціальних працівників у різних країнах світу після Першої світової війни, а й наголошувала на наявності зв'язку розвитку соціальної роботи з політичними процесами на міжнародному рівні та в середині країн.

Щодо особливостей програм підготовки, то А. Саломон засвідчує таке: цілі та проблеми соціальної роботи значною мірою подібні в різних країнах, а ось шляхи їх досягнення різняться залежно від специфіки національних умов;

незважаючи на наявну національну специфіку, навчання здійснювалося в основному приватними організаціями впродовж переважно двох років. Особливо необхідно підкреслити докладання в різних країнах зусиль, для того щоб забезпечити професійній підготовці наукову основу, з одного боку, з іншого – акцентується зв'язок теоретичного знання з контрольованою практичною роботою [100].

Підсумовуючи процес створення та розвитку соціальної роботи як професії в першій половині ХХ століття, необхідно підкреслити наявність двох суперечливих один одному підходів: з одного боку, особистість впливає на середовище і відповідно, якщо виникає соціальна проблема, «лікувати» потрібно особистість. З іншого боку, середовище визначальним чином впливає на особистість, тобто «лікувати» потрібно середовище [96]. Відповідну суперечність намагалися розв'язати у своїх працях М. Річмонд, Дж. Адамс, А. Саломон та інші дослідники. У пошуках вирішення цієї суперечності поступово формується психосоціальний підхід у соціальній роботі, спрямований на підтримання рівноваги між внутрішнім психічним життям людини та зовнішніми взаємовідносинами й обставинами, що впливають на її життя. Цей підхід реалізує для цілей соціальної роботи надбання психології, соціології та інших наукових галузей. Г. Гамільтон у 40–50-х роках ХХ століття вводить у науковий обіг поняття «особистість у ситуації», яке пов'язує: 1) особистість; 2) ситуацію; 3) інтеракцію між особистістю і ситуацією [101].

Окрім вирішення із використанням поняття «особистість у ситуації», наявна суперечність впливу особистості на середовище і середовища на особистість розкривається також і з позиції прав людини, становлення правозахисного аспекту в соціальній роботі. Відповідно до теорії природного права (Т. Гоббс, Дж. Локк) кожна людина від народження має право на життя, свободу, рівність перед законом, недоторканність особи, її житла і приватної власності [92]. Однак століття знадобилися, щоб рівні права отримали жінки та певні національні групи. Лише в 1893 році першими одержали виборче право заможні жінки Нової Зеландії, в 1902 році – Австралії. В Італії лише в 1946 році

ухвалили загальне виборче право. У Сполучених Штатах Америки лише в 1964 році ухвалили Закон про громадянські права, що заборонив расову дискримінацію у сфері торгівлі, послуг і під час приймання на роботу, а в 1965 році – Закон про виборчі права, що затверджував рівність афроамериканців.

Період між серединою 60-х та серединою 70-х років ХХ століття видався найбільш радикальним в історії соціальної роботи. Соціальні рухи виникали один за одним у Канаді, Австралії, США та інших країнах унаслідок економічної кризи після періоду стійкого економічного зростання, що йшов за Другою світовою війною. Люди надихалися одні від одних, зокрема й завдяки телебаченню. За рухом афроамериканців за громадянські права у США на початку 60-х років ХХ століття з'явився визвольний рух жінок. Ці рухи також були пов'язані та підсилені появою глобального студентського руху [102]. Для практики соціальної роботи ці суспільно-політичні процеси означали визнання того, що проблеми багатьох клієнтів кореняться в їх матеріальному становищі та досвіді пригноблення, а не є наслідком їх можливих особистих недоліків. На фоні наявних доказів ефективності колективної боротьби в теорії соціальної роботи осмислювався потенціал роботи в громаді та дій громади для досягнення змін. З іншого боку, сучасні дослідники відзначають на той час втрату з фокусу уваги індивідуальних особливостей та патологій конкретних клієнтів [102]. Хоча інший бік соціальної роботи все ж таки існував, зокрема, у вигляді локальних ініціатив навчання практикам самодопомоги.

Нині права людини закріплені в конституціях держав, передбачений юридичний супровід гарантій їх додержання. Однак історія соціальної роботи у ХХ столітті продемонструвала, що суспільство постійно розвивається й стає складнішим, у поле зору найбільш небайдужих його членів потрапляють нові соціальні групи, права яких реалізовані неповною мірою, або суспільство повному починає дивитися на традиційні групи клієнтів, помічаючи порушення їх прав. Як наслідок, перед соціальними працівниками постають нові завдання. Не завжди ці завдання підкріплені достатньою методичною базою для їх виконання, і це є маркером доцільності формування проєктної компетентності майбутніх

бакалаврів соціальної роботи, в сенсі компетентності дії в проблемній ситуації, самостійного конструювання (на базі відомих) нових способів її вирішення, дії в умовах невизначеності. Двадцяте століття продемонструвало, що соціальні працівники успішно справлялися з викликами, зокрема й завдяки ґрунтовним дослідженням науковцями і практиками особливостей та потреб різних цільових груп. Дослідимо це на модельних прикладах – прикладах, які демонструють ключовий зміст галузі, відображають набір спільних переконань [103].

Як перший *модельний приклад розглянемо цільову групу людей з інвалідністю*. Тривалий історичний період до таких людей ставилися як до жебраків, хоча іноді вони робили жебрацтво своєю професією та могли прогодувати цим цілу родину. В часи індустріалізації в Європі XVII–XVIII століть для людей з інвалідністю почали створювати спеціалізовані установи. Той, хто не мав можливості залишатися вдома, перебував у притулку чи в лікарні, але в будь-якому разі основною особливістю їх становища було те, що вони мало спілкувалися на рівні громади, перебували переважно в ізоляції від суспільства. Такий порядок речей зберігався впродовж більше ніж двохсот років [104]. Ситуація почала змінюватися в середині XX століття, коли ветерани Другої світової війни повернулися додому. Ті з них, хто мав інвалідність, не хотіли йти до закритих установ. Були започатковані громадські рухи щодо забезпечення ветеранам реабілітаційних послуг та професійного навчання. У 60-х роках XX століття розпочався рух батьків, чії діти мали розумові порушення, за інтеграцію цих дітей у шкільну систему [104]. Унаслідок відповідних суспільно-політичних процесів постало питання професіоналізації соціальної роботи безпосередньо з урахуванням особливостей та потреб цільової групи людей з інвалідністю, зокрема з урахуванням різноманітності особливостей і потреб усередині цієї групи. Зміни в соціальній роботі торкнулися не лише форм і методів, а й її цілей та принципів.

У 80-х роках XX століття у канадській провінції Манітобі була створена національна організація «Рада людей з інвалідністю», покликана відстоювати права людей. Провідною ідеєю цієї організації було те, що не медичні

працівники, а самі особи з інвалідністю повинні визначати свою позицію і бути відповідальними за неї. У 1972 році в США відкрився «Центр незалежного життя», заснований співтовариством людей з інвалідністю для себе і таких, як вони самі [104].

На теренах сучасної України із 40-х років ХХ століття діяли Українське товариство сліпих та Українське товариство глухих, які надавали всебічну допомогу в професійній, трудовій і соціальній реабілітації, підвищенні освітнього та культурного рівнів особистості. Активні процеси об'єднання в громадські організації людей з інвалідністю почалися в нашій державі після березня 1991 року, коли було прийнято Закон «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» та Закон України «Про об'єднання громадян» (1992 рік) [104]. Як наслідок активних громадських рухів, соціальна політика держав зазнала істотних змін: від ставлення до людей з інвалідністю як до пацієнтів, яким необхідні медичні послуги та опіка, до сприйняття їх як членів суспільства, які мають рівні громадянські права [104]; визнання можливостей дієздатності людини, надання їй підтримки щодо ухвалення рішень.

Тринадцятого грудня 2006 року Організацією Об'єднаних Націй прийнято Конвенцію про права осіб з інвалідністю, яку ратифікували уряди країн світу, зокрема, в Україні це було зроблено 16 грудня 2009 року. Згідно з конвенцією до осіб з інвалідністю належать особи, в яких наявні такі стійкі фізичні, психічні, інтелектуальні чи сенсорні порушення, які під час взаємодії з різноманітними перешкодами можуть заважати їх повній і дієвій участі в житті суспільства нарівні з іншими [105]. Тобто акцент зроблено на наявності перешкод (бар'єрів), що заважають людині скористатися своїми правами, взаємодіяти між особою та з оточенням.

У 80-х – 90-х роках ХХ століття в Європейському Союзі було усвідомлено поняття «соціальна ізоляція». Л. Годман визначає соціальну ізоляцію як процес, за яким окремі люди та цілі громади людей систематично стикаються з обмеженням їх прав, можливостей та ресурсів, зазвичай доступних для інших членів суспільства. У той самий час був прийнятий до використання і термін

«соціальна інклюзія», що означає можливості та ресурси для повноцінної участі в економічному, соціальному й культурному житті, досягнення добробуту відповідно до стандартів якості життя [104]. У практиці європейських країн питання соціальної інклюзії знайшло свою реалізацію насамперед в освітній сфері, адже освіта є одним з основоположних прав людини і основою для більш справедливого суспільства.

Потрібні рішення соціально-політичного рівня були ухвалені, однак, як зазначає Ш. Рамон, «основна проблема полягає не в обмеженні можливостей, пов'язаних із порушенням тих чи інших функцій організму, а в існуючому в суспільстві ставленні» [106]. Йдеться про зміну ставлення пересічних громадян до людей з інвалідністю на всіх рівнях. Це саме та масштабна проблема, в якій замість питання «Що не так із людиною з інвалідністю?» ставиться питання «Що не так із суспільством? Які соціальні, політичні, економічні умови потрібно змінити для того, щоб полегшити повне забезпечення всіма правами всіх людей з інвалідністю?» [104]. Тобто наявне завдання реалізації класичного підходу, запропонованого ще на початку ХХ століття Дж. Адамс: середовище є «хворим», потрібно втрутитися й змінювати його, але тепер вже в інтересах нової групи клієнтів – людей з інвалідністю, в межах наявних у них можливостей функціонування.

Тобто історія соціальної роботи ХХ століття, зокрема в європейських країнах, на прикладі роботи з людьми з інвалідністю продемонструвала, як під тиском рухів за права людини відбулися зміни цілей та принципів соціальної роботи на підставі сприяння в реалізації прав людини: зокрема, від цілепокладання на основі понять «інвалід», «обмежені можливості», «ізоляція» до поставлення цілей роботи з людьми з інвалідністю на основі понять «дієздатність», «підтримка щодо прийняття рішення», «соціальна інклюзія», розроблення відповідних принципів, форм і методів надання соціальних послуг.

Модельний приклад роботи з людьми, які скоїли правопорушення.

Наведемо ще один модельний приклад стосовно розуміння нових соціальних груп, які потребують допомоги, і нових завдань соціальної роботи. Цей приклад

є не таким очевидним, як у випадку людей з інвалідністю, але від того не менш актуальним. Виходить він із того, що в другій половині ХХ століття кримінологи констатували «кризу покарання», нездатність традиційних інститутів соціального контролю репресивними санкціями ефективно впливати на поведінку людей, які скоїли правопорушення [107]. Фактично знову повертаємося до двох підходів, дискутованих у соціальній роботі впродовж ХХ століття: чи більшою мірою особистість потрібно «лікувати» (карати), чи виправляти середовище.

Наприкінці ХХ століття найбільш розвинені країни почали рухатися в розвитку альтернативних способів роботи з тими, хто вчинив правопорушення, й застосування позбавлення людини волі (її соціальної ізоляції) лише в крайньому випадку. Серед альтернативних форм – пробація – замість того, щоб бути покараним, злочинці умовно звільняються під нагляд соціального працівника, офіцера пробації, який упродовж певного часу намагається змінити певні риси своїх підопічних. Оскільки суб'єкт пробації залишається в суспільстві, є можливість впровадити всі наявні в громаді ресурси з метою його ресоціалізації [108]. У пошуку та реалізації альтернативних способів покарання партнером правоохоронних і пенітенціарних органів стали соціальні працівники як виконавці сервісних, посередницьких, керівних, дослідницьких функцій.

До тезауруса соціальної роботи відповідним чином були введені нові поняття. Якщо поняття «відновне правосуддя» – це все-таки поняття тезауруса правової сфери, то поняття «посередництво» («медіація») належить тезаурусу соціальної роботи й застосовується не лише в контексті реалізації альтернативних способів покарання. Так само «пробація» – це поняття тезауруса правової сфери, однак поняття «ресоціалізація» стосовно людини, яка скоїла певне правопорушення, але залишається в суспільстві, – це поняття тезауруса соціальної роботи. Цей модельний приклад ілюструє також принципову важливість у професіоналізації соціальної роботи її етичних стандартів і принципів.

У другому модельному прикладі виокремлюється певна подібність розгортання процесів до того, як це було стосовно людей з інвалідністю: в суспільстві з'являється розуміння порушення прав певної соціальної групи (неефективність роботи з цією групою), з'являються правозахисні об'єднання, які представляють інтереси цієї групи, обговорюються етичні засади професійної діяльності з цільовою групою, проблема виноситься на соціально-політичний рівень і після певної (можливо, й доволі тривалої представницької діяльності) уряди ухвалюють (або й не ухвалюють) рішення. Ухвалені рішення втілюється в життя у формі соціальних програм і проєктів, до реалізації яких і долучаються фахівці соціальної роботи. Хоча, безумовно, є й своя специфіка, що перебуває за межами повноважень соціальних працівників, а належить представникам правоохоронної сфери (як на прикладі людей, які вчинили правопорушення). Межі повноважень наявні, безумовно, й стосовно людей з інвалідністю. Тут соціальні працівники співпрацюють, зокрема, з медиками.

Загалом історія соціальної роботи ХХ століття відображає широкі ідеологічні конфлікти та дискусії всередині суспільства щодо коріння соціальних проблем та як найкращого їх вирішення. Водночас соціальна робота не ухиляється від ширших політичних та економічних реалій і прагне поставити в основі життєдіяльності суспільства питання соціальної справедливості [102]. Соціальні системи й соціальна робота ускладнюються, причому відбувається зазвичай таке ускладнення у відповідь на певні громадсько-політичні події та виявлені проблеми. Перед соціальними працівниками постають нові невизначеності та виклики. Маємо всі підстави для розуміння того, що в подальшому процес ускладнення в соціальних системах продовжиться, і соціальні працівники одержать нові невизначеності та виклики. У таких умовах актуальною уявляється проєктна компетентність фахівців соціальної роботи як компетентність працювати на майбутнє в його невизначеності. Для розвитку професії важливим є науковий опис специфіки цієї компетентності, відповідних методів і засобів, внесення їх до програм професійної підготовки майбутніх

соціальних працівників саме як намагання освітньої системи подолати відставання від ускладнення соціальних систем та діяти на випередження.

З аналізу історії розвитку соціальної роботи у ХХ столітті очевидно впливає також і те, що компетентності фахівця соціальної роботи не повинні обмежуватися активністю окремої особи. За підсумками аналізу становлення соціальної роботи як професії впродовж ХХ століття І. Ferguson зазначає: колективні підходи мають якісно більший потенціал змін на рівні громади порівняно з реалізованим на практиці за останні два десятиліття ХХ століття, соціальним працівникам потрібно залучатися до ширших рухів за соціальну справедливість [103]. Суб'єктами соціальної роботи можуть бути окремі індивіди, групи або громади. Так само цільовою групою соціальної роботи можуть бути окремі індивіди, групи та громади.

4.2 Сучасний тезаурус соціальної роботи як відображення та інструмент реалізації соціальних цінностей та прав людини

Межею, що відділяє сучасність від історії, прийнято вважати 1991 рік як рік, коли Україна стала незалежною державою. Розпад Радянського Союзу та зміна вектора розвитку країн так званого «соціалістичного табору» мали свій вплив, зокрема, й на розвиток соціальної системи в капіталістичних країнах, підтверджуючи сформовані там моделі соціальної роботи. Сутність соціальної роботи стає предметом наукових досліджень, продовжується розвиток тезауруса соціальної роботи.

Необхідно зазначити, що становлення соціальної роботи в сучасній Україні розпочиналося доволі важко унаслідок ряду об'єктивних умов:

– історичних умов: перехід України в 1991 році до ринкових відносин відбувся без попереднього розроблення стратегії і тактики державного регулювання системи надання соціальних послуг. Унаслідок швидких змін суспільство досить швидко розшарувалося на багатих і бідних. Намагання виправити ситуацію реалізовувалося зі збільшенням різноманітних виплат, пільг, допомог. Зростання частки витрат на соціальну сферу призвело до

значного переобтяження державного бюджету. Водночас поза межами уваги держави залишилися права та інтереси населення, яке працює, що спричинило брак мотивації до праці. Паралельно відбувався спад виробництва. Як наслідок, виникла парадоксальна ситуація, коли матеріальної допомоги стали потребувати й ті, хто працює;

– політичних умов: «відсутність єдиної стратегії в соціальній сфері, що призводить до ухвалення ситуативних рішень, обумовлених політичною кон'юнктурою та спрямованих на тимчасове поліпшення життєвого рівня окремих категорій населення»;

– економічних умов: спад виробництва, зменшення продуктивності праці, зростання безробіття, зниження реальної заробітної плати і пенсій, перехід працівників у неформальну економіку, скорочення кількості тих, хто сплачує податки, зменшення надходжень до соціальних фондів, криміналізація суспільства шляхом переходу людей до різних форм нерегламентованої діяльності;

– соціально-демографічних умов: зменшення кількості населення України, зниження життєвого рівня населення та невпевненість у майбутньому змушують сім'ї відкладати народження дитини, фіксування старіння населення України, достатньо високий рівень демографічного навантаження населення працездатного віку особами непрацездатного віку;

– медико-соціальних умов: щорічне збільшення кількості осіб, у яких уперше визнано інвалідність [109].

Проте в таких складних умовах та у відповідь на них в Україні з початку 2000-х років започатковано становлення соціальної роботи як професійної діяльності. У 1994 році в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» була створена Школа соціальної роботи, відкрита перша в Україні післядипломна програма із соціальної роботи, яка вочевидь випереджала практику та сприяла інституціалізації нового фаху «як важливої царини реалізації гуманістичних установок та метацинностей громадянського суспільства». Певну координувальну роль у процесі об'єднання зусиль

українських викладачів соціальної роботи, створенні мережі навчальних закладів, які готують соціальних працівників, відіграв україно-британо-бельгійський проєкт Темпус-Тасіс на базі кафедри соціальної роботи Ужгородського державного університету [110].

У процесі аналізування історії становлення соціальної роботи як професії підкреслено, що її суб'єктами є як окремі індивіди, так і групи та громади. Так само окремі індивіди, групи, громади відіграють роль цільових груп соціальної роботи як професійної діяльності. Щодо способів та засобів, то вони продемонстровані на модельних прикладах, однак потрібно врахувати сучасні узагальнені алгоритми, що виокремлюють соціальну роботу на фоні інших видів професійної діяльності. Як такі узагальнені алгоритми вбачається доцільним розглянути алгоритми роботи з випадком, розв'язання етичних дилем, роботи в громаді.

Узагальнений алгоритм роботи з випадком. Робота з випадком (у міжнародній практиці – «case work», або «кейс-менеджмент» («case management»)) – це менеджмент, але такий, що враховує особливості безпосередньої роботи з цільовою групою, це досягнення цілей соціальних змін і розвитку, соціальної згуртованості, активізації та звільнення людей шляхом організації доцільних міждисциплінарних зв'язків з іншими професійними галузями.

Узагальнений алгоритм роботи з випадком напрацьовувався соціальними працівниками в умовах високої варіативності складних життєвих обставин різних людей, поступового усвідомлення нових цільових груп, реалізації нових соціально-політичних проєктів, для яких відсутнім є методичне забезпечення відповідних послуг, на перетині науки та практики соціальної роботи в її історичному розвитку. Алгоритм бере свій початок від поняття «індивідуальна інтервенція» М. Річмонд та моделі «особистість у ситуації» Г. Гамільтона.

У сучасному тезаурусі соціальної роботи під випадком (кейсом) розуміють проблемну ситуацію клієнта (окремої особи або сім'ї), що негативно впливає на якість фізичної, психічної, матеріальної складових життя [111].

Основними компоненти процесу управління випадком, за Стандартом практики ведення випадку Американського товариства управління випадком (в версії 2010 року) є:

- виявлення, ідентифікація клієнтів, включаючи отримання згоди на послуги з ведення випадку, якщо це необхідно;
- оцінка та визначення проблем/можливостей, що починається після завершення ідентифікації та відбувається періодично, за потреби, протягом усієї справи;
- розробка плану ведення випадку: встановлення цілі втручання та визначення пріоритетності потреб клієнта, а також типу послуг і ресурсів, які доступні для досягнення встановлених цілей або бажаних результатів;
- впровадження та координація діяльності відповідно до плану ведення випадку;
- оцінка плану ведення випадку та подальших дій, включаючи оцінку статусу клієнта, його цілей і досягнутих результатів;
- припинення процесу ведення випадку коли клієнт переходить на найвищий рівень функцій, коли досягається найкращий можливий результат або потреби/бажання клієнта змінюються [112].

Отже, алгоритм управління випадком вміщує етапи збирання інформації для аналізу наявної ситуації, визначення цілей, розроблення плану, підготовки до діяльності, безпосередньо діяльність із використанням спеціально визначеного набору методів, контроль та оцінювання результатів діяльності. Тобто алгоритм управління випадком вміщує основні етапи проектної діяльності, хоча й не обмежується ними. Алгоритм управління випадком додатково до етапів проектної діяльності містить такі принципово важливі етапи: встановлення та розвиток міжкультурної взаємодії соціального працівника та клієнта, визначення підходу до розв'язання проблеми на основі визначення ролей та взяття обов'язків, укладання домовленості про спільні дії, збирання інформації та укладання контракту з конкретикою цілей, складання плану діяльності, відповідальності сторін, подальшої реалізації запланованого та

оцінювання бар'єрів, пошуку шляхів їх подолання, припинення втручання за визначених умов.

У процесі реалізації роботи з випадком у міру необхідності соціальний працівник залучає до роботи представників інших спеціальностей.

Тобто алгоритм роботи з випадком містить елементи проєктної діяльності, але не обмежується ними, передбачаючи не лише активізацію власної дієздатності людини в складних життєвих обставинах, її свободу вибору, а й необхідність прикладу, підтримання щодо ухвалення рішення, подальшої його реалізації та обов'язковий у певний час відхід соціального працівника «вбік» для подальшої самоорганізації клієнта. Робота з випадком – це проєктна діяльність, але специфічна тим, що соціальний працівник поступово залучає до процесу планування, реалізації, контролю самого клієнта.

Однак Т. В. Семигіна звертає увагу на те, чи можлива справжня соціальна робота, орієнтована на активізацію суб'єктного потенціалу клієнтів соціальної роботи в країні, де тривалий час панували патерналізм та ієрархічна система відносин. Проблема полягає в тому, що не лише соціальні працівники, а й клієнти часто не готові до розподілу обов'язків щодо розв'язання певної проблеми між ними самими і фахівцями. Клієнти можуть демонструвати схильність до інфантильності, споживацтва, безпорадності, зведеної до рангу поведінкового принципу; соціальні працівники – до авторитаризму і зверхності до думок і потреб клієнтів. Бракує суспільного розуміння в цілому [110]. Це та інше стають причинами для виникнення етичних дилем.

Узагальнений алгоритм розв'язання етичних дилем. Особливістю тезауруса соціальної роботи є включення в нього саме етичних понять. Зокрема, за підсумками історії соціальної роботи у XX столітті, I. Ferguson зазначає: соціальні працівники підкреслюють етичний зміст своєї праці, те, що принципи прав людини та соціальної справедливості є основоположними для соціальної роботи. Це також включає знання соціальними працівниками того, що більшість людей воліють жити своїм життям без соціальних працівників навколо, а отже, того, коли соціальний працівник повинен відмовитися від втручання [110].

Виходячи в роботі з випадком на взаємодію з особистістю клієнта, який перебуває в складних життєвих обставинах, соціальний працівник потрапляє в поле високої ймовірності етичних дилем. Це відбувається, з одного боку, з причин складних життєвих обставин, у яких уже перебуває людина (сім'я), з іншого – з причин наявного (зокрема, низького) освітнього рівня, різних моральних, релігійних або особистісних систем цінностей, законодавчих труднощів, бюрократизму інституцій. Професійне, а не дилетантське їх вирішення вимагає існування в тезаурусі соціальної роботи відповідних етичних принципів та стандартів як міжнародного, так і національного рівня.

У 1994 році Міжнародною федерацією соціальних працівників був прийнятий документ «Етика соціальної роботи: принципи та стандарти» [113]. Цим документом визначені такі принципи соціальної роботи:

- кожна людина є унікальною цінністю, на яку необхідно зважати й ставитися до неї з повагою;
- кожна людина має право на самореалізацію так, щоб не утискати таке саме право інших людей, і зобов'язана робити внесок до добробуту суспільства;
- кожне суспільство, незалежно від укладу, повинне функціонувати так, щоб забезпечити максимальні блага для всіх своїх членів;
- соціальні працівники зобов'язані бути відданими своїй справі;
- соціальні працівники повинні присвячувати одержані знання і набуті навички наданню допомоги окремим особам, групам людей, громадам і спільнотам в їх розвитку та вирішенні конфліктів як між собою, так і у відносинах із суспільством та подоланні наслідків цих конфліктів;
- соціальні працівники повинні надавати якомога кращу допомогу будь-кому, хто потребує її, та поради, не маючи несправедливих упереджень щодо статі, віку, непрацездатності, расової належності, соціального класу, походження, релігії, мови, політичних переконань або сексуальної орієнтації;
- поважати основні права людини згідно з Міжнародною Декларацією прав людини Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних конвенцій, що впливають із цієї Декларації;

– зберігати конфіденційність і відповідально використовувати в соціальній роботі інформацію про приватне життя навіть тоді, коли законодавство країни суперечить цій вимозі;

– співпраця соціальних працівників із клієнтами повинна відбуватися заради найкращих інтересів останніх, водночас необхідно виявляти належну повагу до інтересів інших людей. Клієнтів усіляко заохочують до участі в роботі, і вони повинні бути поінформовані про можливі ризики та переваги запропонованого напрямку дій;

– клієнти нестимуть спільно із соціальними працівниками відповідальність за визначення плану дій, спрямованих на зміни їх життя. Цей принцип не усуває можливостей застосування примусу, який може бути необхідним для вирішення проблем однієї сторони за рахунок інтересів іншої, але лише після ретельного зважування всіх претензій конфліктуючих сторін;

– соціальна робота не сумісна з прямою чи непрямою підтримкою осіб чи груп, політичних сил або силових структур, які пригнічують людей, застосовуючи тероризм чи тортури;

– рішення соціальних працівників повинні бути етично обґрунтованими, спиратися на основні положення міжнародного документа «Етика соціальної роботи: принципи та стандарти», а також на етичні стандарти соціальних працівників, визначені їх національною професійною асоціацією.

Природним є те, що в процесі застосування етичних принципів у професійній діяльності соціального працівника можуть виникати певні суперечності, зокрема міжнародним документом «Етика соціальної роботи: принципи та стандарти» у тезаурус соціальної роботи включено поняття «суперечність» та виокремлені такі суперечності [113]:

– суперечність на межі інтересів (фахівця та клієнта, клієнта та інших людей, конфліктуючих інтересів груп клієнтів, груп клієнтів та решти суспільства, закладу і групи клієнтів, роботодавця й фахівця соціальної роботи, різних груп професійних працівників);

– суперечність між різними ролями соціальних працівників у процесі виконання ними своїх функціональних обов'язків (як помічник клієнта, так і контролер – представник державної установи);

– суперечність між обов'язком соціальних працівників у зв'язку із захистом інтересів клієнта та вимогою щодо ефективності й корисності.

Щодо вирішення наведених суперечностей, у міжнародному документі «Етика соціальної роботи: принципи та стандарти» пропонується узагальнена рекомендація – взаємодія та взаємодопомога самих соціальних працівників на національному рівні: національні асоціації соціальних працівників зобов'язані розглядати етичні проблеми так, щоб їх можна було обговорити й спробувати вирішити під час колективних дискусій в організації [113]. Такі дискусії повинні давати можливість окремим соціальним працівникам обговорювати, аналізувати й розглядати ці проблеми спільно з колегами, іншими експертними групами і сторонами, яких стосуються ці питання. Саме така рекомендація підкреслює важливість колективного суб'єкта в соціальній роботі – професійної групи соціальних працівників.

У змінюваному світі крім розгортання дискусій щодо етичних засад соціальної роботи на національному рівні, потрібне продовження регулярних дискусій і на міжнародному рівні, що й відбувається. Так, у 2018 році було ухвалено «Глобальну декларацію етичних принципів соціальної роботи» [85] окремо Міжнародною федерацією соціальних працівників (у скороченій версії) та окремо Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи (в розширеній версії). У декларації визначені такі етичні принципи соціальної роботи:

– визнання гідності людини (Recognition of the Inherent Dignity of Humanity);

– сприяння правам людини (Promoting Human Rights);

– сприяння соціальній справедливості (Promoting Social Justice): протистояння дискримінації та інституційному гнобленню, повага до різноманітності, доступ до справедливих ресурсів, протистояння несправедливій політиці та практиці, розвиток солідарності;

- сприяння праву на самовизначення (Promoting the Right to Self-Determination);
- сприяння праву на участь (Promoting the Right to Participation);
- повага конфіденційності та приватності (Respect for Confidentiality and Privacy);
- ставлення до людей як до цілісних індивідів (Treating People as Whole Persons);
- етичне використання технологій і соціальних медіа (Ethical Use of Technology and Social Media);
- професійна доброчесність [85].

Зіставлення двох міжнародних документів щодо етичних засад соціальної роботи, між якими майже чверть століття, свідчить про те, що їх об'єднує, – права людини як основа етики соціальної роботи і в 1994 році, і в 2018 році, залучення клієнтів до участі (внеску) як механізм вирішення наявних проблем. Динаміка в етичних засадах соціальної роботи кінця ХХ – першої чверті ХХІ століття в двох розглянутих документах відображена так: 1) якщо в 1994 році йшлося про визнання інтересів іншої людини та існування меж інтересів людей, то у 2018 році етичні принципи соціальної роботи фіксують необхідність розвитку солідарності; 2) якщо документ 1994 року припускає примус як виключення за певних дуже зважених умов, то в документі 2018 року таке поняття відсутнє; 3) в документі 2018 року з'являється новація щодо необхідності етичного використання техніки.

Опитування та консультації, проведені в різних країнах світу, дали зрозуміти, що соціальним працівникам, які працюють із людьми в складних життєвих обставинах, необхідне не лише знання етичних засад соціальної роботи, вони потребують підтримання в тому, як ухвалювати складні етичні рішення, щоб ці рішення давали максимальну користь і завдавали мінімальної шкоди.

Алгоритм складного рішення в ситуації наявної етичної дилеми як узагальнений алгоритм соціальної роботи передбачає такі етапи: 1) встановлення

фактів і припущень (зокрема, щодо потреб клієнта, пов'язаних із здоров'ям, потреб у догляді та підтриманні, щодо права клієнта на вибір, його здатності приймати рішення, наявності для прийняття рішення інформації, щодо участі в ситуації інших людей та їх ролі в прийнятті клієнтом рішення, щодо впливу наявної ситуації на якість життя клієнта в цілому, щодо впливу підтримання клієнта у його вподобаннях на самого соціального працівника, щодо соціального, економічного, організаційного контексту ситуації, щодо цінностей клієнта та існуючих нормативних документів, щодо наявних останнім часом певних змін контексту); 2) визначення етичних цінностей і принципів, що суперечать один одному (які етичні принципи стосуються встановлених фактів, у чому полягає етична дилема); 3) вивчення можливих варіантів вирішення, всіх їх сильних і слабких сторін; 4) обговорення альтернативних варіантів із клієнтом та іншими учасниками ситуації, вибір одного з варіантів його виконання, доведення плану до всіх, кому це може бути важливим, оцінювання наслідків і підбиття підсумків із колегами [114].

Цінності соціальної роботи передбачають і визнання права клієнта на помилку. Так, серед ціннісних засад професійної соціальної роботи Ш. Рамон виокремлює повагу до особистості. Повага до особистості включає визнання права людей робити помилки й час від часу чинити неправильно. Поводитися з людьми так, ніби вони завжди вчиняють правильно або завжди неправильно, є ознакою неповаги [106].

Отже, наведені узагальнені алгоритми соціальної роботи (алгоритм роботи з випадком і алгоритм складного рішення в ситуації наявної етичної дилеми) визначають розуміння меж компетентностей соціальних працівників щодо їх взаємодії з представниками інших галузей наукового знання – керована фахова безпосередня взаємодія з клієнтом для підсилення можливостей у складних життєвих обставинах, зокрема в ситуації наявності етичної дилеми, координація, за потреби, зусиль різних фахівців, спрямована на допомогу щодо реалізації суб'єктних властивостей клієнта в складних життєвих обставинах. Там, де завдання соціальної роботи виходить за межі алгоритму роботи з випадком і

потребує об'єднання зусиль різних фахівців, саме й може бути застосована проектна діяльність. Водночас проектна компетентність виявляється в умінні, виходячи із заданої мети, підібрати відповідний набір методів і засобів, спланувати послідовність їх комбінації для досягнення мети.

Водночас ураховуємо, що соціальна робота – це не лише робота однієї людини і з однією людиною, це й робота колективного суб'єкта з колективним суб'єктом. Що вимагає зі свого боку розуміння відповідного блоку понять у тезаурусі соціальної роботи.

Узагальнений алгоритм щодо роботи в громаді. На рівні держави у цілому робота різних суб'єктів соціальної роботи з різними групами клієнтів соціальної роботи реалізується в системі надання соціальних послуг. Спираючись на іноземний досвід, в Україні була обрана стратегія децентралізації в державі, зокрема й децентралізації в соціальній сфері. За висновками, зробленими Т. В. Семигіною, скрізь у світі вкоренилося переконання, що робота централізованих державних соціальних установ відрізняється низькою ефективністю. У відповідь на наявну ситуацію організація діяльності на рівні громади бачиться прийнятнішою, ефективнішою й менш обтяжливою для державного бюджету [115].

Реформування системи надання соціальних послуг відповідно до стратегії децентралізації було започатковане з прийняттям у 2015 році Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» завдяки наближенню суб'єктів надання соціальних послуг безпосередньо до тих, хто їх потребує [116].

Для надання можливостей вирішення соціальних проблем у самих громадах реформою децентралізації передбачено передання повноважень і бюджетів із центру на місця, розвиток соціальних ініціатив об'єднаних територіальних громад [117]. Передбачені й упроваджуються фінансові інструменти: програмно-цільовий метод фінансування, соціальне замовлення, державна закупівля, конкурс соціальних проектів, громадський бюджет, у більшості з яких застосовується проектний підхід.

Реформою децентралізації передбачено, що зобов'язанням кожної об'єднаної територіальної громади є надання її членам базових соціальних послуг відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» [91]. Ця робота вимагає вивчення потреб членів громади, а далі соціального проектування на базі існуючих та новостворюваних установ (територіальних центрів, соціальних служб для сім'ї, дітей, молоді, установ Державної служби зайнятості та інших), на базі громадських організацій.

Г.І. Слосанська в дослідженні процесу професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи в територіальних громадах виділяє прогностично-проектувальну функцію фахівця із соціальної роботи в територіальній громаді, включаючи в цю функцію такі варіанти: 1) участь фахівця соціальної роботи в прогнозуванні, проектуванні, плануванні результатів діяльності, спрямованої на покращання умов життєдіяльності, вирішення проблем окремого клієнта, групи та громади в цілому; 2) прогнозування, планування, замовлення соціальних послуг, що будуть надаватися в територіальній громаді залежно від виявлених потреб та інтересів громади; 3) розроблення інтервенції для надання кваліфікованої допомоги, імплементацію алгоритмічно вибудованого плану дій, що передбачає застосування індивідуально підібраних форм, методів і засобів роботи з клієнтом, групою, громадою для досягнення запланованого результату; 4) створення сприятливих умов для вирішення конкретних проблем, задоволення потреб та інтересів окремих клієнтів, груп і всієї територіальної громади; 5) розроблення соціальних програм і проєктів, спрямованих на вирішення проблем окремих клієнтів, покращання умов життєдіяльності жителів територіальної громади [118]. Тобто, в об'єднаній територіальній громаді передбачено ширший набір професійних завдань, де може бути застосована проєктна діяльність, ніж лише робота з випадком стосовно окремого клієнта (сім'ї).

Процес розбудови системи надання соціальних послуг в об'єднаних територіальних громадах [119] уявляється для процесу підготовки майбутніх

бакалаврів соціальної роботи вдалою наочною ілюстрацію вертикальних зв'язків між соціально-політичними, соціальними, соціально-педагогічними проєктами різного рівня, коли на різних рівнях застосовують різні міждисциплінарні комбінації методів та засобів. Студенти одержують ілюстрацію, як складна діяльність послідовно розкладається на відносно простіші, а також як послідовне виконання простих видів діяльності забезпечує значні результати для соціальних змін.

Оскільки для формування проєктної компетентності майбутніх бакалаврів соціальної роботи не достатньо лише споглядання ілюстрації, то молоді особи повинні бути залучені до цих процесів. Так, студент може долучитися в рамках навчальної практики до соціального проєктування, наприклад, підготувавши та провівши заняття з елементами тренінгу на певну актуальну соціальну тематику для певної соціальної групи в даній об'єднаній територіальній громаді. Водночас студент повинен проаналізувати і зрозуміти, яким чином цей соціальний проєкт вписується в загальну стратегію розбудови системи надання соціальних послуг в об'єднаній територіальній громаді, тобто є елементом масштабнішого соціального проєкту, що також реалізується в рамках соціально-політичного проєкту створення та розбудови об'єднаної територіальної громади як спроможного об'єднання людей.

Працюючи в об'єднаній територіальній громаді, фахівець соціальної роботи має її цільовою групою, а також суб'єктом соціальної роботи.

Територіальна громада у визначенні, яке сформулювали Я. Варда та В. Клосовські, – це не лише колектив фізичних осіб, самостійних суб'єктів права, а й первинний суб'єкт місцевого самоврядування, суб'єкт права комунальної власності та бюджетного права, за яким визнаний відповідний бюджет місцевого самоврядування, носій певного культурного надбання, місцевих традицій і звичаїв, духовно-інтелектуального потенціалу, концентрація трудових ресурсів. Водночас поняття «громада» відображає, за І. В. Козубовською, внутрішню суспільну взаємодію особливої форми, що містить у собі «щось цінне та позитивне в суспільних відносинах, хоч представники різних ідеологій

розходяться у розумінні «цінного» [119]. Акцентується на тому, що «територіальна громада» – це «територія та соціальна взаємодія» [120]. Таким чином, саме працюючи в об'єднаній територіальній громаді, соціальний працівник одержує можливість реалізовувати колективні підходи, які, за I. Ferguson, мають якісно більший потенціал змін [102].

Ідея децентралізації, з точки зору соціальної роботи, є абсолютно природною: сама об'єднана територіальна громада повинна взяти на себе турботу про соціальні проблеми людей, які в ній об'єдналися. Т. В. Семигіна зауважує, що людина, в якій є можливість вибору, обирає допомогу вдома й бажано таку, яку здійснюють близькі люди. «Громада в цьому випадку виконує функцію упорядкування соціальних відносин та є проміжною ланкою між макросистемою громади в цілому та мікросистемою родинної й особистої підтримки» [115]. Про спільну відповідальність громади за вирішення наявних у ній соціальних проблем свідчить ряд сучасних міжнародних документів. У документі «Зміна характеру ринку праці» Всесвітнього банку зазначається необхідність *інтеграції* для зростання рівня людського капіталу та розширення універсальної системи соціального захисту [120]. У «Доповіді другої Всесвітньої асамблеї з проблем старіння» ООН йдеться про *солідарність* у масштабах країн як про основоположний принцип створення суспільства для людей усіх вікових груп, про соціальну *згуртованість* як про основу функціонування формальної системи державного соціального забезпечення і неформальної системи догляду [121]. Автори «глобального визначення професії соціальної роботи» (сформульованого міжнародною професійною спільнотою під час світового конгресу в Мельбурні в липні 2014 року) зазначили таке: соціальна робота – «це заснована на практиці професія та академічна дисципліна, що сприяє соціальним змінам та розвитку, соціальній *згуртованості*, активізації та звільненню людей». Визнається необхідність переходу від концепції автономії до міжсуб'єктності та взаємозв'язку щодо розуміння людської гідності [84]. Ще один документ «The Global Agenda for Social Work and Social Development» спільно підготовлений трьома міжнародними організаціями, які мають

офіційний консультативний статус при Економічній та соціальній раді ООН: Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи (The International Association of Schools of Social Work), Міжнародною радою з питань соціального забезпечення (The International Council on Social Welfare), Міжнародною федерацією соціальних працівників (The International Federation of Social Workers). Відповідно до цього документа сприяння добробуту завдяки **стійкості людських стосунків** є одним з основних положень порядку денного соціальної роботи [122]. З формулювань, наведених у цих міжнародних документах випливає, що надання певної соціальної послуги в об'єднаній територіальній громаді – це не клопіт окремого соціального працівника чи певної соціальної установи, а сфера відповідальності громади в цілому, а також механізм її розвитку.

У такій орієнтації на згуртованості людей у громади як цілі професійної діяльності та засобу її реалізації вбачаємо ще одну специфіку соціальної роботи. Відповідним чином проектна компетентність соціальних працівників повинна передбачати вміння організації та членства у великій міждисциплінарній, а також різноманітній за іншими показниками групі.

Проаналізуємо це на **модельному прикладі соціальної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування**. У «Конвенції ООН про права дитини» зазначається, що «дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння» [123]. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки» виходить із того, що сім'я є найкращим середовищем для виховання та розвитку дитини, збереження сім'ї для дитини є основною умовою забезпечення найкращих інтересів дитини та її благополуччя, державою заохочується та підтримується відповідальне батьківство [89]. Однак із причин бідності родин, складні життєві обставини, недостатність на місцевому рівні послуг із підтримки сімей із дітьми і в першій чверті XXI століття зберігаються високі ризики дитячої бездоглядності та соціального сирітства. Для забезпечення прав дитини в об'єднаній територіальній громаді повинні бути

організовані такі соціальні послуги: 1) соціальна профілактика негативних явищ у сім'ях із дітьми (включаючи оцінювання потреб сім'ї, надання допомоги, перенаправлення, підтримку та допомогу); 2) екстрене (кризове) втручання, якщо дитині загрожує небезпека і її терміново вилучають, направляють у сім'ю патронатних вихователів на фіксований період, поки фахівці соціальної роботи допоможуть подолати кризу в сім'ї. Для дітей, яких неможливо повернути в рідну сім'ю чи віддати під піклування чи опіку, створюють прийомні сім'ї або дитячі будинки сімейного типу. Для дітей, які не всиновлені та не повернені в рідні сім'ї, не влаштовані в сімейні форми виховання як ще одна альтернатива створюються малі групові будинки до 10 дітей.

Успішність виконання спеціалістом із питань захисту прав дитини своїх професійних завдань залежить від того, наскільки вдасться організувати в громаді системну роботу щодо забезпечення прав дитини, об'єднавши зусилля освітніх та позашкільних закладів, закладів культури та медицини, церковної громади, правоохоронних органів тощо; налагодити відповідну синергію зусиль для запобігання порушенню прав дітей. Однак важливими є сімейні форми виховання, що передбачає взаємодію не лише фахівців, а й небайдужих членів громади.

Мета – допомогти дитині, позбавленій батьківського піклування, стати самостійною і стати членом громади, але, щоб це справдилося, громада повинна бути відкритою для таких дітей, як власне і для інших цільових груп соціальної роботи. Отже, завдання забезпечення участі та розвитку згуртованості для забезпечення інтересів дітей громади – одне із завдань для соціального працівника. Для забезпечення участі пропонуються різні інструменти залежно від готовності дорослого долучитися: молитися за дітей, виступати на захист дітей (розповідати іншим про потреби дітей, шляхи допомоги їм), підтримувати фінансами діяльність для дітей, стати волонтером у діяльності для дітей, стати наставником для дитини, взяти дитину в сім'ю на певний час, усиновити дитину [124]. Показовим із точки зору розвитку згуртованості громади в роботі для дітей є практика наставництва.

Наставництво над дітьми, які проживають в інституційних закладах опіки для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – це добровільна безоплатна діяльність наставника з надання дитині індивідуальної підтримки та допомоги, насамперед у підготовці до самостійного життя [125].

У сучасній Україні практика наставництва лише набирає своїх обертів. Однак перспективність цього виду роботи полягає в тому, що навколо соціальних служб об'єднуються небайдужі люди. Їх згуртовують спільні цілі поза особистими, сімейними, професійними. Це цілі громадського характеру, цілі самоорганізації громади для вирішення внутрішніх проблем.

З точки зору засобів діяльності наставництво здійснюється в індивідуальній формі однією повнолітньою дієздатною особою над однією дитиною, може бути й наставництво у групі, взаємодія як одного дорослого з групою дітей, так і декількох дорослих, які працюють із невеликою групою дітей [125]. Особливо продуктивною уявляється практика взаємодії декількох пар наставників і вихованців. Рекомендована така практика, якщо вихованці двох пар неприязно ставляться один до одного. Спільне проведення часу допоможе дітям примиритися, порозумітися, а також розширити коло спілкування кожної дитини. Однак такі зустрічі не рекомендується проводити більше ніж один раз (іноді два рази) на місяць, щоб не позбавити дітей індивідуальних зустрічей та індивідуального спілкування з наставниками [124].

Практика наставництва на цей час є швидше перспективою, однак проєктна компетентність – це компетентність щодо реалізації перспектив. Широке ж розуміння тезауруса соціальної роботи важливе як дія на випередження в процесі формування проєктної компетентності майбутніх бакалаврів. Широке розуміння тезауруса представлене у класифікації понять за проаналізованими модельними прикладами й узагальненими алгоритмами соціальної роботи, а також інших, у відкритості до появи нових проблематик і відповідного розширення тезауруса. Життєва практика демонструє постійну необхідність розширення тезауруса соціальної роботи та пошуку нових методів і засобів вирішення нових соціальних проблем.

Майбутній фахівець повинен бути готовим до появи нових соціальних проблем, які на час навчання в університеті не є очевидними, виявлення уже на час професійної діяльності нових (не відомих раніше) груп клієнтів у складних життєвих обставинах, які вони не можуть подолати самостійно. Тобто проектна компетентність майбутнього бакалавра соціальної роботи, окрім реалізації в тезаурусі понять, пов'язаних із певною конкретною цільовою групою, повинна дозволити майбутньому фахівцю і діяльність із новою цільовою групою, специфіка якої не вивчалася в університеті, тезаурус якої залишається до певного часу невідомим.

Як модельний приклад появи нової соціальної проблеми наведемо ситуацію, з якою зіткнулася міжнародна спільнота соціальних працівників на початку 2020 року у зв'язку з поширенням світом вірусу COVID-19. Проблема виникла неочікувано як гостра небезпека для здоров'я, але дуже швидко стала фактором зменшення фінансових можливостей населення, яке втратило роботу в умовах карантину, зниження освітніх можливостей школярів і студентів, які без всілякої підготовки опинилися у фрагментованому віртуальному освітньому просторі, зростання конфліктів і насильства у сім'ях, члени яких несподівано опинилися в закритому просторі власного житла. Тобто світова медична проблема дуже швидко стала світовою соціальною проблемою, і в Україні це відчувається дуже гостро. Наявні раніше проблеми підсилювалися: люди, які мали мінімальний достаток, стали ще біднішими; діти, які й раніше мали проблеми з домашніми завданнями, практично втратили можливості навчатися; сім'ї, які отримували послугу соціального супроводу, знов опинилися сам на сам із власними проблемами.

Постало навіть ширше завдання, ніж допомога в складних життєвих обставинах. Людство переосмислює цінності свободи й згуртованості, сім'ї, спілкування, що не лише дає соціальним працівникам нові можливості, а й створює нові виклики для розвитку соціальної згуртованості, активізації та звільнення людей. Не можна стверджувати, що це завдання виконане повною мірою, але життя продемонструвало актуальність проектної компетентності

соціальних працівників як компетентності швидко та свідомо реагувати на нові, невідомі раніше, проблеми з новими цільовими групами, швидко освоюючи нові технології роботи, активізуючи дискусію щодо людських цінностей.

В умовах невизначеностей, що склалися, відповіді стали надходити від міжнародної спільноти. Однією з перших реакцій на ситуацію карантину в освітніх системах стали рекомендації щодо відповіді освіти на пандемію COVID-19, підготовлені Організацією економічної співпраці та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) шляхом експертного опитування міжнародної освітянської спільноти. Серед найважливіших акцентів рекомендацій: забезпечення адекватної підтримки для найбільш уразливих учнів та сімей. При тому, що перевага надається стратегії онлайн-навчання, увагу рекомендовано приділяти аналізу того, чи всі діти, які навчаються, мають відповідне обладнання та зв'язок. За неможливості стратегії онлайн-навчання підкреслюється важливість розроблення альтернативних стратегій забезпечення дітей освітніми послугами, включаючи телевізійні та радіопрограми, передавання навчальних комплектів у паперовій формі. Підкреслюється важливість посилення комунікації та співпраці між учасниками (школярами) для сприяння взаємному навчанню та добробуту [127]. Звертає на себе увагу той факт, що запропоновані рекомендації мають чіткий соціально-педагогічний характер, вимагають для своєї реалізації низки різнорівневих соціально-педагогічних проєктів.

Е. N. Perez, Ch. Cazanave, K. Louis-Caines, M. Campbell, C. Wiest наводять приклади актуальних проєктів, реалізувати які можуть студенти спеціальності «Соціальна робота» в умовах карантину пандемії COVID-19, проєктів мікрорівня, класифікуючи їх так: 1) співпраця з місцевими шкільними округами та організаціями соціального обслуговування – телефонні дзвінки сім'ям, щоб дізнатися про доступні їм ресурси; 2) створення коротких навчальних / інформаційних відеороликів, щоб допомогти батькам упоратися з дітьми вдома в умовах самоізоляції; 3) використання додатків для соціальних мереж щодо створення соціальних заходів, курсів для підлітків і осіб похилого віку. Також

пропонуються проекти мезорівня: 1) сприяння віртуальним групам спільнот, щоб забезпечити емоційну підтримку та розвиток власних ресурсів; 2) розроблення навчальних програм для віртуальних або майбутніх очних занять (наприклад, управління тривожністю, працевлаштуванням і розвиток професійних навичок, навігація в онлайн-класах); 3) розроблення тренінгів для професійного зростання (наприклад, ухвалення етичних рішень); 4) добровільна участь у продовольчих банках і/або громадських місцях поширення продуктів харчування. До проектів макро-рівня автори відносять: 1) вивчення потенційно можливих грантів і підготовку грантових заявок у відповідь на пандемію; 2) перегляд місцевих, регіональних і державних політик щодо забезпечення готовності до надзвичайних ситуацій та створення нової політики в умовах COVID-19 для соціальних установ; 3) підготовку інформаційних матеріалів, таких як інфографіка, теми для розмов, листи про дії у відповідь на COVID-19 місцевим, державним чиновникам; 4) участь у картуванні ресурсів для соціальних служб; 5) організацію або підтримку громадських рухів для забезпечення тих, хто потребує, необхідними товарами та послугами; 6) ініціювання соціальної реклами; 7) написання статей про етику для публікації в журналах соціальної роботи та/або місцевих газетах; 8) залучення до платформ спільноти соціальної роботи, щоб залишатися на зв'язку з професійним співтовариством і обговорювати додаткові можливості [127]. Проекти, аналогічні визначеним на мікрорівнях та мезорівнях, є доступним для студентів, майбутніх бакалаврів соціальної роботи, проекти макро-рівня з наведеного вище переліку, швидше віднесемо для магістерських програм підготовки соціальних працівників.

Для соціальної роботи важливий етичний аспект і А. Barsky звертає увагу на ряд специфічних етичних проблем, з якими зіткнулися соціальні працівники в умовах карантину пандемії COVID-19. В умовах тимчасового закриття соціальних установ та відміни особистих зустрічей від тих клієнтів, із ким зберігається телефонний чи цифровий зв'язок, відчувається занепокоєння, починаючи від схвильованості з приводу пандемії та закінчуючи безробіттям і

фінансовими проблемами, умовами невизначеності та стресу. Але навіть комунікації з тими, хто має можливість телефонного або цифрового зв'язку, становлять ризики. Соціальні працівники, які не були навчені використанню комунікаційних технологій для роботи з клієнтами, раптово повинні були зробити це. Якби в працівників був час та інші ресурси, вони могли б вивчити кращі практики, навчитися правильно використовувати технології, але в них не було часу. Якщо б вони не використали технології відразу, вони могли порушити етичні стандарти, відмовляючись від допомоги нужденним клієнтам. Якщо ж вони технології використовували, то зіштовхувалися з небезпекою порушити інший етичний стандарт щодо забезпечення конфіденційності в умовах використання тих систем зв'язку, які доступні, за неможливості використання технологій, що забезпечують надійний захист інформації. Чи допустимо для соціальних працівників порушувати певні етичні стандарти, політику соціальної установи? І якщо порушується певний стандарт, що можна зробити, щоб мінімізувати ризик заподіяння шкоди клієнтам, соціальному працівникові, соціальній установі? Рекомендація, яка надається, – це консультування з керівництвом і колегами, навчання одне в одного, підтримування одне одного. А. Barsky рекомендує соціальним працівникам у ситуації етичних дилем – уникайте ізоляції [128].

L. S. Zoll стосовно клієнтів рекомендує: найкраще, що можна зробити, – це залишатися на зв'язку; бути тим, хто протягне руку [129]. Йдеться про те, щоб, зберігаючи фізичну дистанцію, люди не втрачали соціальних зв'язків. Адже традиційне розуміння поняття «соціальна дистанція» до пандемії означало в соціології «міру (не-) прийняття різних соціально-культурних груп і слугувало індикатором рівня толерантності (або ксенофобії) у суспільстві» [130].

Отже, ситуація карантину, пов'язаного з пандемією COVID-19, демонструє здатність системи надання соціальних послуг адаптуватися до викликів, водночас стають зрозумілими певні етапи алгоритму дій: 1) використовувати алгоритми проєктної діяльності; 2) аналізувати наявний тезаурус і за необхідності його доповнювати специфічними до ситуації поняттями;

3) перевіряти, чи задумані дії не будуть створювати нових ситуацій дискримінації чи ізоляції; 4) аналізувати задумані дії з точки зору етичних засад соціальної роботи та мінімізації ризику заподіяння клієнтам шкоди; 5) підтримувати регулярну дискусію щодо нової проблеми, нової цільової групи з професійною спільнотою, зокрема й на міжнародному рівні; 6) надавати підтримку клієнтам, а також один одному.

Специфіка проєктної діяльності соціальних працівників підкреслює водночас важливість комунікації фахівців між собою, об'єднання зусиль тих, хто надає послуги. Необхідність комунікації та взаємодії визначається підвищеним ризиком етичних дилем у період актуалізації нової соціальної проблеми та пошуків її професійних рішень.

Також необхідно зазначити, що можлива підготовча робота до потенційних соціальних проблем та нових цільових груп. Ця підготовча робота вбачається в розвитку згуртованості громад. У такому зв'язку в тезаурусі соціальної роботи наголошується на поняттях «резилієнс», «резилієнс громад». Резилієнс громади – це гарна комунікація між членами громади; лідерство у громаді її членів, зокрема жінок; взяття членами громади на себе відповідальності за покращання її життя та реалізація відповідних заходів; усвідомлення громадою володіння нею потрібними ресурсами; наявність у громаді базових структур і послуг: школа, заклади охорони здоров'я, громадські об'єднання, релігійні організації тощо [131]. Таким чином, у змісті поняття «проєктна компетентність фахівця соціальної роботи» визначена складова щодо вміння працювати з новими, невизначеними проблемами, новими цільовими групами.

Отже, в кінці ХХ і на початку ХХІ століть відбулися істотне розширення та уточнення тезауруса соціальної роботи. На початку ХХ століття тезаурус соціальної роботи починає поступово формуватися з таких загальноживаних понять, як «допомога», «ставлення» (до нужденних), «діагноз», «прогноз», «лікування» (як допомога), «симпатія», «заохочення», «приклад». Уже в цьому першому окресленні тезауруса соціальної роботи проглядається її проєктний

характер, адже наявні такі поняття, як «діагноз» і «прогноз». Водночас поступово тезаурус наповнюється специфічними термінами: «індивідуальна інтервенція», «принципи ментальної гігієни», «сетльмент», «самоорганізація», «хворе середовище», «особистість у ситуації». Пізніше, на початку другої половини ХХ століття, в тезаурусі соціальної роботи з'являється поняття «права людини», яке багато в чому стає визначальним для розвитку професії. Подальше формування тезауруса в кінці ХХ – на початку ХХІ століття пов'язане з усвідомленням формулювань понять для відображення проблем, з якими працюють фахівці соціальної роботи. Без деталізації конкретних цільових груп з'являються поняття, що визначають проблеми, – «складні життєві обставини», «обмежені можливості», «перешкода», «ізоляція», «криза». Для визначення вирішення соціальних проблем уведено такі поняття: «робота з випадком», «мультидисциплінарна команда», «етична дилема», «соціальна профілактика», «екстрене втручання», «соціальна згуртованість», «резилієнс», «дієздатність», «підтримка у прийнятті рішення», «соціальна інклюзія»; «посередництво», «ресоціалізація»; «середовище, максимально наближене до сімейного», «сім'я патронатних вихователів», «прийомна сім'я», «дитячий будинок сімейного типу», «малий груповий будинок» тощо. Визначення стратегії соціальної політики привносить у тезаурус соціальної роботи відповідну групу понять, зокрема, «децентралізація», «об'єднана територіальна громада», «базові соціальні послуги» тощо. Водночас здійснений аналіз засвідчив, що професія продовжує інтенсивно розвиватися, що відбивається й на тезаурусі, на принциповій його незавершеності, відкритості до відображення нових проблем, що актуалізуються, та нових методів і засобів їх вирішення, що розробляються.

Як узагальнені алгоритми виокремлені алгоритми роботи з випадком, розв'язання етичних дилем, роботи в громаді. Застосовуватися ці алгоритми можуть на різних рівнях діяльності – рівні соціально-політичного, соціального, соціально-педагогічного проектування, та відповідних підрівнях, що наочно ілюструється в діяльності об'єднаних територіальних громад. Оскільки для формування проєктної компетентності майбутніх бакалаврів соціальної роботи

недостатньо лише споглядання ілюстрації, то молоді особи повинні бути залучені в середину цих процесів. Тим самим обґрунтовується необхідність поєднання теоретичної та практичної підготовки в процесі формування проєктної компетентності майбутніх бакалаврів соціальної роботи.

Відповідним чином як суб'єкти соціальної роботи розглядаються індивідуальні особистості, групи людей та громади. У контексті реформи децентралізації в Україні у 20–30-х роках ХХІ століття особливу увагу як суб'єкт соціальної роботи привертає саме об'єднана територіальна громада. Роль соціального працівника в цьому разі – згуртування людей, а також спрямування спільних зусиль на вирішення наявних соціальних проблем. Відповідно до цього проєктна компетентність соціального працівника повинна передбачати організацію громади та роботу в громаді.

Аналіз тезауруса соціальної роботи також демонструє важливість у ньому понять, пов'язаних з етичними засадами соціальної роботи. Етичні засади набувають особливої важливості у відповідь на нові виклики соціальної роботи, для яких ще не склався повною мірою понятійний апарат та не розроблені технології, методи, засоби. Тож у рамках проєктної компетентності фахівців соціальної роботи на особливу увагу заслуговує саме блок етичних засад.

5 ПОЗИТИВНІ ПРАКТИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА НАСИЛЬСТВУ ПРИ МОДЕЛЮВАННІ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

У попередніх розділах даного видання ми вже звертались до базового посібника Єлігулашвілі М., Федорович І., Пономарьов С. «Організація навчання з питань дискримінації» [53], в якому не лише досить системно аналізується дискримінація як соціокультурне явище, а й виокремлюються різні складові дискримінації. Зокрема, автори виділяють такі її складові:

– Стереотипізація – приписування певних негативних характеристик соціальним групам з метою обґрунтування подальшого обмеження їхніх прав.

– Маргіналізація – виключення певних соціальних груп з «мейнстріму», де відбувається прийняття ключових соціальних, економічних, політичних рішень, розподіл ресурсів тощо.

– Інвізібілізація (від англ. invisiblize – «робити невидимим») – свідоме усунення або ігнорування певних груп та їхніх інтересів в процесі публічного діалогу або під час створення візуальних, зокрема медійних образів.

– Інфантилізація (від англ. infant – «немовля») – приписування представникам певної соціальної групи статусу подібного до дитячого, що символізує їхню неспроможність самостійно приймати важливі рішення та обґрунтовує обмеження їхніх прав і свобод.

– Патронаж – створення образу представників певних соціальних груп, як таких, що потребують опіки, постійного догляду, або соціальних виплат..

– Медикалізація – приписування статусу «хворого» представникам певних соціальних груп або описування певного суспільного феномену, пов'язаного з такими групами, як «хвороби».

– Дегуманізація – ставлення або описування людей як речей або станів, наприклад «інвалід», «діабетик», «СПІДозник» і т.д.

– Тривіалізація – концентрація на дрібних речах з метою применшення значення проблеми.

У кожному з зазначених випадків для тих чи інших соціальних груп чи окремих осіб наслідком стає обмеження їх доступу до користування правами та ресурсами, можливостей для самореалізації та прийняття значимих рішень. І ми наводимо цей перелік в рамках даного видання, щоб додатково привернути увагу до такого різноманіття можливих проявів дискримінації, які так просто укладаються в одному звичному терміні, проте насправді включають дуже великий перелік складних, багаторівневих і тривалих у своєму формуванні та вирішенні проблем і проявів.

У даному розділі нами представлені окремі кейси, які демонструють або вже наявні практики правової чи просвітницької роботи, або ж дослідження, які дозволяють більш чітко виокремити окремі проблеми і позбавити інвізібілізації, або ж звернути увагу на ті проблеми, які ще знаходяться у процесі кристалізації, проте досвід вирішення яких можна запозичити в інших країнах, пом'якшивши можливі прояви дискримінації, наприклад, по відношенню до літніх людей.

5.1 Система безоплатної правової допомоги Сумщини на захисті прав осіб, постраждалих від домашнього насильства (2018 - 2020 р.р.)

Безоплатна правова допомога є видом державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Такі можливості передбачають захист від обвинувачення, представництво інтересів осіб у судах, інших державних органах чи органах місцевого самоврядування, складання документів процесуального характеру тощо¹². З січня 2013 року розпочали роботу регіональні центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, на які покладено функцію надання правової допомоги підозрюваним та обвинуваченим у кримінальному провадженні, затриманим, заарештованим та засудженим.

З 07.01.2018 згідно з Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», ухваленому 07.12.2017, суб'єктами права на

¹² Безоплатна правова допомога. Офіційний сайт. https://minjust.gov.ua/legal_aid

безоплатну вторинну правову допомогу стали також особи, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі. А у червні 2019 року Кабінет Міністрів України ухвалив постанову, згідно з якою в офіційних документах термін «насильство в сім'ї» змінюється на «домашнє насильство». Це нововведення відповідає термінології Конвенції Ради Європи «Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [132] (Стамбульська конвенція). За новим законом потерпілі від насильства можуть отримати безкоштовну правову допомогу в центрах/бюро правової допомоги.

У Сумській області з липня 2015 року функціонують 4 місцеві центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги (Конотопський, Охтирський, Сумський, Шосткинський) та 14 бюро правової допомоги, що розпочали свою діяльність із вересня 2016 року у решті районів. Основним завданням місцевих центрів є забезпечення рівного доступу до безоплатної первинної правової допомоги, а також надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільних та адміністративних справах. Крім того, завданням системи безоплатної вторинної правової допомоги полягає і в тому, щоб навчати громадян захищати свої права. І при вирішенні цих завдань центри БВПД тісно співпрацюють з органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, соціальними службами, посилюючи правоспроможність громадян.

Аналіз статистичних показників за 2018-2020 роки свідчить про збільшення частки осіб категорії «постраждали від домашнього насильства», яким надано безоплатну вторинну правову допомогу. Якщо у 2018 році їх частка від загальної кількості осіб, яким надано безоплатну вторинну правову допомогу становила 0,02%, то у I півріччі 2020 року – 0,9%. Загальна кількість осіб, які постраждали від домашнього насильства становить 19 осіб, у тому числі надано безоплатну вторинну правову допомогу місцевими центрами – 14 клієнтам або 74% від загальної кількості (Сумський МЦ – 13, Конотопський МЦ – 1), бюро правової допомоги Охтирського місцевого центру – 5 (табл. 5.1).

Таблиця 5.1 – Окремі статистичні показники діяльності місцевих центрів з надання БВПД та їх структурних підрозділів – бюро правової допомоги у 2018-2020 роках

Період	Усього зареєстровано	Підтверджено належність особи до вразливої категорії	Зокрема постраждали від домашнього насильства
2018р.	30806	3643	1 (0,02%)
2019р.	33550	3166	8 (0,3%)
I півр. 2020 р.	14258	1170	10 (0,9%)
Разом	78614	7979	19 (0,2%)

Наведений нижче кейс є досить показовим, оскільки демонструє не лише необхідну послідовність кроків в установленні самого факту прояву насильства та алгоритм отримання допомоги. Це приклад конкретного звернення до місцевого центру БВПД із зазначенням центру; приналежності клієнта до категорії осіб, які мають право на БПД; де клієнт почув інформацію про безоплатну правову допомогу; актуальний стан допомоги в центрі. Це ще й конкретний приклад усвідомлення людиною свого права не бути жертвою насильства та можливостей виходу з такої ситуації. Адже й наведена вище таблиця, хоч і свідчить про деяке збільшення частки осіб категорії «постраждали від домашнього насильства», яким надано безоплатну вторинну правову допомогу, все ж, з нашої точки зору, не відображає реальної ситуації. Оскільки існує значно більша кількість людей зокрема, жінок, літніх людей, дітей, які потерпають від насильства, проте не завжди визнають це як порушення їх прав і не звертаються по допомогу.

Кейси завершених успішних справ та справ, що ще тривають щодо надання БВПД постраждалим від домашнього насильства

До Конотопського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги **за рекомендацією іншої особи** звернулась громадянка В. Клієнтка повідомила, що перебувала у зареєстрованому шлюбі з громадянином А. до 2017 року. Рішенням Конотопського міськрайсуду в липні 2017 року шлюб було розірвано. Від сумісного життя та у період шлюбу громадянка В. народила двох дітей. Дітям виповнилось повних три та п'ять років.

Суть питання полягала у **захисті від неправомірних насильницьких дій її колишнього чоловіка** по відношенню до неї та її сім'ї. Зі слів клієнтки центру ще у період шлюбу громадянин А. дозволяв собі принижувати громадянку В, ображати, погрожувати та застосовувати фізичну силу, залякував, що і стало підставою для розірвання шлюбу. Однак, навіть після розірвання шлюбу, під час спілкування з заявником громадянин А. продовжував вести себе надто агресивно, використовував нецензурну лайку, погрожував, застосовуючи фізичну силу. Кривдник неодноразово з'являвся у нетверезому стані та бив вікна в будинку, наносив жінці побої. За будь-яку спробу захисту своїх прав через правоохоронні органи громадянин А. погрожував колишній дружині фізичною розправою.

Клієнтка розповіла, що вона перебуває у стані стресу, постійно нервує та боїться, що колишній чоловік знову з'явиться в її будинку або поряд з ним, та буде вчинювати проти неї насильницькі дії. Вона вимушена переховуватись від свого колишнього чоловіка, ночувати у сусідів та знайомих, вдавати, що її немає вдома, коли він приходить. Неодноразові звернення до органів Поліції не дали дієвих результатів, що і змусило громадянку В. звернутись до Конотопського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги за захистом своєї сім'ї.

Працівниками Центру були встановлені явні ознаки домашнього насильства. Згідно п.10 ч.1 ст.21 Закону України «Про запобігання та протидії домашньому насильству» від 07.12.2017 року №2229-VIII постраждала особа має право на звернення до правоохоронних органів і суду з метою притягнення кривдників до відповідальності, застосування до них спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству.

Для захисту прав громадянки В., як **особі, яка постраждала від домашнього насильства**, було призначено начальника відділу представництва Конотопського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги **Зеленського Олексія Георгійовича**, якому видано доручення №559/1801-0077205-02 від 14.06.2018.

Представником центру було складено заяву в порядку окремого провадження про видачу судом обмежувального припису стосовно кривдника **відповідно до глави 13 Цивільного процесуального кодексу України.**

Після реєстрації заяви в суді протягом 72 годин слідчим суддею призначено справу до розгляду. У судовому засіданні в якості свідків були допитані заступник начальника поліції та дільничий інспектор, які підтвердили факти насильства в сім'ї та факти притягнення кривдника до адміністративної відповідальності за свої дії. В якості постраждалої особи громадянка В. та її представник надали суду чіткі покази стосовно неправомірних дій кривдника стосовно неї. Громадянин А. надати суду ясних та зрозумілих пояснень стосовно своєї поведінки по відношенню до своєї колишньої дружини не зміг, своєї винуватості не визнав.

Під час судового розгляду судом встановлені фактичні дані насильницьких дій, що кваліфіковані саме як домашнє насильство відповідно до Закону України «Про запобігання та протидії домашньому насильству» від 07.12.2017 року №2229-VIII. Рішенням суду від 04.07.2018 (справа №577/2723/18, провадження №2-о/577/206/18) видано обмежувальний припис строком на шість місяців стосовно кривдника, яким заборонено громадянину А. наближатися на відстань ближче 100 метрів до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування своєї колишньої дружини.

Копію рішення було направлено у встановлений законом строк уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України за місцем проживання (перебування) постраждалої особи для взяття кривдника на профілактичний облік.

Номер і дата видачі доручення	Номер цивільної/адміністративної справи у якій адвокатом здійснювалося представництво	ІПБ адвоката, номер телефону, електронної адреси, фото	Результат за конкретною адвокатською ініціативою (заявою/скаргою/клопотанням) з акцентуванням на які саме норми актів законодавства посилався захисник в обґрунтування відповідного процесуального документу
№ 000304 від 19 липня 2019 року	Справа № 580/1788/19 2-0/580/72/19	Представник Лебединського бюро правової допомоги Логвиненко Євгенія Валентинівна	<p>До Лебединського районного суду Сумської області звернулася в інтересах своєї клієнтки заступник начальника Лебединського бюро правової допомоги Охтирського МЦ з надання БВПД Логвиненко Євгенія Валентинівна з заявою в якій просить видати обмежувальний припис строком на 6 місяців стосовно колишнього чоловіка її клієнтки.</p> <p>Свої вимоги Євгенія Валентинівна та її клієнтка мотивували тим, що з 27.03.2012 року вона перебувала в зареєстрованому шлюбі з громадянином «Б» ще до реєстрації шлюбу у них народилася донька 31.01.2012.</p> <p>З 2015 року в сім'ї почали виникати сварки та часті бійки. Чоловік часто зловживав спиртними напоями та застосовував фізичну силу до заявниці. Неодноразово наносив їй побої, залажував та погрожував фізичною розправою у разі звернення її до правоохоронних органів. Перебуваючи у стані сп'яніння поводив себе агресивно та неадекватно. Під час спільного проживання в с. Василівка жінка більше 10 разів викликала поліцію, проте позитивних результатів це не мало.</p> <p>На даний час вона відчуває себе незахищеною та має достатні підстави побоюватись за своє здоров'я та життя, свободу та гідність. Заявниця не має фізичної можливості захищати себе та дитину, а чоловік, користуючись цим, протягом останнього часу не дає їй жити спокійно, він постійно переслідує її, втручається в приватне життя. Її звернення до правоохоронних органів за захистом не дають дієвих результатів, тому змушена звернутись до суду з даною заявою.</p> <p>Посилаючись на вищевказані обставини, заявниця та її представник просять суд видати обмежувальний припис стосовно громадянина «Б», яким протягом шести місяців визначити заходи тимчасового обмеження його прав.</p> <p>Відповідно до правил статті 350-2 ЦПК України заява про видачу обмежувального припису може бути подана особою, яка постраждала від домашнього насильства або її представником у випадках, визначених Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».</p> <p>Частиною другою статті 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначено перелік осіб, на яких поширюється дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству незалежно від факту спільного проживання, серед яких колишнє подружжя.</p> <p>Відповідно до статті 24 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» до спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству належать: 1) терміновий заборонний припис стосовно кривдника; 2) обмежувальний припис стосовно кривдника; 3) взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи; 4) направлення кривдника на проходження програми для кривдників.</p> <p>Згідно з ч. 2ст. 26 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» обмежувальним приписом визначаються один чи декілька таких заходів тимчасового обмеження прав кривдника або покладення на нього обов'язків: заборона перебувати в місці спільного проживання (перебування) з постраждалою особою; усунення перешкод у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю постраждалої особи; обмеження спілкування з постраждалою дитиною; заборона наблизитися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалою особою; заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслідувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею; заборона вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб.</p> <p>Рішенням Лебединського суду Сумської області від 26.07.2019 року заяву про видачу обмежувального припису задоволено. Протягом 6 (шести) місяців визначено заходи тимчасового обмеження прав відповідача, а саме:</p> <ul style="list-style-type: none"> - заборонено наблизитись на відстань ближче 100 метрів до місця проживання заявниці, (перебування) інших місць її частого відвідування - заборонено особисто і через третіх осіб розшукувати її, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслідувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею; - заборонено вести листування, телефонні переговори або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб.

Номер і дата видачі доручення	Номер цивільної/адміністративної справи у якій адвокатом здійснювалося представництво	ПІБ адвоката, номер телефону, електронної адреси, фото	<p align="center">Результат за конкретною адвокатською ініціативою (заявою/скаргою/клопотанням) з акцентуванням на які саме норми актів законодавства посилався захисник в обґрунтування відповідного процесуального документу</p>
№ 000165 від 2 травня 2019 року	Справа № 583/629/19 3/588/171/19	Адвокат Єфіменко Лідія Іванівна	<p>До провадження Охтирського міськрайонного суду Сумської області надійшли матеріали про притягнення громадянина «Н» до адміністративної відповідальності за ч.1 ст.173-2 КУпАП.</p> <p>04.04.2019 о 08:00 годині ним було вчинено сімейну сварку відносно своєї колишньої дружини. Чоловік виражався нецензурною лайкою, хватав жінку за одяг та намагався розв'язати бійку, таким чином вчинив адміністративне правопорушення, за що передбачена відповідальність</p> <p>В свою чергу громадянин «Н» свою провину не визнав та пояснив, що вказана подія відбувалася не 0 08:00 а у 14:00 годині дня, коли він забирав свої речі із господарства, де разом із потерпілою проживали, однак потерпіла не давала йому виїхати. Потім приїхав патруль на її виклик. Фізичного насильства до потерпілої не застосовував жодним чином, не причетний до пошкодження її майна та крадіжки грошей.</p> <p>В судовому засіданні жінка пояснила, що 03.04.2019 о 20.00 годині її колишній чоловік застосовував до неї фізичне насилля, наносив удари, бив по голові, погрожував. Наступного дня 04.04.2019 він приїхав та не віддавав ключі від дому, викрав гроші, на що вона викликала поліцію. В той же день разом давали у райвідділ пояснення. Жінка повідомляла, що їй нанесені тілесні ушкодження, але її не направили до експерта на обстеження. З цього приводу вона писала скарги до поліції, відповідь на які до цього часу не отримала.</p> <p>Інтереси потерпілої по даній справі захищала адвокат Єфіменко Лідія Іванівна.</p> <p>Попередньо ознайомившись з матеріалами справи Лідія Іванівна, звернула увагу суду на недоліки протоколу про адміністративне правопорушення, а саме невідповідність часу, коли виник конфлікт, не з'ясовано дату складання протоколу, протокол містить суперечності. Разом з тим факт сімейного насилля відбувся і просить притягнути кривдника до відповідальності та вирішити питання щодо неправомірних дій працівників правоохоронних органів, які на думку адвоката допустили порушення під час встановлення обставин події.</p> <p>Згідно зі статтею 280 КУпАП, орган (посадова особа) при розгляді справи про адміністративне правопорушення зобов'язаний з'ясувати: чи було вчинено адміністративне правопорушення, чи винна дана особа в його вчиненні, чи підлягає вона адміністративній відповідальності, а також з'ясувати інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.</p> <p>Відповідно до статті 9 КУпАП адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці правопорушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.</p> <p>Відповідно до статті 253 КУпАП якщо при розгляді справи орган (посадова особа) прийде до висновку, що в порушенні є ознаки злочину, він передає матеріали прокурору, органу досудового слідства або дізнання.</p> <p>Судом встановлено, що як з письмової заяви, яка надійшла до Тростянецького ВП, так із телефонного повідомлення на службу 102 вбачається, що потерпіла повідомила, що її колишній чоловік наніс тілесні ушкодження, побив, здійснив крадіжку грошових коштів. В даному разі для ви рішення питання щодо наявності чи відсутності в діях громадянина «Н» ознак кримінального правопорушення, пов'язаного зі спричиненням потерпілій тілесних ушкоджень, та/або скоєння крадіжки, необхідне було проведення досудового розслідування. Однак посадові особи Тростянецького ВП заяву потерпілої належним чином не перевірили, обмежились лише відібраними поясненнями від учасників конфлікту, чим не в повній мірі з'ясували всі фактичні обставини у вказаній події. Тому оцінивши належність, допустимість, достовірність кожного наданого сторонами доказу суд дійшов висновку провадження по справі про притягнення до адміністративної відповідальності за ч.1ст.173-2 КУпАП закрити з передачею матеріалів, що мають ознаки кримінального правопорушення, керівнику Охтирської місцевої прокуратури для внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань.</p>

Номер і дата видачі доручення/наказ	Номер цивільної/адміністративної справи у якій адвокатом / представником здійснювалося представництво	ІПБ адвоката/ представника центру	Опис, який включає фактуру і результат судового розгляду	Дата винесеного рішення
доручення № 000446 від 16 липня 2019 року	Справа № 591/4689/19	Адвокат Чуяшенко Дмитро Олександрович	<p>про видачу обмежувального припису 29 липня 2019 року ОСОБА_1 та її представник ОСОБА_3 звернулися до суду з вказаною заявою та просять видати стосовно ОСОБА_2 обмежувальний припис, яким заборонити йому наблизитися до заявниці ближче ніж на два метри, а також заборонити йому переслідувати та в будь-який спосіб спілкуватися з ОСОБА_1, вести листування, телефонні переговори або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб. Встановити строк дії обмежувального припису 6 (шість) місяців, який рахувати з дня ухвалення рішення суду.</p> <p>Зарічний районний суд м.Суми заяву ОСОБА_1 та її представника адвоката Чуяшенка Дмитра Олександровича про видачу обмежувального припису задовольнити частково.</p> <p>Видати стосовно ОСОБА_2, ІНФОРМАЦІЯ_1, що мешкає за адресою: АДРЕСА_1, обмежувальний припис, яким заборонити ОСОБА_2 переслідувати та в будь-який спосіб спілкуватися з ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_2, що мешкає за адресою: АДРЕСА_1, вести листування, телефонні переговори або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб.</p> <p>В іншій частині заяви ОСОБА_1 відмовити.</p> <p>Встановити строк дії обмежувального припису 6 (шість) місяців.</p>	Набрало законної сили 31.08.2019
доручення №0004 від 06 серпня 2019 ро	Справа № 591/4958/19	Адвокат Касатська Юлія Анатоліївна	<p>про видачу обмежувального припису 09 серпня 2019 року ОСОБА_1 звернулася до суду з вказаною заявою та просить видати стосовно ОСОБА_2 обмежувальний припис, яким заборонити йому переслідувати та в будь-який спосіб спілкуватися з ОСОБА_1.. Встановити строк дії обмежувального припису 6 (шість) місяців, який рахувати з дня ухвалення рішення суду.</p> <p>Зарічний районний суд м.Суми заяву ОСОБА_1 (ІНФОРМАЦІЯ_1, зареєстроване місце проживання: АДРЕСА_1, РНОКПП НОМЕР_1) про видачу обмежувального припису задовольнити.</p> <p>Видати стосовно ОСОБА_2, ІНФОРМАЦІЯ_2, що мешкає за адресою: АДРЕСА_1, обмежувальний припис, яким заборонити ОСОБА_2 переслідувати та в будь-який спосіб спілкуватися з ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, що мешкає за адресою: АДРЕСА_1.</p> <p>Встановити строк дії обмежувального припису 6 (шість) місяців.</p>	Повний текст судового рішення виготовлено 15 серпня 2019 року Не набрало законної сили
доручення №000540 від 05 вересня 2019 року		Адвокат Бондаренко Євгенія Петрівна	Щодо винесення обмежувального припису, справа триває	

Про видачу обмежувального припису.

До Сумського місцевого центру з надання БВПД звернулася жінка, по справі щодо видачі обмежувального припису кривднику.

Клієнтка нам повідомила, що 28.10.2019 за адресою проживання було вчинене домашнє насильство сином, а саме: ображав та висловлювався в бік дружини, яка є заявником.

За таких складних обставин, клієнт вимушений бути звернутись за допомогою до Сумського місцевого центру з надання БВПД з проханням щодо видання обмежувального припису кривднику.

Адвокатом Касатською Юлією Анатоліївною були вивчені життєві обставини клієнта, упорядковані матеріали справи, складено відповідну заяву та здійснюється супровід у суді.

На даний час справа перебуває на стадії виконання у адвоката.

Клієнт – Мирошниченко Оксана Вікторівна

Адвокат Сумського МЦ з надання БВПД – Касатська Юлія Анатоліївна.

Доручення від 15 травня 2020 року №000252, видане Сумським місцевим центром з надання БВПД.

Правопросвітництво. З метою підвищення рівня правової свідомості та правової культури серед населення області, зокрема, серед дітей та підлітків, юристи центрів БВПД систематично проводять правопросвітницькі заходи, інформуючи людей за місцем роботи, у школах, соціальних закладах, засобах масової інформації та соцмережах, у відділках поліції, колоніях і навіть у дворах багатоповерхівок. При цьому вони максимально намагаються залучати до співпраці науковців, громадських активістів, представників поліції, вчителів, психологів, працівників бібліотек. Серед форм такої роботи можуть бути лекції, інформаційні зустрічі, дискусії, різноманітні вікторини, блог-кафе, тренінги, інтерв'ю, «круглі столи» та інші. Формат заходу та коло учасників визначається в залежності від конкретної тематики та завдань, які перед заходом ставляться. У всіх випадках фахівці БВПД намагаються аналізувати типові ситуації порушення прав, які траплялися у реальному житті, та пропонують алгоритм

захисту. І такі заходи спонукають частину громадян, особливо тих, які не мають коштів винайняти адвоката, звернутись до центрів чи бюро правової допомоги і відстояти свої порушені права. Особливо у ситуаціях, щодо яких у суспільстві поки не існує одностайного і неупередженого сприйняття, як це відбувається х домашнім насильством чи дискримінацією за ознакою статі. При цьому і різноманітність форм, і актуальність інформації та її доступність загалом сприяють формуванню у широкого загалу важливості поваги прав людини і розуміння негативного впливу будь-яких проявів насильства.

Так, протягом 2018-2020 років фахівцями системи правової допомоги Сумщини **проведено 129 заходів різного формату** з питань протидії домашньому для різних категорій населення, якими охоплено більше **1700 осіб**. Зокрема, фахівчиною Регіонального центру під час проведення інформування слухачів Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти щодо системи правової допомоги акцентувалась увага саме на просвітництві батьківської спільноти щодо цього явища, окреслювався алгоритм реагування педагогів на факти виявлення у навчальному закладі випадків домашнього насильства тощо. Загалом по цьому напрямку роботи проведено 46 заходів, якими охоплено майже 6 тисяч осіб. Під час проведення заходів використовувалися презентації, буклети, розроблені Координаційним центром з надання правової допомоги: «Протидія домашньому насильству (терміновий заборонний та обмежувальний припис)», Міністерством юстиції України у межах проєкту «Я МАЮ ПРАВО!» - «Як протидіяти домашньому насильству?», а також інші інформаційні та ілюстративні матеріали, розроблені фахівцями місцевих центрів для проведення відповідного інформування.

Цільова аудиторія правопросвітницьких заходів є досить широкою. Це учасники/ці освітнього процесу у загальноосвітніх навчальних закладах (вчителі, учні, батьки), студенти університетів, коледжів, закладів професійної освіти, державні службовці, посадовці органів місцевого самоврядування, соціальні та медичні працівники, представники поліції, суб'єкти сектору пробації, безробітні, представники громадського сектору.

При цьому кожен з центрів з надання БВПД формує тематику як у відповідності до затверджених планів та завдань, так і за запитом конкретної організації чи окремої цільової групи. Різною є і кількість проведених заходів. Зокрема:

Конотопський місцевий центр (заходів – 32, кількість осіб – 432) - «Домашньому насильству – ні!», «Захист прав при проявах дискримінації», «Як протидіяти домашньому насильству?», «Що таке обмежувальний припис?», «Правові аспекти боротьби з насиллям», «Заходи протидії домашньому насиллю», «Куди звертатися та що роботи у випадках домашнього насилля».

Охтирський місцевий центр (заходів – 49, кількість осіб – 366) - «Правова допомога: стоп домашнє насильство», «Запобігання та протидія домашньому насильству», «Запобігання проявам сімейного насильства та гендерної дискримінації», «Протидія насильству в сім'ї», «Гендерне насильство в Україні», «Домашнє насильство», «Правові та організаційні основи попередження насильства в сім'ї», «Протидія гендерному насильству», «Зміни, що стосуються криміналізації домашнього насильства», «Гендерна рівність в Україні», «Рівноправність чоловіків і жінок», «Спеціальні заходи протидії домашньому насильству», «Протидіємо домашньому насильству разом».

Сумський місцевий центр (заходів – 14, кількість осіб – 412) – «Форми домашнього насильства. Відповідальність», «Протидія насильству в сім'ї», «Стоп насильство!», «Як убезпечити себе від домашнього кривдника» «Нове в законодавстві щодо протидії домашньому насильству».

Шосткинський місцевий центр (заходів – 28, кількість осіб - 447) – «Умови отримання правових послуг особами, які постраждали від домашнього насильства», «Як протидіяти домашньому насиллю», «5 фактів, які потрібно знати про домашнє насильство», «Протидія домашнього насильства», «Правові аспекти захисту дітей, які стали жертвою домашнього насильства», «Основні аспекти захисту прав постраждалих від домашнього насильства», «Захист від насильства в сім'ї», «Стоп насильство», «Насильство та жорстоке поводження з дітьми», «Стоп! Насильство над дитиною», «Насильство в сім'ї та шляхи його

подолання», «Я проти насильства», «Б'є значить любить. Чи насправді так?», «Насильство в сім'ї: як діяти, щоб захиститись».

Регіональний центр БВПД (заходів – 6, кількість осіб – 107) – «Домашнє насильство», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Реагування на випадки насильства над дітьми».

Фахівці місцевих центрів та бюро правової допомоги Сумщини увійшли до складу мобільних груп реагування на випадки домашнього насильства. Сьогодні це актуальний і затребуваний формат роботи. Нижче наведено кейс, який дозволяє зробити висновок про важливість такого реагування, яке дозволяє залучити до вирішення конкретної ситуації з прояву насилля всі можливі ресурси і загалом сприяє формуванню атмосфери його несприйняття і серед місцевого населення та місцевої влади.

Практичний кейс (червень 2020 року): До фахівців Регіонального центру з надання БВПД у Сумській області звернулися небайдужі жителі села Самотоївка Краснопільського району. Вони розповіли моторошну історію: їхня односельчанка пані Р. живе в нелюдських умовах – у сараї на подвір'ї рідної сестри, яка прикута до ліжка. Сама ж жінка також потребує невідкладної медичної допомоги – її ноги покриті суцільними ранами. Необхідною для громадянки є й правова допомога, адже вона має проблеми з документами, внаслідок чого не отримує жодних соціальних виплат та й взагалі не отримує доходів. Місцеві посадовці не вживають відповідних заходів. Тож фахівці Регіонального центру з надання БВПД у Сумській області разом із журналістами телеканалу UA:Суми відгукнулися сприяти вирішенню проблем.

Прибувши до села, фахівці з'ясували, що пані Р. проживає разом із сином, який є особою з інвалідністю. Сама ж громадянка теж має значні проблеми зі здоров'ям, проте підтверджуючих довідок чи документів про це не має. Син жінки мав пройти планове медичне обстеження і не хотів залишати матір саму, тому самотужки на будівельній тачці привіз жінку до її рідної сестри. Але там своя проблемна ситуація: сестра прикута до ліжка, за нею доглядає небайдужа односельчанка. Саме вона й повідомила про те, що пані Р. наразі живе в сараї на

подвір'ї сестри, кричить від нестерпного болю, але ні медичної, ні будь-якої іншої необхідної допомоги від посадовців не отримує.

Лише присутність фахівців Регіонального центру та представників ЗМІ сприяла просуванню справи: до будинку навідався староста села (сільський голова), дільничний, медики. Останні довго вирішували, куди госпіталізувати хвору. При цьому до сімейного лікаря родина та жителі села неодноразово зверталися по допомогу, але як такої не отримували.

«До нас звернулися жителі села Самотоївки та розповіли ситуацію, яка склалася з пані Р. Ми виявили, що в першу чергу жінка потребує медичної допомоги, надання якої не входить до наших компетенцій. При цьому ми розуміли, що вона потребує й правової допомоги для встановлення необхідного статусу, оформлення документів. Наразі вирішується питання, куди саме госпіталізують жінку – у м. Суми чи смт. Краснопілля. Від цієї територіальної приналежності буде залежати, хто саме з наших юристів буде надавати правовий супровід громадянці – фахівці Сумського місцевого центру з надання БВПД чи Краснопілляського бюро правової допомоги» (заступниця директора Регіонального центру з надання БВПД у Сумській області Валентина Волобуєва).

У результаті лише завдяки присутності фахівців Регіонального центру та ЗМІ жінку таки зголосилися госпіталізувати до Краснопілляського медичного закладу. Юристи системи безоплатної правової допомоги стежать за розвитком подій та надають необхідну правову допомогу громадянці¹³.

Всі без винятку просвітницькі заходи спрямовані на попередження правових проблем населення і частково – на надання консультацій і роз'яснень з правових питань. І ця робота дійсно дає певні позитивні результати, оскільки сприяє усвідомлення громадянами своїх прав, а також визнання цінності кожної людини.

¹³ Детальніше за посиланням: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/zhyve-v-sarayi-ta-zazhyvo-gnyue-nebajduzhi-zhyteli-sela-samotoyivka-zvernulysya-po-dopomogu-do-yurystiv-systemy-bpd-sumshhyny-abyvryatuvaty-odnoselchanku/>

Ще одним важливим напрямком роботи Регіонального центру БВПД є висвітлення проблеми домашнього насильства у засобах масової інформації. Фахівці Центру вважають, що важливим є і постійна присутність цієї тематики у ЗМІ, і **характер подання інформації та фаховість** у викладенні фактів щодо проявів дискримінації і насильства, зроблених акцентах та інформування про можливості і шляхи подолання. Не говорячи вже про високу відповідальність, адже у кожному випадку мова йде про конкретних людей і їх долі.

Аналіз проведеної роботи дозволяє стверджувати, що тематика протидії насильству широко висвітлюється на веб-сайтах органів місцевої влади, ОТГ, установ-партнерів, електронних та друкованих ЗМІ, радіо, телебачення. Фахівцями Регіонального центру БВПД підготовлено низку публікацій інформаційного та просвітницького характеру. Усього розміщено публікацій - 115, у тому числі 2018 рік – 41, 2019 рік - 46, 2020 рік - 28. Причому активність у такій роботі проявляють не лише фахівці центрального офісу (Регіонального Центру), а й місцевих центрів, що ми можемо простежити на основі цифр, наведених нижче.

№	Назва публікації	Місце розміщення
2018 рік - 41		
Конотопський місцевий центр - 12		
1	Запобігання та протидія домашньому насильству	Газета «Рідний край»
2	Як протидіяти домашньому насильству?	Самостійне інтернет-ЗМІ Голос Конотопу
3	Як протистояти домашньому насильству	Газета «Сільські горизонти»
4	МИ ПРОТИ НАСИЛЬСТВА	Сайт Буринської РДА
5	МИ ПРОТИ НАСИЛЬСТВА	Сайт Буринської спеціалізованої школи I-III ступенів №1 імені В.М. Кравченка
6	У Бурині проти насильства	Буття і Життя
7	Консультували осіб з приводу заборонного та обмежувального припису.	Буринська рада
8	Бажаєш стати сімейним радником або радницею у нашому регіоні?	Конотопська міська спілка жінок
9	Бажаєш стати сімейним радником або радницею у нашому регіоні?	КМГО "Соціальні ініціативи"
10	Бажаєш стати сімейним радником або радницею у нашому регіоні?	Союз Конотопської громади
11	У РАМКАХ ПРОВЕДЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКЦІЇ 16 ДНІВ ПРОТИ НАСИЛЬСТВА	Буринська РДА
12	"Ні - насильству"	Буринська РДА

№	Назва публікації	Місце розміщення
Охтирський місцевий центр - 1		
13	Добрі новини для жінок та дітей	Охтирська міськрайонна газета «Прапор перемоги»
Сумський місцевий центр - 6		
14	Жертви насильства та діти отримали більше можливостей доступу до безоплатної правової допомоги	Громадський портал «Краснопілля» Краснопілської районної газети «Перемога»
15	Жертви насильства та діти отримали більше можливостей доступу до безоплатної правової допомоги	Сайт Путивльської районної ради
16	Право на життя без насильства	Сайт Путивльської районної ради
17	Право на життя без насильства	Сайт Путивльської міської ради
18	Домашнє насильство не вирок	Путивльська районна рада
19	Домашнє насильство не вирок	Путивльський районний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
Шосткинський місцевий центр - 13		
20	Жертви насильства та діти отримали більше можливостей доступу до безоплатної правової допомоги	Сайт Шосткинської районної ради
21	Жертви насильства та діти отримали більше можливостей доступу до безоплатної правової допомоги	Сайт Шосткинської міської ради
22	Жертви насильства та діти отримали більше можливостей доступу до безоплатної правової допомоги	Сайт Кролевецької районної державної адміністрації
23	Жертви насильства та діти отримали більше можливостей доступу до безоплатної правової допомоги	Сайт Глухівської районної державної адміністрації
24	Жертви домашнього насильства мають право на безоплатну правову допомогу	Шосткинська міськрайонна газета «Полісся»
25	Попередження та протидія насильству в сім'ї	Сайт Ямпільської районної державної адміністрації
26	Стоп! Насильство над дитиною	Сайт Ямпільської районної державної адміністрації
27	Вчимося захищати себе від насильства	Сайт Середино-Будської районної ради
28	16 днів проти насильства	Сайт Кролевецької районної державної адміністрації
29	Семінар-нарада щодо запобігання та протидії домашньому насильству	Пробація України - Сумська область
30	Як запобігти домашньому насильству? Та як покарати кривдника, аби він відбував за свої вчинки	Офіційний сайт Середино-Будської районної ради
31	Як запобігти домашньому насильству? Та як покарати кривдника, аби він відбував за свої вчинки	Офіційний сайт Середино-Будської районної державної адміністрації
32	Як захистити себе від насильства	Офіційний сайт Ямпільської районної державної адміністрації

№	Назва публікації	Місце розміщення
Регіональний центр - 9		
33	«Правові і організаційні основи попередження насильства в сім'ї обговорили під час засідання круглого столу»	Пробація України - Сумська область
34	Як протидіяти насиллю над дітьми	Телеканал СТС
35	У Сумах говорили про те, як реагувати на випадки насильства над дітьми	Трибуна.Суми
36	Працівники управління патрульної поліції взяли участь в обговоренні проблеми боротьби з насильством над дітьми	Патрульна поліція Сумської області
37	Зустріч на тему «Шляхи подолання насилля»	Територія психолога
38	Студентську молодь ознайомили з соціальним явищем як насильство	Центральна бібліотечна система Суми
39	16 днів проти насильства	Приймальня УГСПЛ м. Суми
40	16 днів проти насильства	Патрульна поліція Сумської області
41	РАЗОМ З БІБЛІОТЕКАМИ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ КАМПАНІЇ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ	ГТУЮ у Сумській області
2019 рік - 46		
Конотопський місцевий центр - 4		
1	ЗАХИСНИЙ ПРИПИС ЯК СПЕЦІАЛЬНИЙ ЗАХІД З ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА У СІМ'Ї	Голос Конотопа
2	«Терміновий заборонний припис»	Вісті Роменщини
3	Притягнення до кримінальної відповідальності за насильство в сім'ї	Недригайлівська РДА
4	Масштаби та наслідки насильства в сім'ї	Союз Конотопської громади
Охтирський місцевий центр - 13		
5	«До кримінальної відповідальності»	«Життя Лебединщини»
6	Кримінальна відповідальність - за домашнє насильство	Газета «Будьмо разом»
7	Кримінальна відповідальність - за домашнє насильство	Лебединпрес
8	«Зміни, що стосуються криміналізації: домашнього насильства»	Лебединська міська рада
9	«Ні насильству»	Тростянецька районна державна адміністрація
10	«Спільними зусиллями проти домашнього насильства»	Лебединська районна державна адміністрація
11	«Спільними зусиллями проти домашнього насильства»	«Будьмо разом»
12	«Про причини та шляхи подолання домашнього насильства говорили з безробітними»	Лебединська міськрайонна філія Сумського обласного центру зайнятості
13	«Домашнє насильство карається»	«Життя Лебединщини»
14	«Правова допомога: стоп домашнє насильство»	Великописарівський районний суд Сумської області
15	Відповідальність за вчинення насильства в сім'ї	Юридичні консультації, складання процесуальних документів

№	Назва публікації	Місце розміщення
16	«Щорічно в Україні з 25 листопада по 10 грудня проводиться Всеукраїнська акція «16 днів проти насильства», яка з 1991 року підтримується міжнародною спільнотою»	Державний навчальний заклад «Охтирський центр професійно-технічної освіти»
17	«ТРОСТЯНЕЧЧИНА ДОЛУЧИЛАСЯ ДО АКЦІЇ «16 ДНІВ ПРОТИ НАСИЛЬСТВА»	Тростянецька районна державна адміністрація
Сумський місцевий центр - 11		
18	ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ	Пробація України - Сумська область
19	Проти насильства	Офіційний сайт Білопільської районної державної адміністрації
20	Домашнє насильство – це не лише побої	Путивльська районна рада
21	Координаційна рада опрацювала низку питань щодо сімейної політики та протидії домашньому насильству	Сумська міська рада
22	Проти насильства	Друкована преса «Медіа Плюс»
23	ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО - ЦЕ НЕ ЛИШЕ ПОБОЇ!	Путивльська районна рада
24	Альона Дмитревська: Домашньому насильству можна і треба протидіяти! ДОДАНО ВІДЕО	Інформаційний портал Сумської міської ради
25	«Домашнє насильство – запобігання та протидія»: під такою темою сьогодні проходило засідання «круглого столу»	Департамент соціального захисту населення Сумська міська рада
26	Як не стати жертвою насильства	Сумський центр професійно-технічної освіти
27	"пробація_16_днів_проти_насильства: ЖИТТЯ ЛЮДИНИ - НАЙВИЩА ЦІННІСТЬ"	Пробація України - Сумська область
28	"16 ДНІВ ПРОТИ НАСИЛЬСТВА!"	Чернеччинська ОТГ
Шосткинський місцевий центр - 9		
29	Зміни в Кримінальному кодексі щодо протидії домашнього насильства	Сайт Шосткинської міської ради
30	Зміни в Кримінальному кодексі щодо протидії домашнього насильства	Сайт Шосткинської районної державної адміністрації
31	Допомога жертвам домашнього насильства	Середино-Будський районний центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
32	Проблема булінгу та домашнього насильства	Глухівська центральна районна бібліотека
33	Круглий стіл з питань запобігання та протидії домашньому насильству та дискримінації за ознаками статі	Середино-Будська районна державна адміністрація
34	Круглий стіл з питань запобігання та протидії домашньому насильству та дискримінації за ознаками статі	Середино-Будський районний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
35	Круглий стіл з питань запобігання та протидії домашньому насильству та дискримінації за ознаками статі	Пробація України – Сумська область
36	ПРОТИ НАСИЛЬСТВА	ДПТНЗ «Шосткинське ВПУ»
37	Стоп! Насильство над дитиною	Середино-Будська районна рада (FB)

№	Назва публікації	Місце розміщення
Регіональний центр - 9		
38	По суті: Насильство в сім'ї: що говорить новий закон?	Українське радіо: Суми
39	Домашнє насильство: кого і як карає закон? Підсумки чергової зустрічі в рамках проекту «Вас чекають в суді»	Зарічний районний суд м. Суми
40	Правовий лікбез	ATV
41	У Сумах Міністр юстиції представив сімейних радниць	UA:Суми
42	У Сумах відбулася панельна дискусія «Складні кейси у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»	Приймальня УГСПЛ м. Суми
43	У Зарічному суді Сум відбулася зустріч на тему насильства в сім'ї	UA:Суми
44	Студенти кафедри провели Форум театр з гендерно-обумовленого насильства	СумДУ
45	В Сумах тривають заходи проти насильства	Приймальня УГСПЛ м. Суми
46	16 днів проти насильства	Взаємодія поліції та громадськості
2020 рік (перше півріччя) - 28		
Конотопський місцевий центр - 6		
1	Куди звертатися та що робити у випадку домашнього насильства	Конотопська міська спілка жінок
2	Юридичні консультації – кожному	Голос Конотопа
3	Щодо заходів протидії домашньому насильству	Юридичні консультації та роз'яснення законодавства
4	Щодо порядку дій під час виявлення домашнього насильства консультує спеціаліст Роменського бюро правової допомоги Максим Волошин	Юридичні консультації та роз'яснення законодавства
5	Куди звертатися та що робити у випадку домашнього насильства	Конотопська міська спілка жінок
6	У БУРИНСЬКІЙ РАЙОННІЙ ДЕРЖАВНІЙ АДМІНІСТРАЦІЇ ПРОВОДИТЬСЯ РОБОТА ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ	Буринська РДА
Охтирський місцевий центр - 2		
7	Домашнє насильство – що варто знати	Охтирське радіо
8	Домашнє насильство та протидія йому	Охтирське радіо
Сумський місцевий центр - 9		
9	Домашнє насилля	Газета «Путивльські відомості»
10	Домашнє насилля	Путивльська районна рада
11	Домашнє насильство та протидія йому	Українське радіо: Суми
12	Домашнє насильство в сім'ї в період карантину	Українське радіо: Суми
13	Що потрібно знати постраждалим від домашнього насильства. Куди звернутись? Яка відповідальність	ДНЗ «Сумський хіміко-технологічний центр ПТО»
14	Окремі питання захисту своїх прав особами, постраждалими від домашнього насильства	Українське радіо: Суми

№	Назва публікації	Місце розміщення
15	Як захистити себе від домашнього насильства?	ДНЗ «Сумський хіміко-технологічний центр ПТО»
16	Питання захисту своїх прав особами, постраждалими від домашнього насилля	Миколаївська сільська рада
17	Проти насильства	Білопільська районна рада
Шосткинський місцевий центр - 3		
18	Що робити, якщо ви потерпаєте від домашнього насильства	Ямпільська районна державна адміністрація
19	Домашнє насильство - злочин, а не сімейні справи	Кролевецька районна газета «Кролевецький вісник»
20	Домашнє насильство - злочин, а не сімейні справи	Кролевецька міська об'єднана територіальна громада
Регіональний центр - 8		
21	Тема дня. Домашнє насилля: як протидіяти під час карантину?	UA:Суми
22	За три місяці 2020 року до поліції надійшло більше 1000 повідомлень щодо домашнього насилля у Сумській області	Взаємодія поліції та громади. Суми
23	Система БПД запустила Телеграм-чат протидії домашньому насильству	Данкор онлайн
24	Система БПД запустила Телеграм-чат протидії домашньому насильству	The Sumy Post
25	Як довести факт психологічного та економічного насильства: поради сумчанам від центру безоплатної правової допомоги	Sumy Today
26	Психологічне та економічне насильство: як довести факт	Данкор онлайн
27	Психологічне та економічне насильство: як довести факт	Sumy Post
28	На жаль, для українського суспільства проблема домашнього насильства все ще залишається актуальною	Зарічний районний суд м. Суми

Зазначаючи вище важливість **фаховості** у викладенні фактів щодо проявів дискримінації і насильства, а також надзвичайний рівень відповідальності, якого вимагає кожна ситуація у сфері дискримінації та насильства, в рамках даного розділу вважаємо необхідним зазначити і системну роботу Регіонального центру БВПД по **підвищенню кваліфікації фахівців правової допомоги з питань протидії домашньому насильству**. Складністю такої роботи є визнання суттєвої соціокультурної складової у кожній ситуації, у кожній справі, яку доводиться аналізувати. І навіть досвідчені юристи потребують постійного навчання та вдосконалення, адже справи, що стосуються, наприклад, домашнього насильства, завжди мають брати до уваги і поширені у суспільстві

стереотипи, і ті чи інші традиції та упередження, які не дозволяють потерпілим вчасно розпізнати насильство та звернутись по допомогу, і неправильно усвідомлені сімейні цінності, які інколи граничать з насильством і шкодять самим членам сім'ї.

То ж постійне підвищення кваліфікації є сьогодні нормою і вимогою часу. Так, протягом 2018 – 2020 років правники РЦ БВПД брали участь у 38 таких заходах (2018 рік – 6; 2019 рік – 20; 2020 рік – 12).

2018 рік – дводенний тренінг у правовому клубі PRAVOKATOR (м. Харків) на тему: «Особливості надання допомоги постраждалим від домашнього та гендерно зумовленого насильства»; семінар-нарада «Умови отримання правових послуг особами, які постраждали від домашнього насильства»; тренінг «Розвиток комунікативних навичок для роботи із вразливими групами клієнтів системи безоплатної правової допомоги (постраждалі від домашнього та гендерно-зумовленого насильства)»; панельна дискусія «Як комплексно реагувати на випадки домашнього насильства».

2019 рік – дводенний тренінг у правовому клубі PRAVOKATOR мм. Харків, Київ, Одеса на тему: «Особливості надання допомоги постраждалим від домашнього та гендерно зумовленого насильства»; панельна дискусія на тему: «Складні кейси у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»; «Громадська адвокація: сучасні техніки. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325» (м. Суми); тренінг «Робота з особами, що постраждали від домашнього насильства»; школа-тренінг «Резолюція 1325. Жінки. Мир. Безпека» (Київська область); семінар-практикум «Гендерна дискримінація: ідентифікація та механізм надання правової допомоги»; тренінг «Комплексний підхід до вирішення проблеми насильства щодо жінок та дівчат в Україні».

2020 рік – дистанційний вебінар у правовому клубі PRAVOKATOR (м. Львів) «Ефективне надання правової допомоги постраждалим від домашнього насильства»; дистанційний вебінар у правовому клубі PRAVOKATOR (м. Одеса) на тему: «Особливості правового захисту дитини у випадках домашнього насильства»; вебінар м. Чернігів «Вирішення сімейних спорів. Протидія

домашньому насильству»; вебінар «Протидія домашньому насильству»; онлайн лекція «Особливості правового захисту дитини у випадку домашнього насильству»; онлайн лекція «Особливості надання правової допомоги від домашнього насильства»; дистанційний вебінар «Надання правової допомоги дітям, які постраждали від домашнього насильства».

Отже, все викладене дозволяє зробити висновок про системну і послідовну роботу системи безоплатної вторинної правової допомоги Сумщини, яка забезпечує правопросвітницьку діяльність щодо інформування населення області з питань протидії дискримінації та домашньому насильству і здійснює правовий захист осіб, що мають такий статус.

Підсумовуючи, зазначимо, що діяльність центрів БВПД у царині протидії дискримінації та насильству насправді виходить за межі лише надання правової допомоги та консультування. Адже різноманітні форми роботи, що реалізуються Регіональним та районними Центрами сприяють також поліпшенню якості послуг, що надаються органами місцевого самоврядування, органами державної влади населенню – адміністративних, соціальних, медичних. Крім того, Центри БВПД демонструють приклад співпраці з державними та недержавними установами та організаціями з метою досягнення поставлених цілей та задач у напрямку протидії дискримінації та насильству і захисту прав людини.

5.2 Дискримінація в житті трансгендерних людей

Гендерна ідентичність є одним з важливих аспектів життя людини. Стать людини, як правило, визначається при народженні, стаючи з цього моменту соціальним та юридичним фактом. Однак у відносно невеликої кількості людей виникають проблеми, пов'язані з приналежністю до тієї статі, яка була зареєстрована при їх народженні.

Трансгендерні та інші гендерно неконформні люди стикаються зі значним рівнем стигми, дискримінації та насильства. Дискримінація може бути структурною (відобразитись в законах, політиці та інституційній практиці) або соціальною (неприйняття, погане поводження, соціальна ізоляція та відсутність

гендерного визнання іншими). Різні форми дискримінації ускладнюють доступність та використання послуг з профілактики, тестування, лікування, догляду та підтримки у зв'язку з ВІЛ, а також інших послуг у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я. Стигма, дискримінація та насильство також можуть заважати людям мати безпечне та захищене сімейне та суспільне середовище, створювати перешкоди на шляху до освіти, працевлаштування та соціальних послуг. Стигма та дискримінація на основі гендерної ідентичності часто перетинаються з іншими формами дискримінації, наприклад, на підставі інвалідності, етнічної приналежності, раси, ВІЛ-статусу, вживання наркотиків, участі у секс-роботі чи соціально-економічного статусу.

Завдання захисту прав усіх людей полягає в тому, щоб застосовувати послідовний підхід до прав людини і не виключати жодної з груп людей. Очевидно, що багато трансгендерів не повною мірою можуть користуватися своїми основними правами як на рівні юридичних гарантій, так і в повсякденному житті. Тому необхідно уважніше вивчати цю ситуацію з метою розроблення законів, у межах реалізації яких рівень дискримінації вразливих груп, до яких відносяться трансгендерні та гендерно неконформні люди, може суттєво знизитись.

Метою даного дослідження було вивчення форм дискримінації, виявлення та опис дискримінаційних умов і ситуацій, з якими стикаються трансгендерні люди, що проживають в Україні. *Метод* проведення дослідження - «снігова куля». Анкета розміщувалася у вигляді гугл-форми в тематичних групах Facebook. Період проведення дослідження - 28.07.2020-11.08.2020 року. Обробка результатів проводилася за допомогою програмного пакету Statistica 10.0.

У дослідженні взяло участь 307 осіб. Деякі анкети були виключені з аналізу. Зокрема, не враховувалися відповіді цисгендерних людей (7 осіб) - для цього в анкеті було передбачено скринінгові питання. Крім того, в даному звіті не представлений аналіз відповідей громадян інших країн (166 осіб). Таким чином, у приведеному матеріалі представлені результати аналізу відповідей 188 респонденток, які проживають на території України.

Дане опитування орієнтоване на транс*людей, тому враховувалися відповіді респонденток з наступними ідентичностями: транс*чоловіки, транс*жінки, небінарні люди (агендери, гендерфлюїди, бігендери, гендерквіри, демігендери).

Отримані результати дозволяють стверджувати, що переважна більшість опитаних стикалися з різними формами дискримінації та аб'юзу.

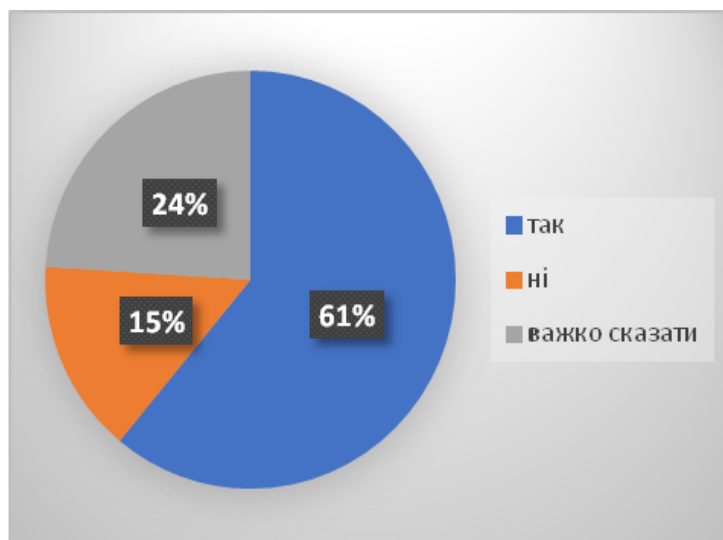

Рисунок 5.1 – Протягом останнього року чи стикалися Ви з будь-якими формами дискримінації/насилля?

Фактично можна говорити, що подібні ситуації зустрічалися з частотою 6:7. Іншими словами, тільки 15% опитаних впевнено могли стверджувати, що ситуацій дискримінації та насильства в їхньому житті не було.

Найбільш частими причинами дискримінації були транс*статус, зовнішній вигляд, сексуальна орієнтація. Також факторами дискримінації були вік, рівень доходу, освіта (згадки від 8% до 19%) (рис. 5.2).

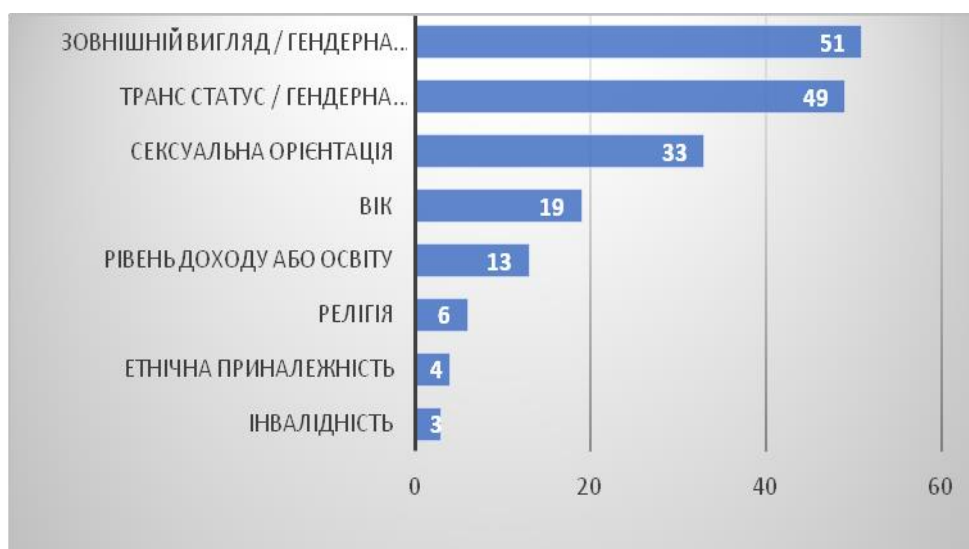

Рисунок 5.2 – Причини дискримінації/аб'юзу

Дослідження показує, що мали місце відмінності у вираженості і структурі форм дискримінації по відношенню до транс*людей (табл. 5.2).

Таблиця 5.2 – Структура і форми дискримінації по відношенню до трансгендерних людей

	Транс* чоловіки	Транс* жінки	Небінарні люди
Вік	18	24	22
Інвалідність	4	4	2
Рівень доходу та освіти	10	9	17
Транс*статус/гендерна ідентичність	59	59	35
Гендерна експресія/ зовнішній вигляд	52	54	48
Етнічна приналежність	6	2	4
Релігія	11	7	4
Сексуальна орієнтація	26	29	41

Трансгендерні та небінарні люди досить часто зазнають дискримінації через свій зовнішній вигляд – про це згадує половина респонденток. Крім того, група транс*чоловіків і транс*жінок, в порівнянні з небінарними людьми, частіше відчуває дискримінацію через транс*статус (59%), а небінарні люди - через сексуальну орієнтацію (41%). Форми і вираженість дискримінації по

відношенню до транс*чоловіків і транс*жінок практично не розрізняються, за винятком параметра вік (транс*жінки частіше згадують дискримінацію за цією ознакою).

На рис. 5.3 можна побачити відсотковий розподіл відповідей респонденток на питання – «З якими формами дискримінації/аб'юзу Ви стикалися протягом останнього року?».

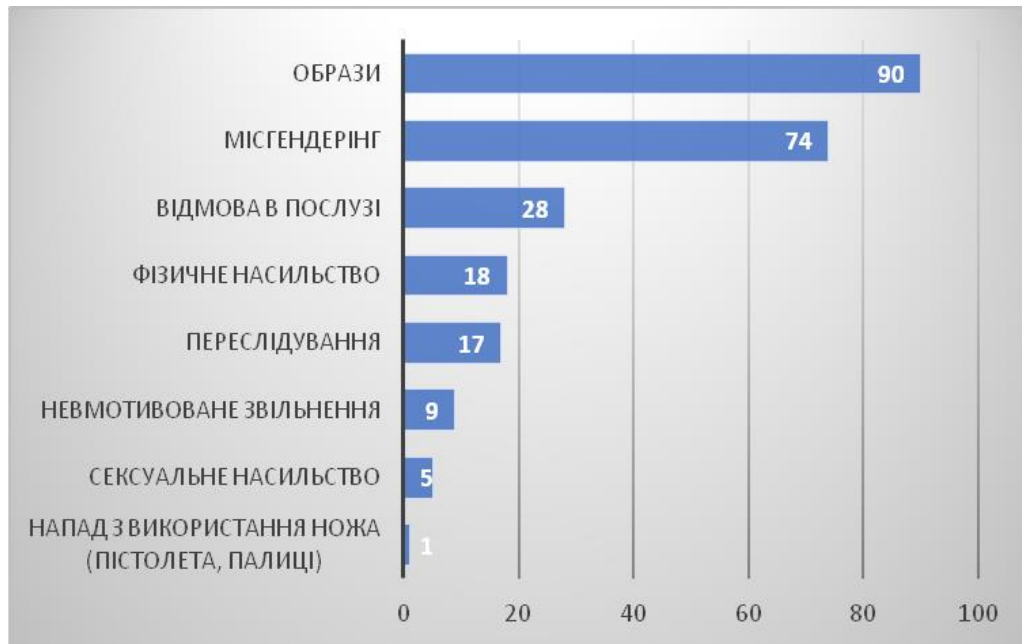

Рисунок 5.3 – Форми дискримінації/аб'юзу

Основними формами дискримінації, яких зазнавали респондентки, були образи (90%) і місгендерінг (74%). Досить часто зустрічається таке явище як відмова у послугі - з цим стикалася кожна четверта опитана. Значне число опитаних кажуть, що по відношенню до них здійснювалися дії, які можна кваліфікувати як злочинне діяння (фізичне та сексуальне насильство, напади з використанням зброї). Загальна сума згадок про такі дії становить 24%. Досить часто (17%) респондентки говорили про переслідування.

Структура форм дискримінації/аб'юзу, з якими стикаються транс*люди має певні відмінності (табл. 5.3).

Насамперед переважна кількість опитаних всіх груп відзначають наявність ситуацій, пов'язаних з образами і місгендерінгом. Найчастіше ж про це згадували

транс*чоловіки. Хотілося б звернути увагу на те, що транс*чоловіки і транс*жінки досить часто (кожна третя) згадували такий вид дискримінації як відмова в послугі. Серед небінарних людей тільки 6% вказали, що стикалися з цією формою дискримінації.

Таблиця 5.3 – Форми дискримінації/аб'юзу, з якими стикаються транс*люди (%)

	Транс*жінки	Транс*чоловіки	Небінарні люди
Переслідування	22	12	15
Фізичне насильство	30	15	13
Образи	63	87	51
Сексуальне насильство	4	2	9
Відмова в послугі	33	38	6
Немотивоване звільнення	7	6	7
Напад з використанням ножа (пістолета, палки)	4	2	0
Місгендерінг	41	69	39

Фізичного насильства приблизно в два рази частіше, в порівнянні з іншими групами, зазнавали транс*чоловіки (30%). З іншого боку, транс*жінки в два рази частіше транс*чоловіків говорили про переслідування.

Про сексуальне насильство говорила кожна десята опитана з групи небінарних людей, що було приблизно в три рази частіше, ніж у групі транс*чоловіків і транс*жінок. Транс*чоловіки і транс*жінки згадували про напад на них з використанням зброї, в свою чергу в групі небінарних людей згадка про це відсутня.

Крім загальної оцінки рівня дискримінації з боку суспільства в цілому, респондентки відповідали на питання щодо аб'юзу/дискримінації з боку конкретних соціальних груп. Переважна більшість опитаних стверджують, що вони не стикалися з ситуаціями насильства при спілкуванні (взаємодії) з романтичними/сексуальними партнерками (рис. 5.4). Втім, 14% респонденток констатують наявність насильства в ситуації взаємодії з партнерками.

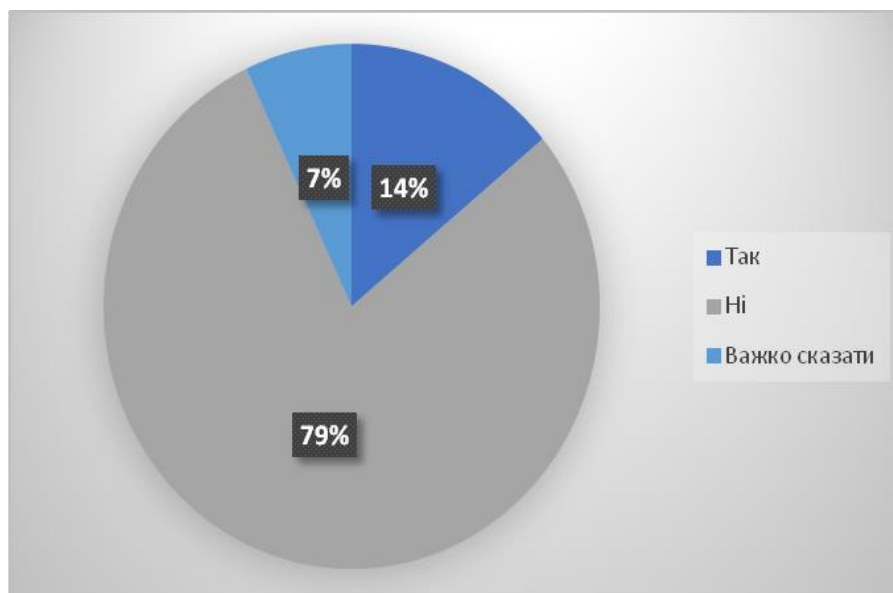

Рисунок 5.4 – Чи стикалися Ви протягом останнього року з різноманітними формами насильства з боку Ваших романтичних чи сексуальних партнерок? (%)

У табл. 5.4 показана кількість згадок різноманітних форм насильства з боку романтичних/сексуальних партнерок.

Таблиця 5.4 – Форми насильства з боку романтичних або сексуальних партнерок (кількість випадків)

<i>Форми насильства</i>	К-ть
Намагалась утримати Вас від зустрічей чи спілкування з родиною та/чи друзями	7
Завадила Вам мати гроші для власного використання	2
Не дозволяла використовувати гормональну терапію	1
Погрожувала аутигом	3
Погрожувала нанести Вам фізичну шкоду	3
Штовхала, смикала за волосся, била кулаком або чимось ще	4
Вступала з Вами в сексуальний контакт проти Вашої волі	4
Казала Вам, що Ви не «справжня» жінка або чоловік	11
Переслідувала	2
Публікувала в соціальних мережах пости образливого характеру	4

Питання про насильство з боку партнерки, безумовно, є складним і має негативну емоційну забарвленість. У табл. 5.6 зазначено кількість згадок (не процентне співвідношення) кожного випадку.

Найчастіше респондентки згадували факт токсичного оцінювання їх гендерної ідентичності з боку партнерок, заборони на спілкування з сім'єю або друзями, а також фізичне або сексуальне насильство. Приблизно кожна десята з опитаних вказували, що вони зазнавали дискримінації на робочому місці. Якщо врахувати тільки тих, що працюють, то виявляється, що з дискримінацією на роботі стикалися 12% респонденток.

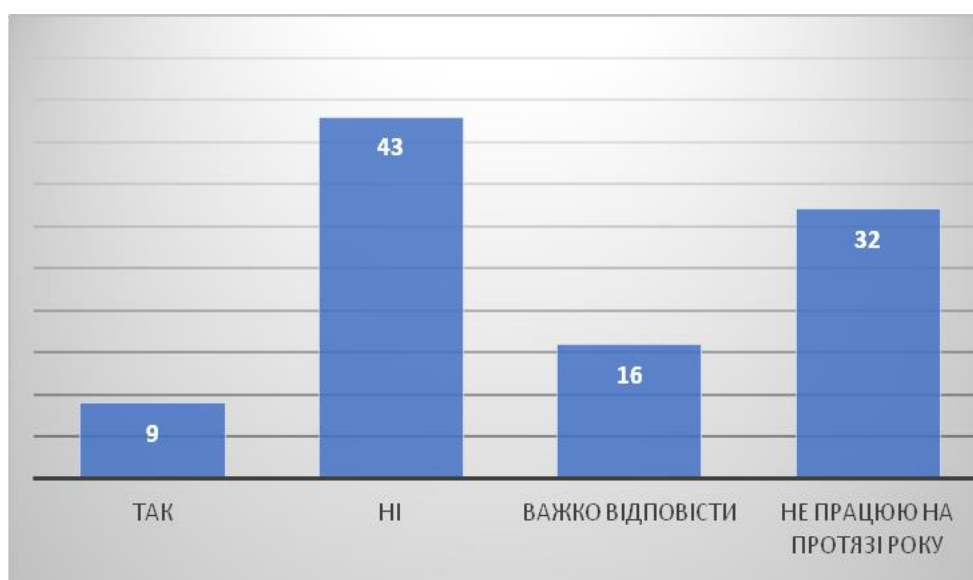

Рисунок 5.5 – Чи стикалися Ви з дискримінацією чи булінгом на роботі протягом останнього року? (%)

Основними формами дискримінації на роботі є глузування, вказівки на неналежний зовнішній вигляд, а також ігнорування з боку колег або керівництва.

У випадку, коли роботодавці дізнавалися про гендерну ідентичність / транс*статус респонденток, найчастіше вони забороняли респонденткам користуватися туалетом (душом), якому надається перевага, а також здійснювали аутинг.

Таблиця 5.5 – Форми дискримінації на роботі (кількість випадків)

Форми дискримінації	К-ть
Неможливість просування по службі	1
Не приймали на роботу	2
Звільняли чи змушували звільнитися	1
Глузування	14
Вказували на неналежний зовнішній вигляд (у випадках, якщо він не прописаний у корпоративних правилах)	10
Ігнорування з боку колег чи керівництва	6

Таблиця 5.6 – Протягом минулого року, щоб уникнути дискримінації за ознакою гендерної ідентичності/транс*статусу на роботі, Ви... (кількість випадків)

Не шукала підвищення	1
Звільнилась з роботи	1
Приховувала на роботі гендерну ідентичність	7
Затримала свій гендерний перехід	5
Не просила свого роботодавця використовувати займенники, які вважає за краще	5
Приховала факт гендерного переходу, що відбувся	1

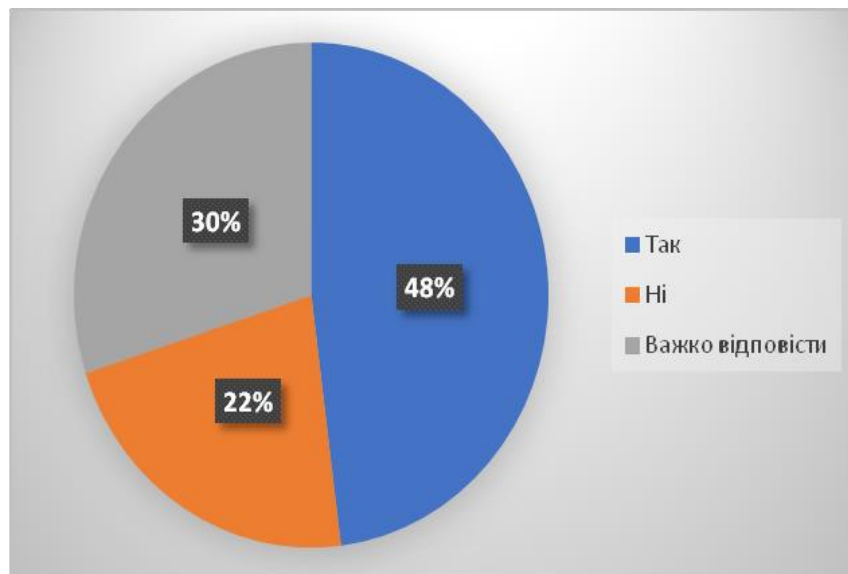
Для того, щоб уникнути дискримінації на ґрунті транс фобії, респондентки змушені приховувати свою гендерну ідентичність в середовищі колег, не використовувати бажані займенники, крім того, були випадки затримки трансгендерного переходу.

Респондентки, які не приховували свою гендерну ідентичність, зазнавали різних форм дискримінації на роботі (табл. 5.7).

Таблиця 5.7 – В минулому році з Вами відбувалось що-небудь через дискримінацію на роботі? (кількість випадків)

Моя роботодавиця/начальниця змушувала мене перейти на іншу роботу/посаду/відділ	1
Моя роботодавиця/начальниця зняла мене з прямого контакту з клієнтами	1
Моя роботодавиця/начальниця наказала мені приховувати свій поточний гендерний статус	1
Моя роботодавиця/начальниця чи колеги розповідали про мій гендерний статус іншим людям	4
Моя роботодавиця/начальниця не дозволила мені користуватися туалетом (душом) на основі моєї справжньої гендерної ідентичності	5

Як показують результати дослідження, біля половини трансгендерних людей зазнавали дискримінації з боку ЛГБ-спільноти.

Рисунк 5.6 – Чи стикалися Ви з дискримінацією з боку ЛГБ-спільноти?

На рис. 5.7 можна побачити відповіді респонденток на питання – «З якими формами дискримінації з боку ЛГБ-спільноти Ви стикалися?»

Дискримінація з боку ЛГБ-спільноти найчастіше проявляється в глузуваннях, токсичних жартах, публічних образах. Крім того, кожна п'ята з опитаних стикалась з неможливістю брати участь в заходах, а кожна десята отримувала відмову при спробі отримати членство в ЛГБ організаціях.

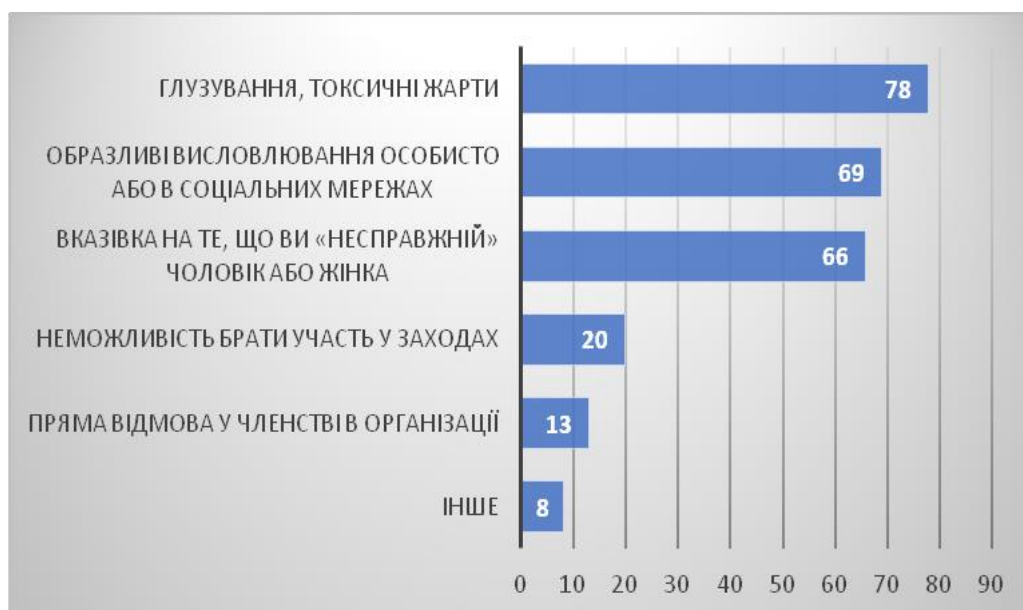

Рисунок 5.7 – Форми дискримінації з боку ЛГБ-спільноти (%)

У таблиці 5.8 можна побачити згруповані відповіді на відкрите питання - «Які саме сфери публічного простору респондентки вважають небезпечними і через це уникають їх відвідування?».

Таблиця 5.8 – Сфери публічного простору, які респондентки сприймають як небезпечні (%)

Сфери публічного простору	У %
Тренажерні зали, басейни	31
Лікарні, поліклініки	19
Державні інституції	11
Міський простір, транспорт	9
Магазини	8
Місця відпочинку, розваг	8
Навчальні заклади	7
Робота	2
Перукарні, салони краси	2
Шелтери	2
Громадські туалети	1

Досить часто респондент/ки вказували, що через можливі проблеми, пов'язані з їх транс*статусом, вони не можуть займатися спортом, відвідувати тренажерні зали і басейни. Зокрема, вони вказували на прояви трансфобії, а також дискомфортний простір для транс*людей в спортзалах/басейнах.

- *«Хотів би відвідувати тренажерний зал або басейн, але це для мене неможливо через дисфорію і жорсткий поділ роздягалень на ч/ж».*
- *«Спортзал, басейн. Громадські місця, де є розподіл на похід в роздягальню з душем».*
- *«Не відвідую в принципі спортивні клуби та басейни зі зрозумілих причин, хоча за станом здоров'я мені потрібен басейн».*

Досить часто респондент/ки вказували на те, що уникають відвідування лікарень/поліклінік/лікарів через страх стати об'єктом булінгу або дискримінації.

- *«Уникаю відвідування гінеколога, кабінет УЗД (документи на чоловіче ім'я)».*
- *«Уникаю зайвих походів в поліклініку, ніяких лікарів (зовсім), хоча маю хронічні захворювання, уникав лікувальних процедур, де потрібно відкрити верхню частину тіла».*

До державних інституцій були віднесені різні соціальні служби, а також поліція, юристи, адвокати.

- *«З соціальними службами намагаюся якомога менше контактувати».*
- *«Складнощі з юристом через власність на квартиру (довго відкладав візит), служба зайнятості до зміни документів».*
- *«Мої друзі потрапили в неприємну ситуацію, ми викликали поліцію, але вона так і не приїхала. Ми хотіли йти писати заяву, але передумали, бо швидше за все нас би не сприйняли всерйоз і не прийняли б заяву».*

Публічного простору уникають близько 10% опитаних. Респонденти відзначають, що у них існує ірраціональний страх перед людьми і небажання контактувати з оточуючими.

- *«Іноді просто боюся виходити на вулицю».*

- *«Різні громадські заходи і місця. Я взагалі з дому виходити боюся».*

Приблизно така ж кількість респондент_ок вказували на те, що вони відчували дискомфорт при відвідуванні магазинів.

- *«Часто відмовляюся від відвідування продуктових магазинів, тому що там потрібно говорити з продавцем, а голос не відповідає зовнішності поки що».*

- *«Намагаюся вибірково ходити в магазини, тому що в деяких з них працює трансфобний персонал, який знає про мене».*

- *«Все ще ірраціонально боюся купувати алкоголь і сигарети, хоча документи змінені, тому що боюся, що мене звинуватять у крадіжці паспорта».*

- *«Відчуваю стрес в магазинах одягу і при покупці продукції 18+ через паспорт, тому намагаюся уникати таких ситуацій».*

Навчальні заклади, за словами респондент_ок, дуже часто відрізняються трансфобним ставленням з боку викладацького складу і однокласників/одногрупників.

- *«Я не відвідував додаткові заняття в університеті, тому що наш факультет славиться консерватизмом і мені частенько вказували на мою гендерну експресію».*

- *«Мені було відмовлено в можливості прийти на традиційний університетський бал через те, що я хотів одягтися не відповідно до своєї паспортної статі (я транс-чоловік з документами, що не були змінені)».*

Транс*статус може бути перешкодою при влаштуванні на роботу.

- *«Безліч оголошень про вакансії. Гальмує думка про те, що це безглуздо».*

- *«Складно знайти роботу, не сприймають всерйоз».*

- *«Неохоче погоджуються мене прийняти, упереджене ставлення».*

Отже, проведене дослідження наочно показало існування широкого кола проблем і потреб, які мають місце в середовищі трансгендерних людей. Слід

підкреслити, що проблеми ці є багатозначними і багаторівневими, тому що породжуються, з одного боку, факторами різного порядку, а з іншого – в певних випадках мають різний вплив на представників різної гендерної ідентичності.

Соціальний простір як простір соціальних процесів, соціальних відносин і соціальних позицій, судячи з результатів опитування, є не просто недружнім, але часто відверто ворожим по відношенню до трансгендерних людей. До соціального простору насамперед відноситься публічний простір.

У публічному просторі є місця, у відвідуванні яких опитані відчувають особливу потребу, але не можуть в повній мірі ними користуватися. Зокрема, це тренажерні зали, басейни, лікарні, поліклініки, державні установи.

Говорячи про публічний простір, окремо хотілося б зупинитися на навчальних закладах. 46% опитаних є студентками або ученицями/учнями шкіл, при цьому 43% опитаних вказують, що однією зі значних проблем є дискримінація/залякування/булінг в навчальних закладах, в результаті чого транс*люди або знаходяться в стані хронічного стресу, або змушені переривати навчання, або не мають можливості вибору потрібної спеціальності або навчального закладу.

Опитані нерідко вказують, що відчувають дискримінацію на робочому місці і, щоб уникнути її, намагаються приховати свою гендерну ідентичність. В інших випадках вони нерідко стають об'єктами глузувань, спроб контролю поведінки тощо. Ряд респонденток вказували на факти різноманітних протиправних дій по відношенню до них. Описані ситуації свідчать про те, що трансгендерні і небінарні люди потребують правової допомоги, а також заходів щодо захисту їх життя і здоров'я.

5.3 Попередження насильства серед дітей та щодо дітей у загальноосвітніх навчальних закладах

В рамках даного розділу представлені узагальнені результати реалізації програми «Попередження насильства серед дітей та щодо дітей у загальноосвітніх навчальних закладах», що впродовж п'яти років

реалізувалась спільними зусиллями фахівців Гендерного ресурсного центру СумДУ, громадської організації «Жіночий консорціум України» та пілотних шкіл - КУ «Сумська загальноосвітня школа I-III ступенів №22 імені Ігоря Гольченка СМР» і Лебединської ЗОШ I-III ступенів №1.

Ця робота є прикладом послідовного і системного просування у напрямку попередження дискримінації та насильства у шкільному середовищі, оскільки включала:

- вивчення глибинних чинників, що зумовлюють прояви насильства у шкільному середовищі;
- виражену комунікаційну складову, спрямовану на налагодження контактів та визначення кола можливих акторів у процесі реалізації заходів, спрямованих на попередження та подолання будь якої дискримінації та насильства серед учасників освітнього процесу;
- тренінгову роботу, спрямовану на набуття навичок виявлення та протидії різним формам насильства у тому числі й визначення гендерних аспектів насильства у шкільному середовищі;
- просвітницьку роботу, спрямовану на всіх учасників освітнього процесу – педагогічний та допоміжний персонал, учнів, батьків, включаючи навчання для педагогів методичним аспектам організації роботи з розв’язання проблеми насильства у навчальному закладі.

Впродовж п’яти років колективи шкіл-учасниць проєкту проводили дослідження, проходили цикл тренінгів, розробляли плани дій, брали участь у супервізіях. Тривалий період реалізації проєкту відзначився суттєвими змінами в зовнішніх умовах – це і виокремлення булінгу як прояву насильства, посилення ролі загальноосвітніх навчальних закладів у розв’язанні проблеми насильства серед дітей та стосовно дітей, і пандемічні обмеження. Але і тренери проєкту, і самі учасник/ці переконались, що протягом цього періоду проблема насильства не просто не втрачала своєї актуальності, а й набирала гостроти, у тому числі - внаслідок вищезначених причин. Крім того, для шкіл останнім часом постала потреба розроблення внутрішніх політик щодо проблеми насильства, набуття

навичок реагування на випадки насильства. Тому проєкт створив додаткові можливості для шкіл проваджувати цю роботу більш професійно, із застосуванням сучасних підходів та інструментів. А пандемія виявила ще й додаткову потребу підтримки вчителів задля запобігання синдрому професійного вигорання, навчання педагогів бути ресурсними у змінному та невизначеному середовищі.

Початковим етапом роботи в рамках програми було проведення «Дослідження з питань гендерних аспектів насильства у школах України». Дослідження виконано Сумським державним університетом на замовлення Всеукраїнської громадської організації «Жіночий консорціум України» серед учнів/учениць та вчителів шкіл у Рівненській, Черкаській та Сумській областях. Метою даного дослідження було з'ясування дітьми та вчителями і вчительками рівня розуміння, сприйняття та ставлення до гендерних проблем та зокрема - до проблеми гендерного насильства у загальноосвітніх навчальних закладах.

В ході дослідження (2016 рік), яким було охоплено 1500 учнів/учениць та 405 вчителів (пропорційно у Рівненській, Черкаській та Сумській областях) знайшла підтвердження одна з робочих гіпотез щодо того, що в основі проявів дискримінації та насильства лежать стереотипні уявлення щодо особливостей поведінки, мотивації та очікувань стосовно хлопців та дівчат. При цьому значна частина таких стереотипів свідомо чи несвідомо функціонує і поширюється не лише в учнівському, але й у вчительському середовищі, впливаючи, таким чином, і на формування відповідних уявлень у школярів. У свою чергу, наявність суттєвих розходжень у позиціях опитаних вчителів та учнів, у тому числі й стосовно існування та поширеності стереотипів, не сприяють забезпеченню рівних можливостей для дівчат та хлопців і здатні впливати на їх подальше навчання та самореалізацію у майбутньому [134].

Вже на підготовчих етапах та ході дослідження з боку спостерігалось насторожене відношення до проблеми гендерного насильства з боку не лише керівництва шкіл та вчителів, але й з боку батьків учнів. А тому особлива увага і в ході роботи була приділена як процедурним питанням проведення

опитування, так і наступній послідовній роботі з цільовими групами з метою подолання стереотипів та упереджень. І така робота не була зайвою, хоча варто зазначити значне посилення уваги і з боку керівництва системи освіти різного рівня, і громадських організацій, і окремих шкіл до цієї проблематики та реальний запит на методики та практичні рекомендації щодо можливостей реагування у конкретних ситуаціях [135].

Визначені в ході дослідження особливості ситуації та оцінки, включаючи оцінки рівня залучення дівчат та хлопців до різного роду заходів, особливості ставлення вчителів до дітей, що ґрунтується на ознаці статі, бачення поширеності проблема гендерного насильства у шкільному середовищі, його конкретних проявів та найбільш прийнятні форми допомоги, стали основою для планування подальших кроків і заходів.

Особливістю ситуації, яка була зафіксована як в ході проведеного дослідження, так і в ході реалізації основного етапу проекту, було значно вищі показники визнання рівності та заперечення будь яких провів дискримінації вчителями у порівнянні з учнями. Тоді як учні частіше вказують про певні преференції для хлопців та дівчат і різницю у підходах, що проявляється як у навчально-методичній, та у позакласній роботі. Визнаючи такі особливості оцінок вчителів свідченням прояву певного роду корпоративної солідарності в освітянському середовищі, все ж варто зазначити і досить високий рівень відкритості та готовності освітян, що стали учасниками/цями проекту (особливо їх молодшої частини), до навчання і підвищення власного рівня обізнаності у питаннях виявлення, ідентифікації проявів гендерно-обумовленого насильства, боулінгу, а також до оволодіння новими техніками і методиками щодо надання допомоги учням у випадках проявів насильства тощо.

Варто зауважити, що в ситуації, коли більше 90% вчителів вважають себе добре обізнаними у питаннях гендерно-обумовленого насильства та гендерної дискримінації, не всі вони готові визнати значимість проблеми поширеності цих явищ у школі. Досить часто вони демонструють абстрактне і відсторонене розуміння проблеми насильства і не вважають цю проблему актуальною (як

мінімум – для своєї школи). Тоді як учні, які брали участь в опитуванні та були залучені до окремих заходів проєкту, значно частіше зазначають, що вони самі зустрічались з проявами обмежень та гендерно обумовленого насильства: обмеження участі у тій чи іншій діяльності, обмеження прав через стать, а також цькування/булінг та знецінення інтересів (тому що дитина є хлопцем, або через те що вона – дівчина). Проведене дослідження показує, що чим більшим є «шкільний досвід», тим більші відсотки учнів фіксують, що вони зустрічались з проявами гендерно обумовленого насильства [134].

Загалом реалізований проєкт переслідував низку масштабних цілей і дозволив не лише більш рельєфно окреслити проблематику у частині поширеності проявів гендерно-обумовленого насильства, а й реалізувати цікаві просвітницькі заходи та сформувати команду мотивованих та підготовлених тренерів/ок з числа безпосередніх учасників освітнього процесу. Зокрема, було реалізовано такі цільові заходи проєкту:

- Дослідження потреб шкільних педагогів у розв'язанні проблеми насильства у дитячому середовищі, визначення гендерних аспектів насильства у шкільному середовищі, а також оцінювання рівня безпеки у школі;
- Підготовка команд тренерок для роботи зі шкільними педагогами з питань розв'язання проблеми насильства в загальноосвітньому навчальному закладі;
- Навчання для педагогів пілотних шкіл методичним аспектам організації роботи з розв'язання проблеми насильства в загальноосвітньому навчальному закладі;
- Укладання шкільних планів дій з попередження та розв'язання проблеми насильства у шкільному середовищі;
- Проведення супервізій випадків насильства у шкільному середовищі спільно з педагогами пілотних шкіл;
- Проведена фінальна конференція з презентації результатів проєкту, на якій підведені підсумки активностей за зроблені певні узагальнення отриманого досвіду, які будуть використані у подальшій роботі.

В ході підсумкової конференції¹⁴ було презентовано досягнуті результати, набутий досвід, а також методичні матеріали «Організація роботи з розв'язання проблеми насильства у школі». Учасниці конференції мали змогу ознайомитись з підходом, запропонованим програмою, для попередження насильства, а саме – підтримка педагогів та організація цієї роботи як системи правил. Для продовження практик, запропонованих проектом, педагоги отримали методичні матеріали та навички проведення супервізій. Адже процес розбудови безпечного, доброзичливого та вільного від насильства середовища в навчальних закладах має бути постійним, системним та комплексним.

Зважаючи на те, що школа виступає важливим і по-суті первинним (хоча і не єдиним) інструментом інформування дітей з питань гендерно обумовленого насильства та гендерної дискримінації, акцентування проблематики та навчання конкретним навичкам виявлення фактів насильства та надання допомоги у випадках гендерного обумовленого насильства видається вкрай важливим і актуальним.

5.4 Ініціативи для людей похилого віку як шлях подолання ейджизму

Особливістю соціально-демографічної ситуації в Україні є катастрофічне старіння населення. А тому актуальним є аналіз чинників, що можуть породжувати прояви дискримінації стосовно людей похилого віку, а також шляхів попередження та подолання таких проявів.

Старість є особливим етапом у житті людини. Змінюється її соціальний статус, що пов'язано перш за все з віковими змінами у функціонуванні організму та з припиненням або обмеженням трудової діяльності. Як наслідок, змінюється коло спілкування людини, спосіб життя, розпорядок дня. Зміни вірогідні й у матеріальному становищі, психологічному та моральному самопочутті. Життя стає менш наповненим різними подіями, натомість здається, що час минає все швидше.

¹⁴ <https://ppst.sumdu.edu.ua/uk/novyny/675-fakhiychyni-kafedry-orhanizuvaly-konferentsiiu-z-poperedzhennia-nasyilstva-u-shkilnomu-seredovyshchi>

Може бути реалізовано два сценарії щодо місця похилих людей у суспільстві: песимістичний та оптимістичний (рис. 5.8).

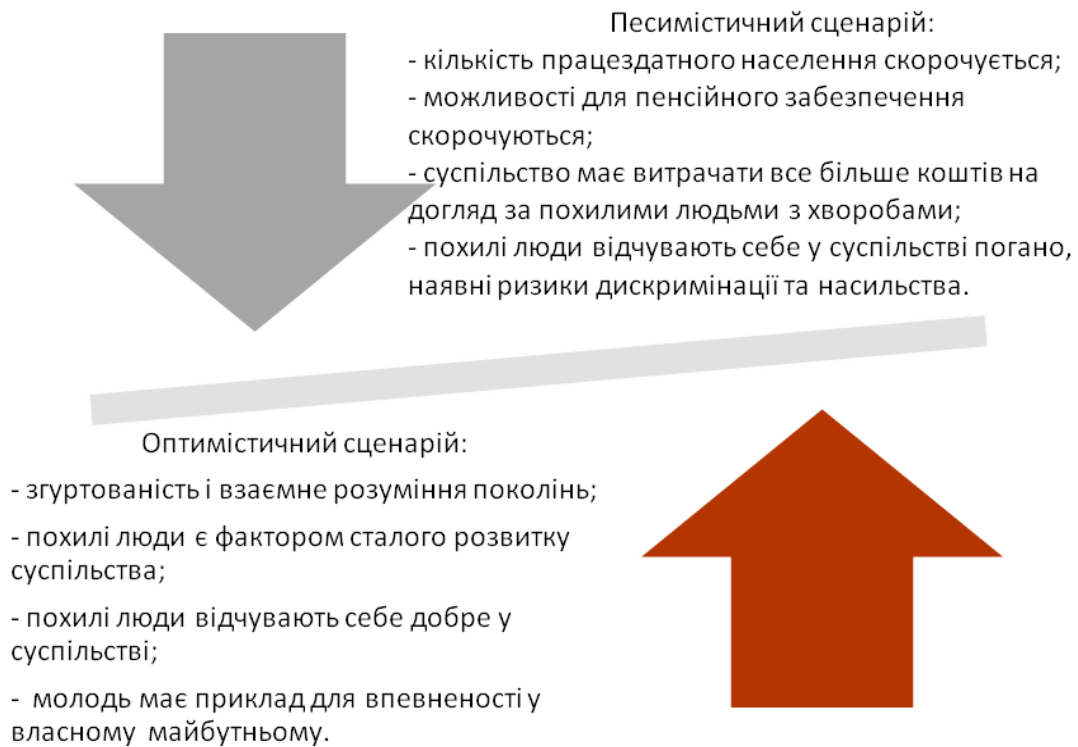

Рисунок 5.8 – Сценарії місця людей похилого віку в суспільстві

Хоча наразі ситуація в Україні виглядає як така, що розвивається за песимістичним сценарієм, однак є можливості змін на краще. Міжнародні документи та іноземний досвід яскраво ілюструють можливості оптимістичного сценарію. І те, який сценарій буде реалізовано, залежить не лише від державної політики, але й від послідовної її реалізації на рівні територіальних громад, а також від позиції кожної людини та сім'ї. При цьому практика засвідчує, що вигоди від розвитку суспільства більш дружнього для людей похилого віку, позитивно відображаються й на інших соціальних групах.

Отже людина, яка звільнилася (або частково звільнилася) від праці, досягши пенсійного віку, отримує новий статус у родині. Пенсіонери можуть зосередитися на сімейних справах, на домашньому господарстві. Якщо вони живуть із дітьми або поруч із ними, то можуть присвятити себе піклуванню про

онуків. Самопочуття людини похилого віку при цьому визначається атмосферою у родині, ставленням молодшого покоління до бабусь і дідусів. Це визначається також усвідомленням у родині того, що похила людина вже може й не мати колишньої енергії, потребує особливого харчування, стає більш вразливою щодо хвороб, з часом може потребувати все більшої уваги до себе.

Хоча далеко не всі люди похилого віку, які виходять на пенсію, готові зосередитися лише на домашньому господарстві, турботам про родину та піклуванні про онуків. Для когось вихід на пенсію – це довгоочікувана можливість самореалізації, можливість взятися за справи, які раніше відкладалися (наприклад, малювання, інші види творчості, подорожі чи господарювання на дачі).

Самопочуття похилої людини значною мірою визначається її сімейним станом. Значення шлюбу зростає у зв'язку з потребою в спілкуванні, взаємодопомозі, а також із необхідністю нової організації і підтримки життя. Але не всі люди мають можливість зустріти старість у шлюбі. В Україні значною є кількість людей, які доживають свій вік наодинці. Емоційні переживання людей похилого віку є дуже різноманітними. Істотними факторами, що впливають на стан емоційної сфери людей похилого й старечого віку є втрата родичів і близьких друзів, незадовільне матеріальне становище, відхід із родини дітей або погані відносини з ними, страх перед хворобами і неміччю. Для когось життя завершується старістю-катастрофою, старістю-деградацією, втратою сенсу, для когось – старістю-гармонією, старістю-мудрістю, заради чого варто жити [136].

Слід взяти до уваги, що похилий вік – це не лише звільнення від роботи та перегляд звичних сімейних обов'язків. Зміни основних пізнавальних процесів людини є частиною нормального процесу старіння, серед яких спостерігаються сенсорні втрати, зниження гостроти зорового і слухового сприйняття; звуження обсягу уваги, утруднення зосередження і переключення уваги; зміни пам'яті тощо. Натомість перевагою старості є мудрість як метакогнітивна якість. Мудрість – це здатність сприймати життя в цілому, із радістю та горем, злетами та падіннями. Хоча можливий і відчай з приводу «не так» прожитого життя.

Мудрість – це здатність мати справу з парадоксами, уміння погоджувати різні думки, жити у поліфонії подій, бути діалогічним. Мудрість – це також і експертна система знань, яка містить дар передбачення і дозволяє виносити зважені судження, давати поради з життєво важливих питань [135].

Однак у сучасному технологічному суспільстві накопичений досвід старшого покоління втрачає своє визнання. Більш обізнана в технологіях молодь дивиться на похилих людей як на таких, що не розуміють сьогодення. Ознакою сучасності стає втрата колишньої поваги до старших поколінь. Традиційний конфлікт «батьки та діти» трансформується в протиставлення досвіду, накопиченого старшим поколінням, і нових технологій, опанованих молоддю. Французький соціолог Кюблер-Росс зазначає: «парадокс сучасної цивілізації полягає в тому, що вона множить число людей похилого віку, що відтворюють культуру минулого, в той час як знання і культурні цінності еволюціонують з небаченою швидкістю» [136]. У таких умовах актуальним представляється формулювання мети щодо згуртування старшого та молодого поколінь і забезпечення синергії їх досвіду. Однак бар'єром для реалізації цієї мети є наявні випадки дискримінації.

Поняття «ейджизм» означає презирство й утиск молодими та сильними старих і слабких, хоча воно може бути застосоване і в зворотному розумінні від старших до молодших.

Класичним стереотипом сприйняття людей похилого віку в Україні є «бідні», «хворі», «самотні». Хоча наявні й позитивні визначення «зрілі», «мудрі», «добрі, щирі до своїх онуків» [137].

Ейджизм може проявлятися і в медичному аспекті в наслідок стереотипів: «та скільки йому/їй вже залишилося...».

В суспільстві сьогодні наявні практики насильства стосовно людей похилого віку в сім'ях і в громадах. При чому вразливість людей похилого віку щодо насильства може зростати по мірі того, як погіршується їх здоров'я, зменшуються можливості функціонування та самообслуговування, по мірі того, як з'являється потреба у догляді. Дослідники виділяють такі чинники, що

спричиняють насильство стосовно людей похилого віку: ситуаційні; відтворення моделі поведінки, яка була сформована в процесі виховання в сім'ї в ранньому дитинстві; деформації особистості похилої людини і особистість опікуна; зростаючої безпорадності та залежності людей похилого віку; розбіжності образів людини в її минулому і в сьогоденні [136]. Безперечно, ситуація залежить від стосунків у конкретній родині чи громаді, однак разом із тим доцільною представляється цілеспрямована політика держави у відповідь на виклики старіння населення та пов'язані із цим ризики дискримінації та насильства.

Особливої уваги потребує стан здоров'я похилої людини. З одного боку, необхідною є організація регулярних медичних оглядів, профілактика захворювань, лікування. З іншого боку, потрібно брати до уваги, що незворотній розвиток деяких хвороб призводить до втрати людиною здатності до самообслуговування. Виникає необхідність у догляді, а відмова людині у догляді є утисненням її прав, тобто дискримінацією.

Отже, у процесі старіння знижуються фізичні можливості та працездатність людини, змінюється психіка. Також все більш помітними стають зміна зовнішнього вигляду людини. Гострі стани замінюються на хронічні, знижується імунітет, починають наростати проблеми. Захворювання опорно-рухового апарату, органів травлення, серцево-судинної та нервової систем обмежують активність людини, вимагають своєчасних обстежень і виконання приписів лікарів, фінансів на лікування. Для рідних настає час, який вимагає турботи про похилу людину в її хворобі та немічі.

Необізнаність родин щодо основ здорового образу життя підсилює ризики несприятливого перебігу хвороб у похилому віці. Але справжньою несподіванкою може стати старече слабоумство, яке змінює зовнішній вигляд, вираз обличчя, поведінку людини. У наслідок захворювання індивідуальні психологічні особливості людини загострюються, перебільшуються. Ощадливість перетворюється на скупість, легка неуважність у міжособистісних відносинах трансформується в дивну черствість. З'являється патологічний егоїзм, людину перестають хвилювати проблем навіть власних дітей і онуків.

З'являється скупість, звичка ховати гроші. За такими хворими потрібен постійний догляд і делікатне поводження. На родичів лягає важка, а іноді і фізично нездійсненна функція обслуговування похилої людини, що не відповідає за свої дії. При цьому елементарне незнання і нерозуміння того, що відбувається, може спричиняти дискримінацію похилої людини, яка має захворювання і потребує догляду.

З урахуванням кількості людей похилого віку в суспільстві потрібен подальший розвиток системи послуг та інфраструктури, що відповідають на їх потреби. І це не питання перемоги в конфлікті «батьки та діти», протиставлення накопиченої роками мудрості людини та володіння надсучасними технологіями. Це питання забезпечення прав людини та викорінювання (профілактики) дискримінації в суспільстві.

У цьому контексті реформа децентралізації, що забезпечила виникнення в Україні територіальних громад, наблизила прийняття рішень і фінансові ресурси до громадян, відкриває можливості для реалізації оптимістичного сценарію з проблеми старіння. Певні питання можна поступово вирішувати на місцях, за умови прихильності керівників громад ідеям прав людини, зокрема людини похилого віку. Для реалізації такої прихильності дієвими виявляються такі інструменти:

- інструменти участі людей похилого віку та діалогу для забезпечення згуртованості, вироблення універсальних для різних цільових груп рішень, оптимізації витрат фінансів. Для цього у відповідності до «Десятиліття здорового старіння на період 2020-2030 рр.» потрібно створювати тематичні платформи для обговорення. Участь людей похилого віку в них є обов'язковою, адже вони мають право на участь у рішеннях, які безпосередньо зачіпають їхні інтереси, та отримання необхідної інформації;

- інструменти тематичних програм підвищення кваліфікації з проблем старіння для різних категорій – представників місцевого самоврядування, містобудівників, менеджерів і фахівців сфери послуг та громадського

транспорту, фахівців медичної та соціальної сфери, активу громадських організацій, тощо;

- інструменти стратегічного планування на рівні територіальних громад. В якості позитивних прикладів наведемо Муніципальну Програму «Громада відкритих можливостей для людей похилого віку» Вінницької міської територіальної громади на 2021-2023 роки.

Також важливо взяти до уваги, що міжнародний досвід («Десятиліття здорового старіння на період 2020-2030 рр.»), враховуючи наявну динаміку, орієнтує розробляти програми на десятиліття та більше. Це важливе з тих міркувань, що активне довголіття – процес, який формується протягом всього життя.

Дослідницька ініціатива Всесвітньої організації охорони здоров'я «Місто, де старість в радість, – місто для всіх вікових груп» має на меті те, щоб міста ставали більш сприятливими для похилих людей. Але ця ініціатива не відділяє похилих від інших жителів міста, про що й свідчить назва ініціативи. Доступні споруди та вулиці підвищують мобільність і незалежність людей з інвалідністю будь-якого віку. Безпечні райони дозволяють дітям, молодим жінкам і похилим людям із впевненістю виходити на вулицю для участі в активних видах дозвілля та відпочинку. Сім'ї мають менше стресу, коли їх старші члени отримують підтримку суспільства і необхідні медичні послуги. Суспільство в цілому отримує користь від участі похилих людей у волонтерстві чи оплачуваній діяльності. Місцева економіка отримує прибуток від похилих споживачів. Тим самим місто, яке адаптується під потреби похилих людей, стає кращим для всіх вікових груп.

Для того, щоб визначити характеристики міста, де старість в радість, організатори ініціативи «Місто, де старість в радість, – місто для всіх вікових груп» звернулися до першоджерел – похилих жителів міст. Були проведені фокус-групи в 33 містах на різних континентах Землі, у більшості міст отримані результати були доповнені даними фокус-груп, проведених представниками організацій, що працюють з людьми похилого віку, і членами їх сімей (2005-

2007 рр.). За результатами було складено процедуру для оцінки сприятливості міст [139]. Вихідною при цьому є можливість продовжувати жити на звичному місці в старості. Наведемо виявлені за даними названого дослідження показники в якості «дорожньої карти» і для українських міст (рис. 5.9 - 5.11).

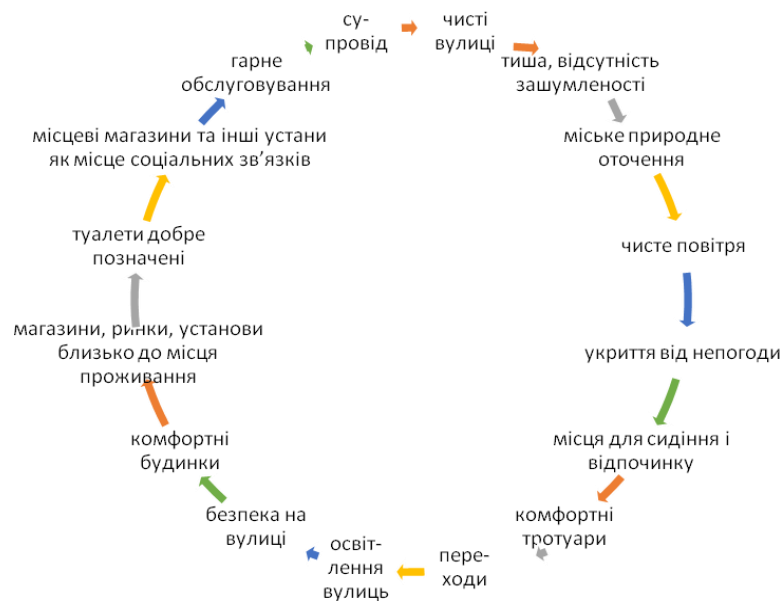

Рисунок 5.9 – «Місто, де старість в радість, – місто для всіх вікових груп»: будинки та вулиці

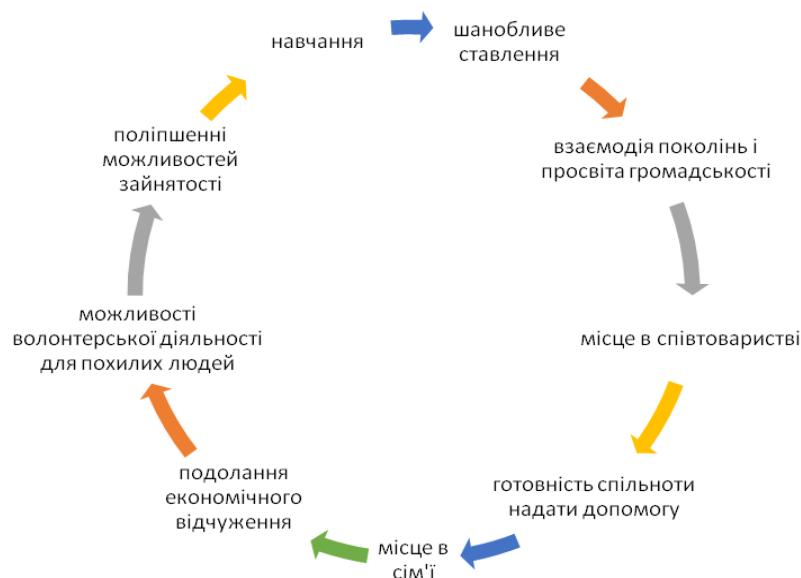

Рисунок 5.10 – «Місто, де старість в радість, – місто для всіх вікових груп»: повага і включеність в життя суспільства

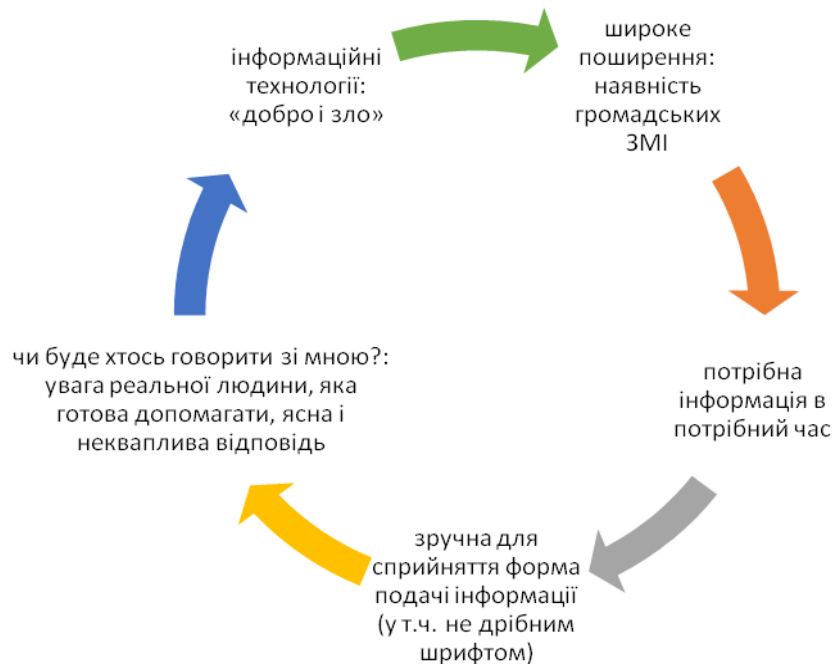

Рисунок 5.11 – «Місто, де старість в радість, – місто для всіх вікових груп»: інформація та комунікація

Разом із тим у вказаному дослідженні [138] виявлено низку тем, які потребують обговорення та узгодження в колі представників різних груп жителів громади. Наприклад, обговорення потребує наступне. Стримуючим фактором для походу в парк для похилих людей може бути загальна зона, де повз проносяться велосипедисти, скейтбордисти або ролери, або вигулюють великих собак. З одного боку, представляється доцільним облаштування маленьких, більш спокійних, відокремлених зелених ділянок на околицях міста, а не в великих жвавих парках, де багато дітей і скейтбордистів, але, з іншого боку, виникають ризики сегрегації похилих людей та доступності цих місць.

Потрібна дискусія і розпочати її скоріше за все мають самі люди похилого віку, спираючись на свій життєвий досвід, демонструючи власну мудрість. Старт для таких дискусій може бути задано в організаційних формах, що вже набули достатнього розповсюдження в Україні, – в університетах третього віку. Так, за британською моделлю «університети третього віку» передбачають можливості розповсюдження вже готового знання, а також і створення нового знання. Це представляється особливо цінним у громаді, де навіть за наявності суттєвої

кількості інструкцій, стандартів, прикладів вітчизняного та міжнародного досвіду потрібні власні стратегії та документи, що відображають специфіку саме цієї громади, забезпечують узгодження різних точок зору і досягнення синергії, вироблення універсальних рішень.

Отже прихильність правам людини, участь, навчання (підвищення кваліфікації) та стратегічне планування – ось те, що представляється важливим на рівні територіальних громад. І мудрість людей похилого віку є ресурсом для кожного із названих інструментів. При цьому проблема нехтування державою потреб та особливостей похилих людей є проблемою не лише тих, кому сьогодні 60+. Потрібна цілеспрямована політика держави, активність територіальних громад, громадських організацій і сімей щодо створення суспільства, дружнього до людей похилого віку. Сучасна молодь, турбуючись про тих, хто є похилим сьогодні, фактично має розбудувати систему, яка буде свого часу дружньою й для їх власної старості в суспільстві, яке старіє в умовах значної нерівності.

Включення похилих людей у життя суспільства, виключення фактів ейджизму та насильства дозволило б молодим людям звільнитися від страху перед старістю і конструктивно дивитися на похилий вік як на природну фазу свого власного життя.

Подальшого опрацювання та осмислення потребують такі аспекти:

- 1) індивідуальні переживання похилих людей, включаючи переживання щодо порушення можливостей до самообслуговування;
- 2) роль похилих людей у суспільстві, повагу до їх мудрості як до ресурсу сталого розвитку суспільства та стійкості громад;
- 3) практики організації догляду в сім'ях і громадах на засадах якості життя людини в показниках, які важливі для самої людини, яка отримує догляд, включаючи медичні, соціальні, психологічні, духовні аспекти;
- 4) проблеми старості та їх вирішення на рівні політики з урахуванням того, що похилі люди – це не лише одна із цільових груп соціальної роботи, а значна частина суспільства, яке старіє.

Рішення щодо цих аспектів на рівні науки, міжнародних, державних, місцевих політик, практик сімей та громад визначають подальше розгортання оптимістичного чи песимістичного сценарію щодо місця похилих людей у суспільстві й самого старіючого суспільства. А включення цих питань до порядку денного при формуванні політики на загальнодержавному та місцевому рівнях знизить ризики проявів дискримінаційного ставлення до цієї частини населення.

ВИСНОВКИ

У сучасних умовах розбудови української державності громадськість має не тільки розуміти ціннісно-нормативні виміри антидискримінаційного моделювання в соціальних системах, але й повною мірою ними користуватися. Як раз про це і йде мова в цій колективній монографії, до написання якої долучилися фахівці різних напрямків – юристи, соціальні робітники, філософи, соціологи, фахівці з гендерної політики тощо.

У звіті безпосередньо акцентується увага на те, що принцип заборони дискримінації (принцип «недискримінації») є основоположним принципом права, який виступає одним зі «стовпів» європейського та міжнародного права у сфері прав людини в цілому. Тому важливість цієї колективної праці полягає саме в теоретичному обґрунтуванні та підкресленні практичної значущості розуміння принципу рівності. Але, на жаль, викладені численні антидискримінаційні положення в національному законодавстві, досить часто сприймаються радше як філософський імператив, ніж як ефективний юридичний інструментарій, який може використовуватися в судах при аргументації позиції у справі, і унеможлиблює сучасне бачення заборони дискримінації, яка вимагає «рівного ставлення у рівних умовах (ситуації), і відмінного — у нерівних (відмінних) умовах». Отже, автори підкреслюють, що дискримінація є негативним явищем для суспільства, а боротьба з нею може набувати різноманітних форм: від формальної заборони нерівного поводження до позитивних заходів, покликаних виправити «структурну нерівність».

Так, автори наголошують, що крім розуміння чинного законодавства, його дотримання у контексті формування політики протидії дискримінації і насильству в суспільстві, важливим і актуальним є також формування відповідних ціннісних підвалин, які визначали б значимість поваги до кожної особи та її гідності, неприйняття будь-яких проявів насильства та дискримінації. Більше того, лише у випадку, коли саме такі цінності будуть позитивно

сприйматися і підтримуватися значною частиною суспільства, стане можливим говорити про реальність політики.

Саме тому в ході аналізу важливих і прийнятних для суспільства підходів до антидискримінаційного моделювання автори наголошують на необхідності звернення до його (суспільства) базових ціннісних основ, таких як культура, свобода, рівність, повага, взаєморозуміння, толерантність, довіра, відповідальність. Адже саме цінності відображають реальні потреби людей, виступають глибинними регуляторами діяльності у всіх сферах суспільного життя та джерелом індивідуальної мотивації. І у контексті визнання регулюючої ролі цінностей, які зафіксовані у міжнародному та вітчизняному законодавстві окрема увага приділена принципам формування та реалізації політики у сфері протидії дискримінації: принципу недискримінації; принципу «дійсної рівності», визнання цінності прав людини і гендерної рівності зокрема; безбар'єрності: принципу зобов'язань держави.

Виходячи з такого бачення, і підходи до побудови антидискримінаційної моделі, і представлений позитивний досвід у сфері протидії дискримінації та насильству розглядається авторами через аналіз найбільш ефективних механізмів формування та реалізації політики у сфері протидії дискримінації. До таких механізмів віднесено правовий захист, активну соціальну політику та позитивні упереджуючі кроки, вивчення потреб, преференцій та оцінок вразливих груп населення, інформування та просвітництво, а також співдію держави і громадськості у процесі формування та реалізації політики. Всі зазначені механізми реалізуються виключно на основі визнання цінності прав людини і гендерної рівності зокрема.

Рівність та заборона дискримінації є одними із базових цінностей, на яких побудовано сучасну людську цивілізацію. Тому, автори монографії особливу увагу звернули на необхідність розроблення соціально прийнятної політики, під якою розуміють узгодженість основних положень та завдань політики з базовими суспільними цінностями, ступінь сприйняття і згоди громадян зі

здійсненню конкретного варіанта політики; рівень задоволення потреб та інтересів цільових суспільних груп цієї політики.

За результатами аналізу міжнародних та вітчизняних документів з проблеми старіння як ціннісних та правових основ протидії дискримінації за ознакою віку, наголошено на необхідності фундаментальних змін не тільки на рівні дій, але й установок щодо віку та старіння. Тому, як механізм для зв'язку та взаємодії, пропонується створення спеціальної платформи, що передбачає роботу у чотирьох напрямках: врахування різноманітних думок людей похилого віку, членів їхніх сімей, осіб, які забезпечують догляд, молоді та представників громад, забезпечення їхньої участі у житті суспільства; виховання лідерів та зміцнення потенціалу на користь вживання належних заходів у різних секторах; налагодження зв'язків між різними зацікавленими сторонами з різних країн світу на користь поширення та узагальнення накопиченого ними досвіду; зміцнення бази даних, стимулювання наукових досліджень та інновацій для прискорення реалізації.

Особливість цього звіту не тільки в тому, що авторами проаналізовані чинні документи та надані рекомендації, а й в конкретних практичних представленнях щодо можливості реалізації ефективного використання механізмів і ресурсів, орієнтованих на захист прав і свобод осіб та повагу до гідності кожної людини. І це знайшло вираз у формуванні підходів до побудови моделі формування та реалізації політики протидії дискримінації та насильству.

В даному звіті представлений позитивний досвід, кращі практики реалізації політики протидії дискримінації та насильству, практики правової чи просвітницької роботи, дослідження, які дозволяють більш чітко виокремити проблеми. Зокрема, показано досвід роботи з потерпілими від насильства, які можуть отримати безплатну правову допомогу в системі безплатної правової допомоги Сумщини. Крім безпосередньо правової допомоги, велике значення має правопросвітницька робота фахівців системи правової допомоги Сумщини, які проводять заходи різного формату з питань протидії домашньому насильству для різних категорій населення.

Завдання захисту прав усіх людей полягає в тому, щоб застосовувати послідовний підхід до прав людини і не виключати жодної з груп людей. Тому в монографії також представлено дослідження, що стосується трансгендерів, які не повною мірою можуть користуватися своїми основними правами як на рівні юридичних гарантій, так і в повсякденному житті. Причому в основі багатьох упереджень лежать саме ціннісні установки, які формують стереотипи та очікування людей щодо представників даної гендерної групи, і їх власну поведінку. Метою даного дослідження було вивчення форм дискримінації, виявлення та опис дискримінаційних умов і ситуацій, з якими стикаються трансгендерні люди, що проживають в Україні.

Практична складова представлена також результатами реалізації програми «Попередження насильства серед дітей та щодо дітей у загальноосвітніх навчальних закладах», що впродовж п'яти років виконувалась спільними зусиллями фахівців Гендерного ресурсного центру СумДУ, громадської організації «Жіночий консорціум України» та пілотних шкіл - КУ «Сумська загальноосвітня школа I-III ступенів №22 імені Ігоря Гольченка СМР» і Лебединської ЗОШ I-III ступенів №1. Ця робота відповідає викладеному баченню параметрів анти дискримінаційної моделі та є прикладом послідовного і системного просування у напрямку попередження дискримінації та насильства у шкільному середовищі і надалі може реалізовуватися як в Сумському регіоні, так і в межах країни в цілому.

Зазначимо, що, хоча останнім часом посилилась увага з боку наукової спільноти до проблематики протидії дискримінації і з'явилися фахові наукові публікації, однак переважно вони мало відомі практикуючим юристам, соціальним робітникам, освітянам, фахівцям у сфері місцевого самоврядування. На жаль, проблема дискримінації не вивчається широко у закладах вищої освіти, на факультетах в межах окремих спецкурсів, не розглядаються стандарти антидискримінації, відсутні відповідні магістерські програми. І хоча пропонована робота з питань заборони та протидії дискримінації, звичайно ж, не зможе подолати усі вказані перепони на шляху до формування установок щодо

заборони та протидії дискримінації в Україні, однак вона спрямована на формування у громадян розуміння концепту дискримінації як основоположного принципу права та правової категорії, що забезпечена ефективним юридичним захистом. І поступ у цьому напрямку сприятиме досягненню Цілей тисячоліття, зокрема, реальному подоланню гендерної нерівності та соціальної ізоляції, відмови від дискримінації за національними, расовими, соціальними, гендерними, релігійними чи іншими ознаками.

Авторський колектив сподівається, що в результаті опанування цих матеріалів, читачі (фахівці різного профілю) переконуються, що принцип заборони дискримінації має «наскрізний» характер та підлягає застосуванню у випадках обмежень у визнанні, реалізації або користуванні будь-якими правами і свободами в будь-якій формі, якщо такі обмеження ґрунтуються на дискримінаційній підставі, що дозволить їм відчувати увесь потужний потенціал антидискримінаційного законодавства та реалізовувати його у своїй практичній діяльності.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Конституція України URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i>.
2. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.
3. Щодо виконання Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації України»: етнополітичний аспект. Аналітична записка національного інституту стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/schodo-vikonannya-zakonu-ukraini-pro-zasadi-zapobigannya-ta-protidii-pdf>.
4. Пономарьов С.Ю., Федорович І.Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні: Посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування. – К.: Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. – 74 с. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/iom_booklette-06_1kolonka_screen.pdf.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – С. 685.
6. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: підручник / І. І. Боброва, С. В. Болдирєв, В. О. Величко [та ін.]; за ред. С. Г. Серьогіної. – 4-те вид., перероб. та доп. – Х.: Право, 2018. – С.63.
7. Загальна декларація прав людини: від 12 грудня 1948 № 995_015 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
8. Конституція України від 1 січня 2020 р. №27-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
9. Про державну службу: Закон України від 10 листопада 2021 р. № 1810-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
10. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 1 серпня 2021 р. № 1638-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>.
11. Case of Willis v. United Kingdom / HUDOC European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60499>
12. Case of Kurić and others v. Slovenia / HUDOC European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99915>
13. Case of Altınay v. Turkey / HUDOC European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122497>
14. Handbook on European non-discrimination law. European Union Agency for Fundamental Rights, Council of Europe, 2010. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_non_discri_law_ENG.pdf

15. Case Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium / HUDOC European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57525>
16. Case of Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark / HUDOC European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57509>
17. Case of Ponomaryovi v. Bulgaria / HUDOC European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105295>
18. Case of D.H. and others v. The Czech Republic / HUDOC European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83256>
19. Case of Çam v. Turkey / HUDOC European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201399>.
20. General recommendation No. 25, on article 4, paragraph 1, of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, on temporary special measures / United Nations. URL: [https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20\(English\).pdf](https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20(English).pdf).
21. Ковбасюк С. Напрями інституалізації недискримінації в Україні// підприємництво, господарство і право.- №12.- 2019.- С. 259-265. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2019/12/49.pdf>.
22. The Madrid International Plan of Action on Ageing and the Political Declaration adopted at the Second World Assembly on Ageing in April 2002. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/ageing/MIPAA/political-declaration-en.pdf>.
23. The Regional Implementation Strategy for MIPAA for the UNECE Region. URL: <https://unece.org/population/ageing/mipaaaris>.
24. Національний звіт України про Регіональну стратегію впровадження Мадридського міжнародного плану дій про старіння 2007-2011 рр. URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/pau/age/country_rpts/UKR_e_report.pdf.
25. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року: Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015 року. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html>]
26. United Nations Decade of Healthy Ageing (2021-2030). URL: <https://www.who.int/initiatives/decade-of-healthy-ageing>
27. Проект Звіту про оцінку політики та нормативно-правової бази України щодо права літніх осіб на соціальний захист згідно зі статтею 23 Європейської соціальної хартії (переглянутої), проведеної в межах Проекту Ради Європи «Розвиток соціальних прав людини як ключовий чинник сталої демократії в Україні» / І. Роанья, О. Іванова, Я. Сімутіна. - 2020. URL: <https://rm.coe.int/zvit22122020ua/1680a0d463>].

28. Burri S., Prechal S. (2014) EU Gender Equality Law: Update 2013 / European Commission. URL: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/tools/legal-experts/index_en.htm

29. The Treaty of Rome of 25 March 1957 / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/romania/sites/romania/files/tratatul_de_la_roma.pdf

30. Case 43-75. Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena, Judgment of the Court of 8 April 1976. / EUR-Lex. Access to the European Union Law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1550407313722&uri=CELEX:61975CJ0043>

31. Case 149/77 Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena, Judgment of the Court of 15 June 1978 / EUR-Lex. Access to the European Union Law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1550407313722&uri=CELEX:61977CJ0149>

32. Case 69/80. Susan Jane Worringham and Margaret Humphreys v Lloyds Bank Limited, Judgment of the Court of 11 March 1981 / EUR-Lex. Access to the European Union Law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1550319187834&uri=CELEX:61980CJ0069>

33. Case 96/80. J.P. Jenkins v Kingsgate (Clothing Productions) Ltd, Judgment of the Court of 31 March 1981/ EUR-Lex. Access to the European Union Law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1550319187834&uri=CELEX:61980CJ0096>

34. Lombardo E., Meier P. (2007) European Union Gender Policy Since Beijing: Shifting Concepts and Agendas / Multiple Meanings of Gender Equality. A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe. URL: https://webs.ucm.es/info/target/Art%20Chs%20EN/CH2_MAGEEQbookVerloo_07EN.pdf

35. Case C-450/93. Eckhard Kalanke v Freie Hansestadt Bremen, Judgment of the Court of 17 October 1995 / EUR-Lex. Access to the European Union Law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1550409975454&uri=CELEX:61993CJ0450>

36. Case C-409/95. Hellmut Marschall v Land Nordrhein-Westfalen, Judgment of the Court of 11 November 1997/ EUR-Lex. Access to the European Union Law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1550413073315&uri=CELEX:61995CJ0409>

37. Gender Equality Commission / Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-commission>

38. Council of Europe Gender Equality Strategy 2018-2023 / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/strategy-en-2018-2023/16807b58eb>

39. Case of Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom / European Court of Human Rights HUDOC. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57416>

40. Case of Burghartz v. Switzerland / European Court of Human Rights HUDOC. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57865>

41. Case of J.D. and A v. the United Kingdom / European Court of Human Rights HUDOC. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-196897>

42. «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони». Постанова КМУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF#Text>

43. Інструкція щодо інтеграції гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0211-20#Text>

44. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

45. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

46. Національний огляд виконання Пекінської декларації та Платформи дій (1995 р.) та заключних документів двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН (2000 р.). URL: <https://www.mil.gov.ua/content/gender/Pekinska%20deklaracia.pdf>.

47. Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs>.

48. Цілі сталого розвитку. Ціль №5. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs/5>

49. Резолюція Ради безпеки ООН №1325, ухвалена Радою Безпеки на її 4213-му засіданні, 31 жовтня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_669#Text

50. Національний план дій з виконання резолюції ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#n14>

51. Резолюції Ради Безпеки ООН: жінки, мир та безпека / Веб сайт ООН Жінки: URL: <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2017/wpsresolutions-poster-uk.pdf?la=en&vs=3934>

52. Василевська Т. Ціннісні виміри вироблення публічної політики // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса 1(81). URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/vasylevska_tsinnisni.pdf.

53. Єлігулашвілі М., Федорович І., Пономарьов С. Організація навчання з питань дискримінації. Практичний посібник – К., 2015 – 136 с. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/guidelines_tot_draft_new-web_0.pdf.

54. О. Котовська Суспільні цінності як фактор становлення та розвитку зовнішньої політики України // Ефективність державного управління.- 2016.- Вип. 4 (49).- Ч.1; Добрева Н. Ф. Концептуальні основи формування соціальної політики в сучасних умовах функціонування економічної системи України / Н.Ф. Добрева, Є.М. Борщук, Т.К. Корецька // Ефективність державного управління. - 2015. - Вип. 44(2). - С. 73-79. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2015_44\(2\)__11.](http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2015_44(2)__11.)

55. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / Авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – 336 с. С. 9. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/suspilni_tsinnosti_164.pdf.

56. Невмержицька О.М. Цінність як поняття: теоретичні основи. Грані: Філософія. № 7 (123) липень 2015. К., 2015. С. 116.

57. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. / П.А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согамонов: пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — с. 429.

58. Соціальна стійкість територіальних громад в умовах пандемії COVID-19. Аналітичний звіт. – Суми: СумДУ, 2021. – 53 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/85720/1/Kostenko_social_sustainability.pdf?fbclid=IwAR29cfVoWHqIVnhf0l01emD3lMxjm4gKuZn3WYkb7sKK4vZUvAbx5u3PaKA/

59. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>. д 14.04.2021 № 366-р (rada.gov.ua)

60. Найдъонов О.Г. Значення соціокультурного розуміння соціогенезу в американській соціально-філософській думці для сучасного постіндустріального суспільства / О.Г. Найдъонов // Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал / Голов. ред. Д.В. Яковлев; відпов. секретар І.В. Шамша; Міністерство освіти і науки України; Національний університет "Одеська юридична академія". - Одеса, 2016. - Вип. 13. - С. 38-42.

61. Світове дослідження цінностей в Україні 2020. Колектив авторів (Л. Акуленко, О. Балакірева та ін.), ред. Потапенко. К. Український центр європейської політики. К., 2020. 216 с. URL: https://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf.

62. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. - 1997. - № 4. - С. 6-23

63. Л.А. Станіславенко Соціальні та економічні цінності українського суспільства. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/9781>

64. World Values Survey Wave 7 (2017-2020). Ukraine Study # WVS-2017. v1.5. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>

65. Балакірєва О. Соціально-економічні настрої населення України наприкінці 2020 року. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/4-75-2020/sotsialno-ekonomichni-nastroi-naselennia-ukrainynaprykintsi-2020-roku/>
66. Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Проект. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/709/>
67. "Щодо виконання Закону України "Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні": етнополітичний аспект". Аналітична записка. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/schodo-vikonannya-zakonu-ukraini-pro-zasadi-zapobigannya-ta-protidii#_ftn4
68. Пайпс Д. Заговор: объяснение успехов и происхождения «параноидального стиля». URL: <https://ru.danielpipes.org/2891/zagovor-obuyasnenie-uspehov-i-proishozhdeniya>
69. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. URL: http://skabber.nir.com.ua/files/Социальный_капитал.pdf; Granovetter Mark S. The strength of weak ties. American Journal of Sociology, 78 (1973), pp. 1360-1380. URL: granovetter73weakties.pdf (stanford.edu).
70. Фукуяма Ф. Соціальний капітал. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm>; про «негативний» соціальний капітал див.: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/05.pdf>
71. Соціальний капітал: довіра і толерантність – міра за міру. URL: http://gazeta.dt.ua/socium/socialniy-kapital-dovira-i-tolerantnist-mira-za-miru_.html
72. Фітісова А.В. До проблеми фундаментальної концептуалізації соціального зв'язку. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268619498.pdf>; Грановеттер М. Сила слабких связей. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sila-slabyh-svyazey>
73. Сичова А.О. Негативний соціальний капітал: деформація конструктивізму. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/expert/5/9.pdf>
74. Соціальна фасилітація: опис феномену, приклади. URL: <https://publish.com.ua/nashi-dni/sotsialna-fasilitatsiya-opis-fenomeni-prikladi.html>
75. Максименко С.Д., Носенко Е.Л. Експериментальна психологія. URL: http://pidruchniki.com/15180609/psihologiya/sotsialna_fasilitatsiya
76. Соціальна фасилітація і інгібіція. URL: https://stud.com.ua/15757/psihologiya/sotsialna_fasilitatsiya_ingibitsiya
77. The Social Animal by Elliot Aronson. URL: <https://xn--webeducation-dbb.com/wp-content/uploads/2019/12/Elliot-Aronson-The-social-animal-Worth-Publishers-1999.pdf> (Chapter 8. Liking, Loving, and Interpersonal Sensitivity)
78. Ворожість до меншин є заразливою // Psyfactor.org [Електронний ресурс]. URL: <https://psyfactor.org/news/sciense93.htm>
79. Вернік О.Л. Вплив мас-медіа і агресія людини. URL: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v7/i3/6.pdf>; Екранне насильство: вплив мас-

медіа (частина перша). URL: <https://www.mediakrytyka.info/za-scho-krytykuyut-media/ekranne-nasylstvo-vplyv-mas-media-chastyna-persha.html>; Екранне насильство: вплив мас-медіа (частина друга). URL: <https://www.mediakrytyka.info/za-scho-krytykuyut-media/ekranne-nasylstvo-vplyv-mas-media-chastyna-druha.html>; Вплив телебачення на свідомість та поведінку неповнолітніх. URL: <https://studfile.net/preview/9014537/page:2/>

80. Kowal M., Conroy E., Ramsbottom N., Smithies T., Toth A., Campbell M. Gaming Your Mental Health: A Narrative Review on Mitigating Symptoms of Depression and Anxiety Using Commercial Video Games. URL: <https://games.jmir.org/2021/2/e26575>

81. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід: монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. 300 с. (Параграф 1.5). URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12407/1/Yankovych_Kikinezhdj_Kol_mon.pdf

82. Про віртуально-груповий «тунель реальності» та «культурний трайбалізм», і породжену ними мізогінію та націоналізм див.: Жданов С. Тоннель реальности: как соцсети вызывают «ожирение» мозга и продают нас корпорациям. URL: <https://knife.media/dark-social/>

83. Афанасьєва М. Позитивна та зворотна дискримінація у виборчій сфері. URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article>; Зворотна дискримінація: чоловіків у Швеції не беруть на "жіночі" роботи. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-56222209>

84. Семигіна Т. В. Міжнародна соціальна робота: глобальні пріоритети соціального розвитку і нове визначення соціальної роботи. Вісник АПСВ. 2015. № 1–2. С. 6–11

85. Global Social Work Statement of Ethical Principles. 2018. URL: <https://www.ifsw.org/global-social-work-statement-of-ethical-principles/>

86. Social service workforce safety and welldeing during the COVID-19 response: Recommended actions. UNICEF, 2020. URL: <https://www.unicef.org/media/68501/file/Social-Service-Workforce-Safety-and-Wellbeing-during-COVID19-Response.pdf>

87. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text>

88. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2017 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80>

89. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text>

90. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>; Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

91. Про соціальні послуги: Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>

92. Глазунов С.В. Нариси з історії соціальної роботи: навч. вид. Донецьк: РВВ ДНУ, 2015. 116 с.

93. Попович Г. М. Умови інституціалізації соціальної роботи в Україні: автореф. дис.... канд. соціол. наук: 22.00.03 / НАН України; Ін-т соціол. Київ, 2004. 20 с.

94. Стеценко Н.М. Питання дитячої ручної праці в концепції елементарної освіти Й.Г. Песталоцці. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2012. Вип. 1. С. 264-269. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpudpu_2012_1_37

95. Тименко В. М. Історичні етапи розвитку теорії соціальної роботи в США. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія «Педагогіка. Психологія»*. 2010. № 3. С. 44–48. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPP/article/view/2147>

96. Richmond M.E. Possibilities of the Art of Helping. *The long view*. Papers and addresses by Mary E. Richmond, selected and edited with biographical notes by Joanna C. Colcord, and Ruth Z. S. Mann. New York: Russell Sage Foundation, 1930. URL: https://archive.org/stream/longviewpapersad00joan/longviewpapersad00joan_djvu.txt

97. History of social work. URL: <https://historyofsocialwork.org/eng/index.php>

98. Попова А.О. Соціальна робота з дітьми у місцевих громадах Сполучених Штатів Америки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2019. 230 с. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27623/1/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%8F_%D0%94%D1%80%D1%83%D0%BA_%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0_20.06.pdf

99. Wieler J. Alice Salomon. *Journal of Teaching in Social Work*. 1988. 2(2). P. 165–171. URL: [https://historyofsocialwork.org/1929_ENG_Alice_Salomon/1988,%20JTSW,%20Alice%20Salomon%20\(c%20notice\).pdf](https://historyofsocialwork.org/1929_ENG_Alice_Salomon/1988,%20JTSW,%20Alice%20Salomon%20(c%20notice).pdf)

100. Education for Social Work: A Sociological Interpretation based on an International Survey. By Alice Salomon. Zürich: Verlag für Recht und Gesellschaft A. G.: Leipzig, 1937. 264 p.

101. Байбакова О.О. Історичні аспекти соціальної роботи і підготовки фахівців у США. *Психолого-педагогічні науки*. 2016. № 1. С. 235–239.

102. Ferguson I. Another Social Work is Possible! Reclaiming the Radical Tradition. *Theories and Methods of Social Work: Exploring Different Perspectives*. University of Ljubljana, 2009. P. 81–98. URL: https://www.historyofsocialwork.org/1975_radical_social_work/2009,%20Ferguson,%20radical%20social%20work.pdf

103. Morgan D.L. Paradigms Lost and Pragmatism Regained: Methodological Implications of Combining Qualitative and Quantitative Methods. *Journal of Mixed Methods Research*. 2007. Vol. 1. P. 48–76. URL: http://www.pm.lth.se/fileadmin/_migrated/content_uploads/4._Morgan_Pragmatism_Regained.pdf, с. 50

104. Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник / за заг. ред. Л.Ю. Байди, О.В. Красюкової-Еннс; кол. авт.: Л.Ю. Байда, О.В. Красюкова-Еннс, С.Ю. Буров та ін. Київ, 2012. 216 с. URL: https://ud.org.ua/images/pdf/Invalidnist_ta_suspilstvo.pdf

105. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71

106. Рамон Ш. Західна і східна Європа і соціальна політика. *Соціальна робота в Україні: перші кроки* / за ред. В. Полтавця. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 2000. 236 с. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5121/Sotsialna_robota.pdf?sequence=1&isAllowed=y

107. Крисюк Ю. П. Покарання як складова системи соціального контролю над злочинністю. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 39–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_2_9

108. Дука О. А. Розвиток професійної компетентності персоналу органу пробації у відомчих навчальних закладах державної кримінально-виконавчої служби України: дис. ... канд. пед. наук: Київ, 2019. 296 с. URL: http://ipood.com.ua/data/avtoreferaty_i_dysertatsii/2019/DUKA_diser_pas.pdf, с. 29

109. Іванова О. Л. Передумови формування соціальної політики в Україні. *Соціальна робота в Україні: перші кроки* / за ред. В. Полтавця. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 2000. С. 87–111. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5121/Sotsialna_robota.pdf?sequence=1&isAllowed=y

110. Семигіна Т. В. Соціальна робота і радянське соціальне забезпечення. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4123/Semyhina_fakhova_sotsialna_robota.pdf?sequence=1&isAllowed=y

111. Кейс-менеджмент внутрішньопереміщених осіб: методичні рекомендації / авт.-упоряд. Н. Є. Гусак. Київ, 2015. 62 с.
112. Standards of Practice for Case Management. Case management society of America. Revised 2010. URL: <https://www.abqaurp.org/DOCS/2010%20CM%20standards%20of%20practice.pdf>
113. Ethics of Social Work: Principles and Standards. International Federation of Social Workers. 1994. URL: https://is.muni.cz/el/fss/jaro2005/SPP807/um/438359/Eticky_kodex_mezinarodni_federace_socialnich_pracovniku.pdf
114. Ibarra K., Miller J., Wagner F. Difficult Decisions: A Tool for Care Workers. 2014. 73 p. URL: <https://www.nswp.org/resource/international-guidelines/difficult-decisions-tool-care-workers>
115. Семигіна Т. В. Підготовка соціальних працівників до роботи в громаді. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8662/Semygina_Pidgotovka_socialnyx_pracivnykiv.pdf?sequence=1&isAllowed=y
116. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
117. Слозанська Г. І., Горішна Н. М. Діяльність фахівця із соціальної роботи з надання соціальних послуг населенню у територіальній громаді. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2016. № 12. С. 113–118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2016_12_26
118. Слозанська Г. І. Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи у територіальних громадах: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка (231 – соціальна робота) / Терноп. нац. пед. ун-т імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2019. 687 с. URL: http://tnpu.edu.ua/naukova-robota/documents-download/d-58-053-03/Dis_Slozanska.pdf
119. Козубовська І. В. Територіальна громада як об'єкт діяльності фахівця з соціальної роботи. *Social Work and Education*. 2019. Vol. 6, No. 1. P. 19–31. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=socworkeduc_2019_6_1_5
120. The changing nature of work: World Development Report. 2019. 138 p. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/816281518818814423/pdf/2019-WDR-Report.pdf>
121. Report of the Second World Assembly on Ageing. 2002. URL: <https://www.un.org/development/desa/ageing/madrid-plan-of-action-and-its-implementation/second-world-assembly-on-ageing-2002.html>

122. Truell R., Jones D. N. The Global Agenda for Social Work and Social Development: Extending the Influence of Social Work., IFSW President's Special Representative on The Agenda. 19 p. URL: https://www.ifsw.org/wp-content/uploads/ifsw-cdn/assets/ifsw_24848-10.pdf

123. Конвенція про права дитини (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021?find=1&text=%D1%81%D1%96%D0%BC%27

124. Наставництво крок за кроком: посібник для небайдужих дорослих. О. Смаль та ін. Київ: Друкарські куншти, 2014. 80 с. URL: http://social.ugcc.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%BA_%D0%B7%D0%B0_%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BC.pdf

125. Деякі питання здійснення наставництва над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України № 465 від 4 липня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2017-%D0%BF#Text>

126. Реймерз Ф. М., Шляйхер А. Рамкові настанови щодо відповіді освіти на пандемію COVID-19 2020 року / Організація економічної співпраці та розвитку. 2020. URL: [http://naps.gov.ua/uploads/files/press/2020/Framework-guide_V1\(COVID-19_ua\).pdf?fbclid=IwAR0VPy1QCkOgeAl-hQIWT3PLQQxWOzYNKbZzdQjYci1GGJCbaco-UiYaLWI](http://naps.gov.ua/uploads/files/press/2020/Framework-guide_V1(COVID-19_ua).pdf?fbclid=IwAR0VPy1QCkOgeAl-hQIWT3PLQQxWOzYNKbZzdQjYci1GGJCbaco-UiYaLWI)

127. EdDCOVID-19 and Your Social Work Placement: 19 Ideas for Overworked, Anxious, Yet Determined Field Students and Supervisors / E. N. Perez, Ch. Cazanave, K. Louis-Caines et al. *The New Social Worker: The social work careers magazine*. URL: <https://www.socialworker.com/feature-articles/field-placement/covid-19-social-work-placement-19-ideas-field-students-supervisors/>

128. Barsky A. Ethical Exceptions for Social Workers in Light of the COVID-19 Pandemic and Physical Distancing. *The New Social Worker: The social work careers magazine*. URL: <https://www.socialworker.com/feature-articles/ethicsarticles/ethical-exceptions-social-workers-in-light-of-covid-19-pandemic-physicaldistancing/?fbclid=IwAR0jFKvzGnN78vRUsgXIP3cSOolhIXExVsQNIkkRS4bls6AihdsZFCmKgB0>

129. Zoll L S. "Working With" Grief and the Coronavirus. *The New Social Worker: The social work careers magazine*. URL: <https://www.socialworker.com/feature-articles/practice/working-with-grief-coronavirus/>

130. Степаненко В. Пандемія COVID-19: соціальні та економічні виклики для України. URL: <https://www.americahousekyiv.org/events/2020/4/23/-covid-19->

131. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс: посібник з проведення тренінгу / Н. Гусак та ін.; за заг. ред. Н. Гусак.

Київ: НаУКМА, 2017. 174 с. URL:
<http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11902>

132. Конвенція Ради Європи «Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами»
<https://ips.ligazakon.net/document/mu11251>

133. ЗВІТ за результатами соціологічного дослідження «Дослідження з питань гендерних аспектів насильства у школах України https://wcu-network.org.ua/public/upload/single/publikatsii/Research_on_gender_aspects_of_violence_in_Ukrainian_schools.pdf

134. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник/ Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. – К.: ФОП Нічога С.О. – 2020. – 196 с
https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-07/%_0.pdf.

135. Ушакова І.М. Геронтопсихологія: підручник / І.М. Ушакова. – Х.: НУЦЗУ, 2014. – 236 с. /
http://nuczu.edu.ua/sciencearchive/Articles/ushakova/Ushak_geronto_pidr.pdf

136. Василенко Н.Ю. Социальная геронтология. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2003 – 140 с. /
https://cnc24.ucoz.ru/_ld/12/1210_dvgu055.pdf

137. Сейко Н.А. (2014) Ейджизм (ageism). Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект: [колективна монографія] / кол. авт., за заг. ред. проф. Н.А. Сейко; відп. ред. Н.П. Павлик.
http://eprints.zu.edu.ua/23740/1/%D0%A1%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%BE_%D0%9D.PDF

138. Город, где стареть в радость, – город для всех возрастов: рекомендации. Всемирная организация охраны здоровья / <https://ifa.ngo/wp-content/uploads/2012/12/afc-guide-russian.pdf>